

IZVORI I AKTERI NOVA PROUČAVANJA JUGOSLOVENSKIH RATOVA 1990-IH

Urednik: Dragan Popović

IZVORI I AKTERI – NOVA PROUČAVANJA JUGOSLOVENSKIH RATOVA 1990-IH

Finansira
Evropska unija

Gradanske
inicijative

Ova publikacija je proizvedena uz pomoć projekta Podrška EU izgradnji poverenja na Zapadnom Balkanu, koji finansira Evropska unija a sprovodi Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP). Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost Građanskih inicijativa i ne odražava nužno stavove Evropske unije niti UNDP-a.

IZVORI I AKTERI – NOVA PROUČAVANJA JUGOSLOVENSKIH RATOVA 1990-IH

Impresum

Izvori i akteri – nova proučavanja jugoslovenskih ratova 1990-ih

Urednik: Dragan Popović

Izdavač: Građanske inicijative

Za izdavača: Maja Stojanović

Recenzenti:

Dr Dubravka Stojanović

Dr Radina Vučetić

Dr Olga Manojlović Pintar

Lektura: Nevena Bojičić

Dizajn: Jelena Šušnjar

Prelom i štampa: Draslar List

Tiraž: 300 primeraka

Beograd, 2025.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
PREGLED IZVORA O JUGOSLOVENSKIM RATOVIMA 1990-IH Dragan Popović.....	11
KONTROVERZNE PRESUDE MKTJ I NJIHOV DOPRINOS ISTORIJI: SLUČAJEVI PERIŠIĆA I GOTOVINE Katarina Beširević.....	41
LOGOR ČELEBIĆI – TRANSFORMACIJA LOKALNE ZAJEDNICE I RAT Andrija Mihajlov.....	85
RATOWI U JUGOSLAVIJI U NEDELJNIKU TIME (1991–1995) Sanja Lukić.....	122
NARATOLOŠKA ANALIZA IZVEŠTAVANJA O OPSADI VUKOVARA U DNEVNOM LISTU POLITIKA Žika Petaković.....	163
KARAVAN MIRA GRAĐANA EVROPE: PRILOG ISTRAŽIVANJU ANTIRATNIH INICIJATIVA I ALTERNATIVNIH POKRETA U JUGOSLAVIJI TOKOM 1990-IH GODINA Miloš Tirnanić.....	190
MEĐUNARODNE HUMANITARNE INTERVENCIJE U BOSNI I HERCEGOVINI I NA KOSOVU*: UPOREDNA ANALIZA Maja Stojanović.....	208
BIOGRAFIJE AUTORA	232

* Za Evropsku Uniju, ova oznaka ne prejudicira stavove o statusu i u skladu je sa Rezolucijom SBUN 1244/1999 i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o deklaraciji o nezavisnosti Kosova. Za UNDP, sva pominjanja Kosova treba da budu shvaćena u kontekstu Rezolucije Saveta bezbednosti 1244 (1999).

PREDGOVOR

Zbornik „Izvori i akteri – nova proučavanja jugoslovenskih ratova 1990-ih“ nastao je kao rezultat istraživanja mladih naučnika, uglavnom istoričara, koji se bave različitim aspektima jugoslovenske i postjugoslovenske istorije. Motivacija za zbornik krije se pre svega u evidentnom nedostatku kvalitetnih istraživanja jedne od najbolnijih i najtamnijih epizoda naše prošlosti. Bekstvo od proučavanja jugoslovenskih ratova s kraja XX veka nesumnjivo se može objasniti osetljivošću teme, složenom političkom situacijom u kojoj još uvek dominiraju ideje i ljudi koji su doveli do ratova, konformizmom i naučnim eskapizmom. Međutim, iako se može objasniti, to bekstvo teško se može opravdati. Prošlo je više od 30 godina od izbijanja jugoslovenskih ratova i sva opravdanja za izbegavanje poštenog i naučno zasnovanog pristupa brojnim temama iz tog doba moraju pasti u vodu.

Cilj Zbornika u tome je da pokaže širok spektar mogućnosti za istraživanje jugoslovenskih ratova 1990-ih na osnovu dostupnih izvora i dokumenata. S druge strane – da ukaže na raznovrsnost aktera čiji se postupci mogu istraživati. Osim vojnih i političkih elita, koje su već bile predmet velikog broja istraživanja, doduše pre svega u inostranstvu, postoji čitav niz važnih aktera (pripadnici lokalnih zajednica, mediji, međunarodne organizacije, borci protiv rata), o kojima će biti reči u ovom zborniku. Ratovi i sve što ih

prati, uključujući slom svih normi i pravila, lične lomove i traume, preraspodelu društvenog bogatstva, zločine i slično, toliko su kompleksne pojave da traže uvek nove i kreativne pristupe sopstvenom izučavanju. I iz ugla izvora i iz ugla aktera, sasvim je dovoljno mogućnosti da se sa svih strana sagleda svaki aspekt jugoslovenskih ratova 1990-ih, a ovaj zbornik je upravo poziv na taj zajednički rad.

Problemi s dostupnošću arhiva, bilo da je u pitanju fizička dostupnost ili odsustvo političke volje, čest su izgovor za izbegavanje istraživanja o ratovima 1990-ih. Radovi u ovom zborniku pokazuju da je posredi samo izgovor. Jugoslovenski ratovi ostavili su iza sebe ogroman broj izvora koji se mogu analizirati i proučavati. Zbornik otvara uvodni rad **Dragana Popovića** koji daje kratak pregled postojećih izvora o toj temi. Među izvorima, posebno se analizira arhiva Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) i njen neverovatni potencijal za istraživače. Takođe se razmatraju izveštaji međunarodnih i domaćih institucija i organizacija koji sadrže veliki broj podataka, ali i analiza. Daje se i pregled drugih izvora, poput memoarske građe, medija i udžbenika, kako bi se pokazalo bogatstvo raspoloživih istorijskih izvora.

Dokumenti koje su proizvele zaraćene strane obuhvataju nepregledno more izvora. Tu su zapisnici, prisluškivani razgovori, naredbe, mape, uputstva, pravni akti, finansijska dokumentacija, računi, nalozi, liste, izjave okrivljenih ili svedoka iz različitih pravnih ili kvazipravnih postupaka... Sve se to krilo ili se još krije po različitim arhivima, uz vrlo upitne procedure i još upitniju političku volju da se učini dostupnim istraživačima i zainteresovanoj javnosti. Ipak, važan deo dokumentacije postao je dostupan digitalizacijom ogromne arhive MKTJ. U sudskim postupcima, i tužilaštvo i odbrana izveli su desetine hiljada dokaza predstavljajući javnosti većinu važnih izvora za razumevanje i dokumentovanje jugoslovenskih ratova, a posebno

ratnih zločina koji su ih pratili. Arhiva MKTJ još nije ni izbliza naučno istražena, iako je posredi bogatstvo istorijskih izvora kakvo se teško može naći na bilo kom drugom mestu.

Katarina Beširević u radu pokazuje vrednost presuda kao izvora, na primeru dveju presuda koje su izazvale brojne kontroverze i u pravnoj i u laičkoj javnosti. Presude Perišiću i Gotovini iskorišćene su za političke napade na Tribunal, a u radu se analiziraju i njihove osporene izreke i utvrđene činjenice. Upravo činjenice, utvrđene pre svega prvostepenim presudama, jesu važan izvor za istoričare i druge naučnike. Beširević pokazuje kako su i te presude, kasnije oborene u drugostepenom postupku, prepune važnih analiza izvora i utvrđenih činjenica i samim tim veoma korisne u rasvetljavanju istorijskih okolnosti, nezavisno od same izreke presude i odluke o kazni za konkretne optužene. **Andrija Mihajlov** takođe koristi arhivu MKTJ kao izvor, ali se fokusira na lokalnu zajednicu u Konjicu, multietničkom gradu čija je zajednica doživela drastičnu transformaciju tokom rata i, umesto po zajedničkom životu, postala poznata po jednom od prvih logora za Srbe u Bosni i Hercegovini (BiH) – logoru Čelebići. Upravo ti odnosi unutar lokalne zajednice, uključujući kolektivno pamćenje dalje prošlosti, ali i susedske odnose neposredno pre rata, jesu predmet proučavanja pomenutog rada. Pomoću individualnih iskustava zatvorenika, prikazuju se dubina transformacije i prelazak zajednice iz dobrosusedskih odnosa u odnose obeležene zločinima nad civilima i zarobljenicima.

Ratovi 1990-ih prenošeni su uživo, s mnogo televizijskih snimaka i fotografija. O njima je vrlo ekstenzivno pisala ne samo domaća štampa već i svetska. Tako su mediji, domaći i strani, postali vrlo relevantan ali i zahvalan izvor za proučavanje 1990-ih, naravno, uz primenu svih pravila historiografske metode kada su takvi izvori u pitanju. Mediji su u isto vreme važan akter posredstvom kojeg nosioci društvene moći šire sop-

stvene narative, ali i izvor koji se ne može zaobići. Pritom, nije reč samo o izvoru u tradicionalnom smislu prenosioca važnih informacija, već i o izvoru koji nam govori šta su bile politike koje su promovisane i kako se uticalo na javno mnjenje. **Sanja Lukić** je na primeru američkog magazina *The Time* upravo pokazala kako je jedan od važnijih svetskih medija tumačio stvarnost, kako je stvarao narative i upravljao njima i šta se iz tog izveštavanja može zaključiti o međunarodnih odnosima i geopolitičkim prilikama 1990-ih. S druge strane, **Žika Petaković** je analizirao formalne karakteristike teksta u beogradskoj *Politici* tokom opsade Vukovara od avgusta do novembra 1991. Analizom narativnih tehnika otkrivaju se ideološke pozicije i načini na koje se čitaocima predstavlja poželjni narativ u skladu sa tadašnjom ratnom politikom. Time se demonstrira kako se novinski tekstovi kao izvor mogu čitati na različite načine, a u svakom od tih čitanja drugačijom metodom analize može se doći do značajnih i interesantnih zaključaka.

Važnost teme usloвила je i veliki broj usmenih sećanja u formi ispovesti, memoara, autobiografija ili intervjuva. Još živi akteri stoje na raspolaganju istraživačima za dodatna razjašnjenja i za rekreiranje sećanja, uza sve prednosti i zamke koje metod usmene istorije donosi. Sve su to dragoceni izvori koji imaju specifične metode verifikacije i koje bi naučnici trebalo mnogo više da koriste – naravno, u kombinaciji s drugim izvorima. Kombinujući upravo štampu kao izvor i intervjuve koje je radio sa akterima, **Miloš Tirnanić** u članku predstavlja antiratnu akciju – posetu Jugoslaviji Karavana mira građana Evrope u septembru 1991. godine. Osim samom akcijom, koja je imala širi, evropski karakter, rad se bavi i reakcijama intelektualaca i političara na nju, pokazujući tako širi odnos važnih društvenih aktera prema alternativni ratnoj politici, ali i generalno prema konceptima pacifizma i antimilitarizma.

Važan izvor za proučavanje istorije jesu i odluke međunarodnih organizacija, pre svega rezolucije organa Ujedinjenih nacija (UN). Jugoslovenski ratovi bili su goruća tema za ceo svet, a svakako za organizaciju kakve su UN, čiji je mandat da brinu o svetskom miru i bezbednosti. Da bi zaustavile ratove u Jugoslaviji, UN su morale da pribegnu potpuno novim rešenjima, da stvaraju u hodu pravnu praksu na osnovu postojećih pravila i da sve to rade balansirajući među interesima velikih sila. Borba međunarodnog prava i međunarodne politike bila je tih godina vrlo intenzivna, čemu je doprineo i specifičan istorijski trenutak po okončanju hladnog rata. U radu **Maje Stojanović** možemo da pratimo specifičan aspekt te borbe – pokušaje da se pravno i institucionalno legitimišu vojne intervencije međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini 1995. i u SRJ 1999. Neposredni povodi za te intervencije, ratovi i ratni zločini u BiH i na Kosovu, imali su dovoljno zajedničkih karakteristika da se intervencije mogu upoređivati, a opet su bili i dovoljno različiti, što zahteva dodatnu analizu ponašanja Saveta bezbednosti UN u obe situacije.

Ovaj zbornik je tek mali doprinos podsticanju zainteresovanosti naučne zajednice u Srbiji i regionu za kompleksnija izučavanja brojnih tema s kraja XX veka na prostoru Jugoslavije. Autori su pokazali da postoji mnoštvo izvora i aktera, da se ratovima i s njima povezanim događajima može pristupiti iz brojnih uglova, da su neophodna multidisciplinarna istraživanja kako bi se proverile naučne hipoteze koje se same od sebe nameću. Zbornik je delom i nastavak prethodnih istraživanja prikupljenih u zborniku „Ogledi o ratovima devedesetih – zbornik radova mladih istraživača“, koji su uredili Marijana Toma i Ivan Jovanović 2022. Zajednička je podrška UNDP-ja, bez koje svakako ne bi bilo ne samo ovih dvaju zbornika već ni čitavog procesa koji je do njih doveo, uključujući različite edukativne programe. Povezuju ih i inicijatorke celog procesa, profesorke na Katedri za

savremenu istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu – Dubravka Stojanović i Radina Vučetić. Njima dvema svi dugujemo zahvalnost na tome što mladi naučnici godinama istražuju jugoslovenske ratove 1990-ih. Ta zahvalnost uveliko prevazilazi formalno priznanje za mentorski rad sa autorima ovog zbornika, koji je takođe bio vrlo dragocen i presudan za krajnji rezultat. Na kraju, ostaje nada da će napor koji su autori uložili uroditi plodom te da će proizvesti nova interesovanja i dovesti do novih proučavanja jugoslovenskih ratova 1990-ih. Dugujemo to i društvu i sebi, ne samo kao naučnici već i kao građani posvećeni tome da se iskustvo jugoslovenskih ratova više nikad ne ponovi.

Dragan Popović,
doktor istorijskih nauka Beograd
dragan@policycenter.info

PREGLED IZVORA O JUGOSLOVENSKIM RATOVIMA 1990-IH

Apstrakt: U radu se daje pregled najvažnijih izvora za izučavanje jugoslovenskih ratova 1990-ih. Najvažniju zbirku izvora svakako predstavljaju sudske arhive, posebno arhiva MKTJ, u kojoj se nalaze desetine hiljada dokumenata, fotografija, mapa, video-zapisa i materijalnih dokaza. Takođe se predstavljaju izveštaji međunarodnih i domaćih organizacija i institucija, posebno vredni za izučavanje ratnih zločina i drugih vidova nasilja u ratu. Kao posebno zanimljiv i koristan izvor predstavljeni su mediji, udžbenici i drugi izvori u kojima se takođe mogu pronaći brojne korisne informacije važne za temu koja se proučava. Na kraju, analizirane su i specifičnosti memoarske građe i usmene istorije kada se koriste kao historiografski izvori.

Ključne reči: istorijski izvori, 1990, Jugoslavija, ratovi, ratni zločini, istraživanje, MKTJ.

Uvod

Jugoslovenski ratovi 1990-ih jedan su od najizučavanijih događaja u poslednje tri decenije među naučnicima raznih struka širom sveta. Njihov

uticaj na brojne oblasti, od međunarodnih odnosa i međunarodnog prava, preko studija nacionalizma, tranzicione pravde i kulture sećanja, sve do istoriografije, sociologije, kulturologije, teorije medija, čak i forenzičke antropologije, odavno je uočen i priznat u nauci. Ipak, u samoj Jugoslaviji, kritičko proučavanje ratova još uvek je incident, neuobičajena pojava u petrifikovanim društvima, zarobljenim u toksičnim narativima nacionalističke ideologije. Stoga se i veliki broj ozbiljnih naučnika ustručava da izučava ratove, a posebno da izvodi zaključke iz materijala koji je dostupan. Jedan od odbrambenih mehanizama koji se pritom stavljaju u pogon jeste i argument da nema izvora, da vremenska distanca nije dovoljna i da su strasti još uzburkane. U ovom radu biće predstavljeni različiti izvori koji stoje na raspolaganju naučnicima i istraživačima. U pitanju su izvori o samim ratovima, a ne o raspadu Jugoslavije ili o njenoj istoriji, koja se ponekad proučava ne bi li se našli povodi i uzroci ratova. U skladu sa ograničenim prostorom, pregled će biti sumaran; nikako ne i sveobuhvatan. Međutim, ni takav ne ostavlja mesta sumnji u to da izvora ima sasvim dovoljno za proučavanje bilo koje teme u vezi s jugoslovenskim ratovima. Štaviše, retki su događaji u istoriji koji su toliko dobro dokumentovani i o kojima postoji toliko mnogo najrazličitijih izvora, široko dostupnih svima koji su za to zainteresovani.

Sudska arhiva

Ratovi su specifični istorijski događaji i po tome što su praćeni ratnim zločinima. Uz zločine idu i naponi različitih sudskih vlasti da sankcionišu počinioce i time uspostave zakonitost narušenu vanrednim okolnostima koje vladaju u svakom ratu te donesu društvu i žrtvama pravdu i bar delimično zadovoljenje. Jugoslovenski ratovi izazvani su u trenutku kada su procesi globalizacije bili na vrhuncu i kada se činilo da svet ide u pravcu uspostavlja-

nja mnogo čvršće saradnje i zajedničkih pravila, uključujući i formiranje institucija za istraživanje i kažnjavanje kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Kao odgovor na ratove u Jugoslaviji, Savet bezbednosti UN je 1993. formirao *ad hoc* tribunal – Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (u daljem radu: MKTJ ili Tribunal). Tribunal je osnovan pozivanjem na glavu VII Povelje UN, koja se bavi očuvanjem mira i bezbednosti u svetu, a SB UN je izrazio uverenje da će progon i kažnjavanje ratnih zločinaca doprineti „ponovnom uspostavljanju i održavanju mira“.¹

Kao rezultat velikog broja suđenja, ostala je ogromna arhivska građa. Procenjeno je da se ta građa sastoji od oko deset miliona stranica pisanih dokumenata i još od oko tri miliona stranica transkripata sa suđenja. Takođe, u Tribunalu se nalaze različiti materijalni izvori, uključujući delove odeće, poveze za ruke i oči, različite predmete pronađene u masovnim grobnicama (dokumente, ručne satove, delove odeće i nakita, lične dokumente, verske predmete...). Među predmetima su, na primer, drvena puška koju su hrvatske jedinice davale zarobljenicima kad su ih koristile kao živi štit, delovi granate srpske vojske koja je pala na Markale 1994, maketa štaba Zvorničke brigade i vozačka dozvola žrtve pronađena kao trofej kod haškog optuženika Duška Tadića.² I jedni i drugi prikupljeni su ili na terenu, radom istražnih timova i angažovanjem međunarodnih vojnih snaga, ili kao rezultat saradnje država bivše Jugoslavije s Tribunalom. Istražitelji MKTJ koristili su međunarodne mirovne snage da prikupe dokaze u svojim istragama još 1990-ih. Tako su, na primer, u martu 1998. istražitelji sa sudskim nalogom

¹ Rezolucija SB 827 od 25. maja 1993.

² Videti izložbu ovih dokaza na internet stranici Rezidualnog mehanizma, koji je nasleđio Tribunal: Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove, *Pogled kroz otvorena vrata arhiva*, <https://www.irmct.org/specials/glimpse-into-the-archives/index-bcs.html> (10. novembar 2024).

ušli u kasarnu Zvorničke brigade u Karakaju i odneli ogroman broj dokumenata koji su ključno doprineli tome da se rasvetle okolnosti zločina u Srebrenici 1995. Prema svedočenju istražitelja, tokom marta 1998. godine, više od 200.000 dokumenata prebačeno je u Hag.³ Istražitelji su pritom vrlo često odnosili sve na šta bi naišli, pa bi se to potom razvrstavalo u Tribunalu i onda se procenjivalo šta je važno za suđenja. Zbog toga haška arhiva sadrži toliko velik broj dokumenata, od zapisnika i vojnih naredbi do računa iz restorana i s benzinskih pumpi.

Najvredniji deo haške arhive, onaj koji je korišćen u sudskim postupcima, digitalizovan je i onlajn dostupan istraživačima.⁴ To je ogromna prednost za ljude koji se bave 1990-im u Jugoslaviji. Bez Tribunala, većina tih dokumenata još bi bila pod embargom, a mnogi od njih, zbog oznaka tajnosti, nikad ne bi ugledali svetlost dana. Tribunal je veoma mali broj dokumenata označio kao tajne i zabranio im pristup, pre svega na zahtev Srbije. Reč je o zapisnicima sa sednica Vrhovnog saveta odbrane i drugim dokumentima za koje se pretpostavlja da Srbiju mogu dovesti u direktnu vezu s ratom u BiH.⁵ Međutim, i kad je reč o zapisnicima VSO, većina tih zapisnika je dostupna i nalazi se na sajtu Tribunala.⁶ Takođe, tu su brojne odluke, naredbe, uputstva bilo civilnih bilo vojnih vlasti tokom ratova, koji su označeni vojnom tajnom, a zahvaljujući Tribunalu dostupni su istraživačima. Značajni su i transkripti

³ Lara J. Nettelfield and Sarah E. Wagner, *Srebrenica in the Aftermath of Genocide* (New York: Cambridge University Press, 2014), 188.

⁴ Objedinjena sudska dokumentacija Mehanizma, MKTJ i Suda za Ruandu, <https://ucr.irmct.org/> (10. novembar 2024).

⁵ Arhiva MKTJ, *Predmet Milošević*, Prva i druga odluka Pretresnog veća o prihvatljivosti dokaznog materijala Vrhovnog saveta odbrane od 23. septembra 2004.

⁶ Zapisnici su posebno izdvojeni i poređani na stranici Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, gde ih je vrlo lako pretražiti: Helsinški odbor za ljudska prava, https://www.helsinki.org.rs/serbian/nprogram_t01.html (10. novembar 2024).

presretnutih razgovora, ali i dnevnicu različitih aktera u toku rata.⁷ Zanimljivo je to što su neki od zaštićenih materijala objavljeni suprotno zakonskim propisima, što se dogodilo sa izveštajima srpske tajne službe koje je Srbija ustupila odbrani Vojislava Šešelja, a koje je on odlučio da objavi u integralnom obliku.⁸

Tribunal poseduje i veliku zbirku mapa, uključujući topografske i vojne karte. Osim ratnih mapa zaplenjenih u štabovima različitih jedinica, tu se nalaze i mape na kojima su svedoci ili žrtve obeležavali mesta i objekte tokom suđenja. Služba za odnose sa javnošću (*Outreach*) MKTJ snimila je i nekoliko dokumentarnih filmova o zločinima u bivšoj Jugoslaviji (uključujući i filmove o specifičnim zločinima kojima se taj sud bavio, poput seksualnog nasilja ili torture).⁹ Deo arhive je i ogroman broj fotografija koje su istražitelji Tribunala napravili prilikom istraga, posebno prilikom iskopavanja masovnih grobnica i obilaska mesta zatočenja, ali i snimci nastali tokom rata, od kojih su neki izazvali ogromnu pažnju javnosti, poput streljanja šestorice srebreničkih mladića kod Trnova 1995.¹⁰

Specifične izvore u posedu Tribunala predstavljaju ekspertske izveštaji veštaka različitih struka koji su korišćeni u suđenjima. To su izveštaji koji su pravljani namenski za pojedina suđenja, a obuhvataju teme od istorijske pozadine sukoba, preko razmatranja različitih ideologija, do analize vojnih

⁷ Najpoznatiji su dnevnicu Ratka Mladića, koje je vodio sve vreme rata i koji se nalaze u 20 svezaka na blizu pet hiljada stranica. Dejan Anastasijević, „Dnevnicu Ratka Mladića“, *Vreme*, 20. oktobar 2010, <https://vreme.com/vreme/putovanje-na-kraj-pameti/> (10. novembar 2024).

⁸ Više o ovom slučaju videti u: Dragan Popović, „Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine“, u: *Ogledi o ratovima devedesetih – zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma i Ivan Jovanović (Beograd: UNDP, 2022), 72–95.

⁹ Svi filmovi dostupni su na internet stranici *outreach* službe Tribunala: <https://www.icty.org/bcs/outreach/dokumentarni-filmovi-0> (10. novembar 2024).

¹⁰ Arhiva MKTJ, *Predmet Mladić*, P2581, Snimak Škorpiona.

i civilnih struktura, pravnih akata, forenzičkih dokaza, sve do izveštaja patologa i medicinskih eksperata.¹¹ Kod svih izvora u arhivi Tribunala važno je istaći da su prošli proceduru provere specifičnu za krivični postupak. To znači da su, po pravilima akuzatornog postupka, svaki dokaz obe strane imale mogućnost da provere, te da ukažu na eventualne sumnje i dostave protvdokaze. To svakom od primarnih izvora prikupljenih i predstavljenih u Tribunalu daje dodatnu težinu, budući da uz njih uvek idu i vrlo rigorozne analize kako suprotne strane tako i samog sudskog veća. Naravno, te analize ne obavezuju istraživače, ali svakako su korisne prilikom primene istoriografske metode ocene prikupljenog materijala.

Onlajn arhiva Haškog tribunala može da se pretražuje, ali nije uvek lako pronaći dokument u moru dokumenata i dokaza. Neke organizacije olakšale su snalaženje u bazi Tribunala time što su izdvojile najvažnije dokumente, poređale ih po mestima zločina ili dale hronološki pregled velikih zločina i vojnih operacija. Fond za humanitarno pravo iz Beograda, na osnovu sporazuma s Haškim tribunalom, kopirao je deo arhive Tribunala i pohranio ga u svom arhivu u Beogradu. Taj posao još uvek traje, a dosad su kopirani više od 115.000 dokumenata i video-snimci oko 10.000 dana suđenja. Posebno vredan je spisak svih koji su se pojavili na suđenjima, po danima.¹² Taj spisak omogućava lakši i brži pregled arhive MKTJ, jer se u presudama često ne navodi kog datuma je neki svedok svedočio, pa je utoliko teže doći do transkripta njegovog svedočenja. *Balkan Investigative and Reporting Network* (BIRN) takođe je uradio mnogo na boljoj preglednosti i dostupnosti haške arhive. Između ostalog, BIRN je napravio onlajn mapu masovnih grobnica u

¹¹ Vladimir Petrović, „Društveni naučnici kao veštaci u Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju i druge“, *Filozofija i društvo*, 3 (2007), 103–116.

¹² FHP, Arhiva suđenja pred MKTJ, http://www.hlc-rdc.org/?page_id=17545 (10. novembar 2024).

bivšoj Jugoslaviji, na kojoj je moguće pretraživati po grobnicama sve dokumente, izveštaje, fotografije, svedočenja, presude i druge izvore vezane za svaku od grobnica.¹³

Agencija SENSE je bila specijalizovana medijska agencija koja je detaljno pratila rad Tribunala i izveštavala o tome. Od 2017, agencija je transformisana u Centar za tranzicijsku pravdu (CTP), sa sedištem u Puli, čija misija je očuvanje nasleđa Tribunala i obezbeđivanje dostupnosti sudski utvrđenih činjenica. U tu svrhu postavljena je digitalna arhiva koja sadrži izveštaje sa svih suđenja koje je SENSE radio, ali i izveštaje s procesa pred Međunarodnim sudom pravde koje su vodile države bivše Jugoslavije jedne protiv drugih.¹⁴ Pomoću audio- vizuelnih dokumenata iz Tribunala, CTP je proizveo i digitalne interaktivne narative o pojedinim događajima iz ratova 1990-ih.¹⁵ SENSE je tokom svog rada producirao i sedam dokumentarnih filmova o različitim zločinima i suđenjima za zločine, uključujući filmove o Srebrenici, Sarajevu, suđenju generalu Krstiću, ali i o ličnostima Radovana Karadžića i Ratka Mladića, kao i o samom tribunalu.¹⁶

Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) nije jedini sud koji je sudio za ratne zločine u jugoslovenskim ratovima. I domaći sudovi su u većoj ili manjoj meri sudili za zločine, bilo tako što im je Tribunal ustupio slučajeve za koje je procenio da i domaći sudovi mogu u njima da sude, bilo tako što su suđenja bila rezultat istrage domaćih tužilaštava. Arhiva s tih suđenja nije dostupna onlajn kao haška, ali zato su dostupne presude, optuž-

¹³ BIRN, Bitter Land – Mapiranje masovnih grobnica u bivšoj Jugoslaviji, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/?lang=bs> (10. novembar 2024).

¹⁴ CTP, arhiva, <https://arhiva.sensecentar.org/> (10. novembar 2024).

¹⁵ CTP, interaktivni narativi, <https://www.sensecentar.org/hr/production/interactive-narratives> (10. novembar 2024).

¹⁶ CTP, dokumentarni filmovi, <https://www.sensecentar.org/hr/sense-news-agency/documentaries> (10. novembar 2024).

nice i slični dokumenti koji takođe mogu biti značajni za istraživače.¹⁷ Osim toga, veoma su značajni izveštaji organizacija civilnog društva koje su pratile ta suđenja i izrađivale vrlo detaljne izveštaje.¹⁸ U tim izveštajima mogu se naći gotovo sve što se desilo na sudu, ispovesti svedoka i predloženi dokazi, ali i atmosfera na suđenju, analiza postupaka pravosudnih vlasti i policije i slično, što sve zajedno takođe predstavlja veoma bogat izvor za istraživanje jugoslovenskih ratova 1990-ih, ali i njihovih posledica i odnosa posleratnih društava prema sopstvenom ratnom nasleđu.

Izveštaji organizacija i institucija

Organizacije za zaštitu ljudskih prava, kako međunarodne tako i domaće, bile su veoma aktivne od samih početaka jugoslovenskih ratova. Među glavnim zadacima takvih organizacija su istraživanje zločina i drugih važnih događaja, sakupljanje dokaza, zapisivanje u formi izveštaja i, kasnije, javna distribucija materijala u različite svrhe. Ti poslovi, bar kod organizacija s reputacijom, shvataju se vrlo ozbiljno i podležu strogim pravilima istraživanja i analize. To omogućava da, zahvaljujući njihovom radu, veliki broj dokaza bude sakupljen i preispitan i kao takav stavljen na raspolaganje istraživačima i naučnicima. Među velikim brojem organizacija koje su izradile vrlo

¹⁷ Predmeti ratnih zločina pred Apelacionim sudom u Beogradu, <http://www.bg.ap.sud.rs/lt/articles/sluzba-za-odnose-sa-javnoscju/aktuelni-predmeti/ratni-zlocini> (10. novembar 2024); Predmeti pred specijalizovanim većem na Kosovu, <https://www.scp-ks.org/sr/cases> (10. novembar 2024); Sudska praksa Suda BiH, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Practice> (10. novembar 2024).

¹⁸ Suđenja su posmatrale brojne organizacije, a neki od izveštaja dostupni su na: FHP, izveštaji sa suđenja za ratne zločine u Srbiji, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=292> (10. novembar 2024); FHP, suđenja za ratne zločine u BiH, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=236> (10. novembar 2024); FHP, suđenja za ratne zločine na Kosovu, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=238> (10. novembar 2024); Documenta i grupa organizacija za ljudska prava, suđenja za ratne zločine u Hrvatskoj, <https://documenta.hr/pracenje-sudenja-za-ratne-zlocine/> (10. novembar 2024).

informativne i značajne izveštaje izdvajaju se međunarodne organizacije *Human Rights Watch*, *Amnesty International*, *United States Institute of Peace* i *Institute for War and Peace Reporting*.¹⁹ Domaće organizacije su obavile još veći posao, posebno tamo gde države nisu bile spremne da istražuju. U tom smislu, veoma su važni izveštaji koje su u Hrvatskoj izradili Hrvatski helsinški odbor i Documenta – centar za suočavanje s prošlošću²⁰, a u Srbiji Fond za humanitarno pravo, Helsinški odbor za ljudska prava i Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda.²¹ Fond za humanitarno pravo je napravio i posebnu internet stranicu, Zona neodgovornosti, na kojoj se nalaze interaktivni materijali, uključujući video-zapise, mape i infografike, o slučajevima ratnih zločina koje su srpske jedinice počinile širom Jugoslavije, a za koje niko nije odgovarao.²²

Slično rade i specijalizovani izviestoci ili timovi međunarodnih organizacija koji imaju zadatak da prikupe činjeničnu osnovu za odluke koje te organizacije donose. Pošto su u pitanju organizacije s velikim brojem dr-

¹⁹ BOSNIA-HERZEGOVINA, *Rape and sexual abuse by armed forces*, AI, index: EUR 63/01/93; BOSNIA-HERZEGOVINA, *“To bury my brother’s bones”*, AI, index: EUR 63/15/96; *The Fall of Srebrenica and the Failure of UN Peacekeeping – Bosnia and Herzegovina*, HRW, October 1995; CROATIA *Impunity for Abuses Committed During “Operation Storm” and the Denial of the Right of Refugees to Return to the Krajina*, HRW, August 1996; *Civilian Deaths in the NATO Air Campaign*, HRW, February 2000.

²⁰ *Vojna operacija „Oluja“ i poslije* (Zagreb: HHO, 2001); *Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima* (Zagreb: Documenta, 2010).

²¹ Među velikim brojem izveštaja videti, na primer, izveštaje o zločinima u Sandžaku: *Hronologija zla i neizvjesnosti – pregled kršenja ljudskih prava i sloboda u Sandžaku u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori) 1991–2000* (Novi Pazar: Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, 2020); *Otmica u Štrpcima – analiza suđenja za ratni zločin: činjenice, pravna pitanja i političke implikacije* (Beograd: FHP, 2003); *Bukovica* (Beograd: FHP, 2003); zatim izveštaje o drugim zločinima širom Jugoslavije: Šeki Radončić, *Kobna sloboda – deportacija bosanskih izbjeglica iz Crne Gore* (Beograd: FHP, 2005); *Podujevo 1999 – van svake sumnje* (Beograd: FHP, 2006); Fahri, Musliu, *Masakr u Suvoj Reci – mart 1999* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010); Dosije: *Zločini nad Hrvatima u Vojvodini* (Beograd: FHP, 2019).

²² FHP, *Zona neodgovornosti*, <https://zonaneodgovornosti.net/> (11. novembar 2024).

žava i mnoštvom suprotstavljenih interesa, i tu se vodi računa o tome da se angažuju dobri istraživači i da se pazi prilikom donošenja zaključaka i preporuka. Ti izveštaji su od samog početka jugoslovenskih ratova imali ogromnu težinu, kako za donosiocima odluka tako i za javno mnjenje u različitim državama. Među njima se izdvajaju izveštaji koji su i danas široko citirani i važe za izdašan izvor podataka o ratovima, poput izveštaja o ratnim zločinima komisije UN sa Šerifom Basijunijem na čelu, zatim izveštaja specijalnog izvestioca Komisije za ljudska prava UN Tadeuša Mazovjeckog, izveštaja verifikacione misije OEBS-a na Kosovu 1999. ili izveštaja generalnog sekretara UN o Srebrenici iz 1999.²³

Posebno su vredne baze podataka stradalih, nestalih i drugih žrtava koje su organizacije civilnog društva pravile u bivšoj Jugoslaviji. Usled nezainteresovanosti država da popišu žrtve ili pak namere da zloupotrebe brojeve radi postizanja ciljeva nacionalističke ideologije, organizacije civilnog društva preuzele su na sebe taj posao kako bi porodicama, ali i celim društvima, bar delimično omogućile ostvarenje prava na istinu. Taj posao obavlja se u skladu s najvišim standardima uspostavljenim u radu različitih državnih komisija za utvrđivanje činjenica širom sveta. Na osnovu tih iskustava i uz pomoć specijalizovanih institucija i organizacija iz različitih država, žrtve su popisivali Fond za humanitarno pravo (u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu), Documenta (u Hrvatskoj) i Istraživačko-dokumentacioni centar (u Bosni i

²³ Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674; Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: *The Fall of Srebrenica, A/54/549* (1999); *Kosovo: kako viđeno, tako rečeno – Analiza OEBS Verifikacione misije Kosovo, Stanje ljudskih prava oktobar 1998 – jun 1999. godine*, OSCE, 1999; izveštaji Komisije za ljudska prava UN i njenih izvestilaca o bivšoj Jugoslaviji dostupni su na: UN, *Digitalna biblioteka*, <https://digitallibrary.un.org/> (11. novembar 2024).

Hercegovini).²⁴ Pored njih, veliki posao obavila su i različita udruženja žrtava koja takođe poseduju svoje spiskove, ali i sakupljena svedočanstva, pa ponekad i materijalne dokaze s mesta zločina.

Mediji i udžbenici kao izvori

Neizostavan izvor prilikom istraživanja 1990-ih jesu mediji, elektronski i štampani. Treba uvek imati u vidu dvostruku ulogu medija. S jedne strane, oni su važan akter istorijskih događaja, koji kreira narative i utiče na razvoj društva. S druge strane, oni su istorijski izvor koji se mora analizirati kao i bilo koji drugi izvor istorijske građe. Kad se posmatra period pre 1990 – a u mnogim državama, poput Srbije, i nakon 1990 – mediji su delovali u specifičnom okruženju partijske države. U partijskoj državi, mediji su imali još važniju ulogu u kreiranju javnog mnjenja jer su često bili kontrolisani i ujedinjani u zajedničkom frontu s vlastima na proizvodnji dominantnih narativa.²⁵ Mediji su tako bili više instrument nego akter, a naponi vlasti u kontroli stanovništva znatno su bili olakšani. Naravno, to nikad nije bilo apsolutno niti je štampa sve vreme bila samo instrument. Neki od štampanih listova, u zavisnosti od razvoja društveno- političke situacije u zemlji, uspevali su da budu manje ili više autonomni akteri, da promovišu alternativna rešenja

²⁴ Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih – Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991 – 1995, I–IV* (Sarajevo: IDC, 2012); *Kosovska knjiga pamćenja. Knjiga prva: 1998 – Da lju- di pamte ljude* (Beograd: FHP, 2011); *Kosovska knjiga pamćenja. Knjiga druga: 1998–2000 – Dostojanstvo za nestale* (Beograd: REKOM/FHP, 2024). Videti i spiskove žrtava iz Srbi- je i Crne Gore na internet stranici FHP: <http://www.hlc-rdc.org/?cat=266> (11. novembar 2024).

²⁵ O ulozi medija u jugoslovenskim ratovima napisane su brojne studije, od kojih, kao primer, izdvajamo: Mark Tompson, *Proizvodnja rata – mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini* (Beograd: Medija Centar / Radio B92, 1995); *Media and War*, eds. Nena Skopljanac Brunner et al. (Zagreb/Beograd: Centre for Transition and Civil Society Research / Argument, 2000); Kemal Kurspahić, *Zločin u 19:30 – balkanski mediji u ratu i miru* (Beograd: Dan Graf, 2003).

i narative ili da dovode u pitanje ono što vlast zagovara, služeći se profesionalizmom urednika i novinara. U drugoj polovini posmatrane decenije, najtiražniji listovi, ali i javna televizija u Srbiji (privatnih tada nije bilo, već je postojala samo *Radio- televizija Beograd* – RTB, uz televizijske stanice drugih republika i pokrajina), postali su važni izvođači radova za Slobodana Miloševića, pomažući prvo njegovo uspostavljanje čvrste kontrole nad srpskom partijom, a zatim i prateći ga u pohodu na pokrajine, druge republike i na kraju na celu Jugoslaviju.²⁶

Medijski izveštaji su u svakom slučaju istorijski izvor, jer se iz njih saznaje ne samo šta (su mediji preneli da) se desilo već i šta je bilo važno politici koja je konkretan medij koristila ili kontrolisala u tom trenutku. Treba istaći i da su štampani mediji 1980-ih i početkom 1990-ih bili neuporedivo uticajniji nego danas, da su izlazili u danas nezamislivim tiražima (neki od njih merili su se i u stotinama hiljada) i da su ljudima, u dobu bez interneta, pored televizije i radija bili jedini izvor informacija. Dok je pristup arhivi štampanih medija moguć preko biblioteka, arhiva *TV Beograd*, kao najvažnija televizijska arhiva u bivšoj Jugoslaviji, još uvek je nesređena i gotovo nepristupačna istraživačima. Značajnu pomoć pružaju dokumentarni filmovi i drugi programi koji su koristili veliki broj važnih TV priloga te stanice i time ih učinili dostupnim javnosti.²⁷

²⁶ O Miloševićevom korišćenju medija kao oružja za pripremanje ratova videti, na primer: Snježana Milivojević i Jovanka Matić, *Ekranizacija izbora* (Beograd: Vreme, 1993); Aljoša Mimica i Radina Vučetić, *Vreme kada je narod govorio. Odjeci i reagovanja u Politici, 1988 –1991* (Beograd: Filozofski fakultet, 2008); *Reči i nedela – Pozivanje ili podsticanje na ratne zločine u medijima u Srbiji 1991 –1992*, ur. Bruno Vekarić (Beograd: Centar za tranzicione procese, 2011).

²⁷ Posebno su važni filmovi *Arhitekta produkcije*, npr. serijal *Slike i reči mržnje*, koji se upravo bavi ulogom medija u izazivanju ratova. Svi filmovi dostupni su na stranici: <https://www.youtube.com/playlist?list=PL4LlKkrHT-5Ik-GKNVSxt69sB6n1N8ILF> (11. novembar 2024).

Osim medija, i drugi oblici opisivanja istorijskih događaja mogu biti vrlo koristan izvor. Udžbenici za sve nivoe obrazovanja nose državni pečat i samim tim označavaju sankcionisanu verziju istorije koju je država prihvatila i zvanično promovisala kroz obrazovni sistem. Iz toga kako se u udžbenicima već tokom ratova 1990-ih tretirala ta tema, kako su se menjali narativi zajedno s državnom politikom i kada se na koje elemente ratne stvarnosti stavljao naglasak mogu se takođe izvući vrlo korisne informacije za analizu jugoslovenskih ratova. Pored udžbenika, i druga nastavna sredstva, koja služe kao pomoć u realizaciji nastave, mogu poslužiti kao izvor, posebno atlasi i geografske karte (koje su se tokom 1990-ih menjale u hodu), prilozi uz nastavu jezika, lektira za čitanje, dodatna literatura i slično.²⁸

Memoarska građa

Autobiografije, različite vrste sećanja i memoara – nezaobilazan su izvor za izučavanje ratova 1990-ih. Posebno su takve publikacije česte u prelomnim društvenim trenucima, što kraj 1980-ih jeste ne samo za Jugoslaviju već i za čitav svet. Malobrojni su akteri jugoslovenske krize koji nisu ostavili zapise o sopstvenim postupcima ili svoje poglede na prošle događaje.²⁹ Međutim, u trenucima presudnim za čitava društva još više dolazi do izražaja prerada sopstvene prošlosti i prilagođavanje dominantnom kolektivnom

²⁸ Videti odličan pregled teme ratova 1990-ih u udžbenicima u Srbiji u: *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, ur. Vesna Pešić i Ružica Rosandić (Beograd: Centar za antiratnu akciju, 1994); Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi – Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913 –2021* (Beograd: XX vek, 2023), 143–188. Za regionalni pregled videti: *Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama. Kontroverze, interpretacije, nasleđe*, ur. Dubravka Stojanović i Husnija Kamberović (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021), 245–296.

²⁹ Delimičan pregled najcitiranijih memoara objavljenih tokom 1990-ih videti u: Sabrina Ramet, “Views from Inside: Memoirs concerning the Yugoslav Breakup and War”, *Slavic Review*, 61, 3 (autumn 2002), 558–580.

pamćenju, uz odbacivanje delova biografije koji se ne uklapaju u nov vrednosni okvir društva. Sećanje, pa ni to lično i krajnje individualno, nikad nije oslobođeno društvenog konteksta, već, kako konstatuje Todor Kuljić, „sećanje na sebe je proces prerade iskustva i konstitutivni deo stvaranja identiteta, uvek između rekonstrukcije i reprodukcije“.³⁰

Autobiografska dela moraju se tretirati s dužnim oprezom, prema pravilima istoriografske metode, uz unakrsnu proveru s drugim izvorima i uz sagledavanje konteksta i kada su pisana i kada su objavljivana. Ipak, ona se ne odbacuju, ni kao istorijski izvor iz koga se mogu saznati određene informacije (posebno ako su u pitanju svedočenja iz prve ruke), ali ni kao objekat proučavanja u okviru istoriografije. Posebno je njihovo proučavanje dragoceno iz ugla kulture sećanja, jer nam često takvi zapisi pružaju uvid u to kako se ta kultura gradi, šta se uzima, a šta izbegava sa istorijske trpeze i zbog čega su pojedini događaji ili ličnosti važni za kolektivno pamćenje zajednice.³¹

Ogroman broj političara, vojnih i diplomatskih funkcionera, zabeležio je svoja sećanja na ovaj period. Neki od njih svedočili su i pred Tribunalom u Hagu, kako smo već naveli, što omogućava istraživačima da vide i kako su njihova sećanja izdržala probu unakrsnog ispitivanja u sudskom postupku. Posebno je za istraživače zanimljivo suđenje Miloševiću, na kome su, na poziv obeju strana, svedočili brojni akteri javnog i političkog života devedesetih, uključujući Antu Markovića, Milana Kučana, Stjepana Mesića, Borisava Jovića, Zorana Lilića, Branka Kostića, Ibrahima Rugovu, Dejvida Ovena, Pedija Ešdauna i druge.³² Pojedinci koji su požurili da opišu sopstvena svedoče-

³⁰ Todor Kuljić, „Delatni potencijal autobiografije“, *Kritika*, 3, 1 (2022), 53.

³¹ Videti više o ovome u: Dragan Popović, *Rat sećanja u Srbiji 1980–1990* (Beograd: XX vek, 2024).

³² Organizacija CDT napravila je posebnu internet stranicu na kojoj se ta svedočenja mogu pretraživati po događajima iz 1980-ih i 1990-ih na koje se odnose: CDT, *Poslednji tango u Hagu*, <https://tango.sensecentar.org/index.php> (11. novembar 2024).

nja još tokom ratova postali su kasnije izvor ne samo za istraživanje već i za sudske postupke. U tom svetlu, posebno su važni memoari Borisava Jovića i Veljka Kadrijevića, koji više liče na samooptuživanje nego na pokušaj pravdanja sopstvenih postupaka.³³

Među akterima koji su ostavili zapise o periodu jugoslovenskih ratova 1990-ih izdvajaju se političari koji su otkrili neke nove detalje i ukazali na nove smerove u kojima se sa istraživanjima može ići. Među memoarskim zapisima često su citirani oni koje su ostavili najvažniji akteri jugoslovenske krize i ratova. Međutim, oni prednjače i po kritikama koje su im upućene za naknadno opravdavanje problematičnih postupaka ili preuveličavanje svoje uloge.³⁴ Za razliku od takvih svedočenja, deo političara ukazao je na kontroverzne detalje iz 1990-ih i bacio novo svetlo na neke nedovoljno rasvetljene događaje. U toj kategoriji izdvajaju se memoari Hrvoja Šarinića, Biljane Plavšić, Josipa Boljkovca, Drage Kovačevića i drugih.³⁵ Iako zahtevaju dodatnu proveru i rigoroznu primenu istoriografske metode, takvi izvori ipak su vredniji od memoarsko-hagiografskih dela ljudi koji su i na taj način sebi za života podizali spomenike.

³³ Veljko Kadrijević, *Moje viđenje raspada* (Beograd: Politika, 1993); Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ* (Beograd: Politika, 1995).

³⁴ Broj ovakvih dela je ogroman, a kao primer mogu se izdvojiti: Janez Janša, *The Making of the Slovenian State 1988–1992. The Collapse of Yugoslavia* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994); Stjepan Mesić, *Kako smo srušili Jugoslaviju. Politički memoari posljednjeg predsjednika Predsjedništva SFRJ* (Zagreb: Globus, 1992); Branko Kostić, 1991 – *Da se ne zaboravi* (Beograd: Filip Višnjić, 1996); Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija* (Beograd: Dan Graf, 2014); Alija Izetbegović, *Sjećanja: Autobiografski zapis* (Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001).

³⁵ Hrvoje Šarinić, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem: između rata i diplomatije 1993–1995* (1998) (Zagreb: Globus, 1999); Biljana Plavšić, *Svedočim I–II* (Banjaluka: Trioprint, 2005); Josip Boljkovac, *Istina mora izaći van. Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske* (Zagreb: Golden marketing, 2009); Drago Kovačević, *Kavez – Krajina u dogovorenom ratu* (Beograd: Srpski demokratski forum, 2003).

Memoare su iza sebe ostavili i akteri iz međunarodne zajednice koji su bili deo mirovnih i diplomatskih napora da se ratovi zaustave. Ta svedočenja takođe su vrlo često citirana u literaturi, pre svega zbog specifičnog ugla iz kojeg su sagledavala krizu i ratove u Jugoslaviji, a koji je, opet, u velikoj meri obojen sopstvenom pozicijom i postignutim rezultatima. Najviše pažnje prirodno su izazvala sećanja mirovnih pregovarača, ljudi koji su po prirodi svog posla imali pristup najznačajnijim akterima ratova, ali i najvažnijim trenucima, kada su se donosile najvažnije odluke.³⁶ Mnogo zanimljivih podataka može se naći i u svedočenjima ambasadora i drugih predstavnika diplomatskog kora koji su službovali u Jugoslaviji tokom prelomnih godina.³⁷ S druge strane, visoki funkcioneri država uključenih u jugoslovenske ratove, iako su ostavili svoje zapise i o tom delu sopstvenog posla, nisu ulazili dublje u temu, niti su sebi dopuštali da otvaraju kontroverzna pitanja.³⁸

Posebnu vrstu građe predstavljaju memoari koje su objavili vojnici i drugi profesionalci koji su u jugoslovenskim ratovima bili deo međunarodnih mirovnih snaga ili radili u različitim međunarodnim organizacijama. Njihovi pogledi na rat obojeni su gotovo isto kao i pogledi domaćih aktera, što samo po sebi predstavlja zanimljivu činjenicu. Ipak, i iz njihovih svedočenja može se mnogo saznati, posebno kad je reč o odnosu raznih aktera u međunarodnoj zajednici prema jugoslovenskim ratovima, međunarodnim odnosima i

³⁶ Dejvid Oven, *Balkanska odiseja* (Beograd: B92, 1996); Richard Holbrooke, *Završiti rat* (Sarajevo: Šahinpašić, 1998); Karl Bilt, *Zadatak mir* (Beograd: B92, 1999).

³⁷ Među njima su najcitiraniji memoari poslednjeg američkog ambasadora u SFRJ: Warren Zimmermann, *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and its Destroyers – America's Last Ambassador Tells What Happened and Why* (New York: Times Books, 1996). Videti i zanimljive memoare britanskog ambasadora u Beogradu 1990-ih, koncentrisane na lik i delo Slobodana Miloševića: Ajvor Roberts, *Razgovori sa Miloševićem* (Beograd: Službeni glasnik, 2012).

³⁸ Videti, na primer, memoare Bila Klintona ili Hansa Ditriha Genšera: Bill Clinton, *My Life* (New York: Knopf, 2004); Hans-Dietrich Genscher, *Rebuilding a House Divided: A Memoir by the Architect of Germany's Reunification* (New York: Broadway Books, 1998).

politici.³⁹ Osim vojnika i humanitaraca, zanimljiva zapažanja o tom periodu, ali i o tome kako su se postratna društva u Jugoslaviji nosila s posledicama ratova, ostavili su ljudi koji su se bavili istraživanjem ratnih zločina i progonom optuženih za ta dela. Najviše pažnje, prirodno, privukli su memoari glavne tužiteljke Haškog tribunala Karle del Ponte, ali ništa manje reakcija nije izazvala ni polemička i vrlo kritički intonirana knjiga nekadašnje portparolke tužilaštva u Hagu Florans Artman, koja je, zbog onoga što je iznela u knjizi i u intervjuima, postala jedina novinarka koja je pred tim sudom osuđena na zatvorsku kaznu.⁴⁰

Osim sećanja važnih funkcionera, političara, diplomata i vojnika, dragoce na su i sećanja drugih javnih ličnosti, onih koji nisu uvek uticali na politiku, ali su beležili kako je politika uticala na društvo i kako se stvarala društvena atmosfera koja je dovodila do ratova ili kasnije bila posledica ratova.⁴¹ Neki od memoara izazivaju ogromnu pažnju čak i kad su objavljeni posthumno i s velikom vremenskom distancom, poput zapisa Milovana Đilasa o jugoslovenskim ratovima.⁴² S druge strane, neki memoari značajni su i po onome što su prećutali. Posebno je zanimljiv slučaj Dobrice Ćosića, koji je mnoge vrlo važne događaje, na primer genocid u Srebrenici, u svojim sećanjima

³⁹ Kao dobru ilustraciju ove pojave videti: Luis Makenzi, *Čuvar mira – put za Sarajevo* (Beograd: Knjiga komerc, 2019); Michael Rose, *Fighting for Peace: Bosnia 1994* (London: Harvill Press, 1998).

⁴⁰ Karla del Ponte i Čak Sudetić, *Gospođa tužiteljka: suočavanje sa najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti* (Beograd: Profil, 2008); Florans Artman, *Mir i kazna – Tajni ratovi međunarodne politike i pravde* (Beograd: Filip Višnjić, 2007).

⁴¹ Interesantna svedočanstva, s mnogo važnih informacija, ali i zanimljivih impresija, ostavili su, na primer, Vesna Pešić, Živojin Pavlović, Aleksandar Tišma, Vidosav Stevanović i mnogi drugi: *Možeš ti to, Vesna, možeš!*, prir. Nadežda Četković (Beograd: Krug Commerce, 2000); Živojin Pavlović, *Diarium I–III, Dnevnik 1987–1993* (Novi Sad / Beograd: Prometej / Kwit Podium, 1999); Aleksandar Tišma, *Dnevnik 1942–2001, III, Prestajanje* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2020); Vidosav Stevanović, *Dnevnik samoće – izbor fragmenata 1988–1993* (Beograd: Službeni glasnik, četvrto izdanje, 2010).

⁴² Milovan Đilas, *Raspad i rat – dnevnik, 1989–1995* (Beograd: Vukotić Media, 2022).

jednostavno prećutao, što je samo po sebi važno svedočanstvo i o tom vremenu, ali i o akterima koji su oblikovali javno mnjenje.⁴³

Usmena istorija

Usmena (oralna) istorija relativno je nova metodološka disciplina, koja od 1970-ih stiže veliki broj poklonika.⁴⁴ Svedočenja aktera obeležena su subjektivnošću i nepouzdanošću sećanja, te su dugo od strane istoriografije bila odbacivana kao relevantni izvori. Međutim, sa obnovom sećanja na Holokaust i promenom naučne paradigme u gotovo svim društvenim i humanističkim naukama, i oralna istorija postala je popularnija. Usmena svedočenja omogućila su žrtvama, posebno pripadnicima marginalizovanih i diskriminisanih grupa, da dobiju svoj glas u javnosti, što je neminovno uticalo na demokratizaciju kulture sećanja, ali i omogućilo „realniju i objektivniju rekonstrukciju prošlosti“.⁴⁵ Time su svedočenja postala i neka vrsta nematerijalne naknade žrtvama, jer su im omogućavala da ispričaju svoju priču i time povrate bar deo otetog dostojanstva kroz aktivno slušanje društva kom se obraćaju.⁴⁶

Svedočenja žrtava danas stoje „u srcu gotovo svih procesa tranzicione pravde“.⁴⁷ Izvori u vidu svedočenja tretiraju se jednako kao ma koji drugi –

⁴³ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi 1993–1999* (Beograd: Službeni glasnik, 1998).

⁴⁴ Više o teorijskoj postavci metode videti u: Lynn Abrams, *Oral History Theory* (Milton Park: Routledge, 2010).

⁴⁵ Pol Tompson, *Glas prošlosti – usmena istorija* (Beograd: Clio, 2012), 21.

⁴⁶ Danas je gotovo nemoguće naći muzej ili instituciju posvećenu nepravdama iz prošlosti a da ne sadrži i usmene ispovesti žrtava; videti, na primer, kolekciju oralne istorije US Memorijalnog muzeja Holokausta u Vašingtonu: <https://www.ushmm.org/collections/the-museums-collections/about/oral-history> (11. novembar 2024).

⁴⁷ Anna Bryson, “*Victims, Violence, and Voice: Transitional Justice, Oral History, and Dealing with the Past*”, *Hastings International & Comparative Law Review*, 39, 2 (2016), 299.

uz poštovanje svih pravila struke – i samim tim nisu nimalo „nepouzdaniji“ od drugih izvora. S druge strane, svedočenja mogu da doprinesu osvetljavanju vrlo specifičnih aspekata istorijskih događaja, pre svega atmosfere koja je vladala u trenutku o kom svedoče.⁴⁸ Intervjui su pritom uvek dvosmeran proces: ne ispitivanje aktera od strane intervjuera, već razgovor dvaju ravnopravnih sagovornika kroz koji se dolazi do novih spoznaja, kristališu se i proveravaju hipoteze i dopunjava se postojeći set izvora i saznanja.⁴⁹ Usmena svedočenja javljaju se u dvostrukom vidu – i kao izvor i kao predmet istorijskog proučavanja. Svedočenja aktera (u kombinaciji s drugim izvorima) daju nam dragocen uvid u to kako su oni formirali i selektovali svoja sećanja, zbog čega su neka zapamtili ili zaboravili i kako je „društveni okvir pamćenja“ uticao na njih.⁵⁰

S obzirom na činjenicu da je teorija tranzicione pravde i stavljanja žrtava na prvo mesto bila apsolutno dominantna tokom 1990-ih, nije čudo što je usmena istorija veoma zastupljena među izvorima za proučavanje jugoslovenskih ratova. Žrtve su imale potrebu da kažu šta im se dogodilo, a naišle su na vrlo prijemčivu sredinu, kako naučnu tako i laičku. Stotine izjava žrtava, u pisanom ili audio-vizuelnom obliku, ostale su zabeležene kao autentična svedočanstva o patnjama ljudi i užasu rata. Zahvaljujući organizacijama civilnog društva, neke od žrtava govorile su javno, pred publikom, o onome

⁴⁸ O koristi usmene istorije videti zanimljiv članak: Alessandro Portelli, „*What Makes Oral History Different*“, in: *The Oral History Reader*, eds. Robert Perks and Alistair Thomson (London/New York: Routledge, 1998), 63–74.

⁴⁹ O prednostima ovakvog, relacionog pristupa u intervjuima u društvenim naukama videti: Lee Ann Fujii, *Interviewing in Social Science Research – A Relational Approach* (London/New York: Routledge, 2018).

⁵⁰ Ponekad, kako ističe Josip Glaurdić nakon više od 40 urađenih intervjuja, način na koji akteri pamte događaje, tačno ili pogrešno, najbolji je uvid u događaj koji se istražuje. Josip Glaurdić, „*Yugoslavia’s Dissolution: Between the Scylla of Facts and the Charybdis of Interpretation*“, in: *Debating the End of Yugoslavia*, eds. Florian Bieber et al. (Farnham: Ashgate, 2014), 31.

što su preživjele. Posredi je bio institut javnog slušanja, posebne vrste odavanja priznanja žrtvama time što će se saslušati njihova priča. Taj mehanizam deo je širokog spektra mera koje spadaju u simboličku restituciju i žrtvama obezbeđuju bar delimično javno priznanje, posebno kada je reč o sredinama iz kojih su došli počinioci.

Brojne organizacije i institucije zabeležile su svedočenje kako žrtava, tako i svedoka i aktera ratnih događaja. Važne zbirke takvih izvora nalaze se na specijalizovanom sajtu Koalicije za REKOM, pod nazivom *Glas žrtava*. Tamo su svedočenja iz Haškog tribunala postavljena po zločinima, radi lakšeg snalaženja.⁵¹ Na istoj stranici nalaze se i sve do sada dostupne baze žrtava koje su nevladine organizacije napravile u vezi sa ratovima u bivšoj Jugoslaviji.⁵² Više od stotinu preživelih iz srebreničkog genocida ostavilo je svoja snimljena svedočanstva u okviru zajedničkog projekta Memorijalnog centra Srebrenica i Balkanske istraživačke mreže Bosne i Hercegovine (BIRN BiH) pod nazivom „Životi iza polja smrti“, a neki od segmenata su i deo stalne postavke Memorijalnog centra u Potočarima.⁵³ Britanski projekat *Remembering Srebrenica*, posvećen očuvanju sećanja na taj zločin, na svojoj internet stranici takođe ima veliki broj svedočenja – kako žrtava tako i drugih aktera događaja iz Srebrenice i iz cele BiH.⁵⁴ Kosovska organizacija *Oral History Initiative* sakupila je veliki broj snimljenih intervjua sa akterima različitih istorijskih događaja na Kosovu, uključujući i devedesete godine prošlog veka.

Svi intervjui su prevedeni na srpski, albanski i engleski.⁵⁵ I hrvatska or-

⁵¹ REKOM, Glas žrtava, <https://www.glaszrtava.org/zlocini/> (11. novembar 2024).

⁵² REKOM, Glas žrtava, <https://www.glaszrtava.org/zrtve/> (11. novembar 2024).

⁵³ Memorijalni centar Srebrenica i BIRN BiH, <https://zivotiizapoljasmrti.detektor.ba/about> (11. novembar 2024).

⁵⁴ *Remembering Srebrenica*, <https://srebrenica.org.uk/category/survivor-stories> (11. novembar 2024).

⁵⁵ *Oral History Initiative*, www.oralhistorykosovo.org (11. novembar 2024).

ganizacija *Documenta* ima svoju zbirku usmenih ispovesti ljudi koji su u različitim istorijskim događajima pretrpeli političko nasilje.⁵⁶ S druge strane, u projektu *Muzej devedesetih*, sprovedenom na inicijativu Kulturnog centra Grad iz Beograda, sakupljena su svedočenja antiratnih aktivista i drugih aktera koji su pružali otpor ratovima i politici Miloševićevog režima tokom 1990-ih.⁵⁷

Zaključak

U radu je predstavljen deo bogatog materijala na osnovu kojeg se može istraživati i pisati o jugoslovenskim ratovima 1990-ih. Najbogatija i najpristupačnija je arhiva Haškog tribunala, koja sadrži ogroman broj dokumenata, mapa, fotografija, video-zapisa, predmeta o gotovo svakom od jugoslovenskih ratova. Problem ovde nikako nije nedostatak, već ogroman broj izvora koji zahteva dobro snalaženje i ulaganje napora da se materijali pregledaju i analitički ocene po pravilima naučne metodologije. I drugi sudovi koji su se bavili ratnim zločinima ostavili su iza sebe velike arhive, doduše malo teže dostupne. Od ogromnog značaja su i međunarodne i domaće organizacije koje su uložile ogromnu energiju da se nepregledne arhive učine dostupnijim i lakše pretraživim. Značajni su i izveštaji koje su te organizacije izrađivale, a u kojima se takođe nalazi ogroman broj dokaza o ratovima i ratnim zločinima. Mediji, osim što su često predmet istraživanja, mogu biti i važan izvor kako za događaje o kojima su pisali tako i za način na koji su pisali, što pak mnogo govori o tada vladajućoj atmosferi. Važni izvori su i memoari i usmene istorije – naravno, uz vođenje računa o njihovim nedostacima i uz

⁵⁶ Documenta, *Osobna sjećanja*, <https://www.osobnasjecanja.hr/> (11. novembar 2024).

⁵⁷ Muzej devedesetih, <https://museum90.com/category/usmena-istorija/> (11. novembar 2024).

poštovanje svih pravila istraživanja, kako bi se ti izvori proverili. U svakom slučaju, građa o jugoslovenskim ratovima je ogromna i ne postoji nijedan objektivan razlog za to što oni nisu mnogo detaljnije istraženi i predstavljeni naučnoj i opštoj javnosti. Istraživači koji beže od ratova 1990-ih morali bi da pronađu drugo opravdanje. Priča o nedostatku izvora jednostavno ne može da opstane.

Spisak izvora i literature

Apelacioni sud u Beogradu, predmeti ratnih zločina, <http://www.bg.ap.sud.rs/lt/articles/sluzba-za-odnose-sa-javnoscu/aktuelni-predmeti/ratni-zlocini>.

Arhitel produkcija, *Slike i reči mržnje*.

BIRN, *Bitter Land*, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/?lang=bs>.

CDT, *Poslednji tango u Hagu*, <https://tango.sensecentar.org/index.php>.

CTP, arhiva, <https://arhiva.sensecentar.org/>.

CTP, dokumentarni filmovi, <https://www.sensecentar.org/hr/sense-news-agency/documentaries>. CTP, interaktivni narativi, <https://www.sensecentar.org/hr/production/interactive-narratives>.

Documenta, suđenja za ratne zločine u Hrvatskoj, <https://documenta.hr/pracenje-sudenja-za-ratne-zlocine/>.

Documenta, *Osobna sjećanja*, <https://www.osobnasjecanja.hr/>.

FHP, Arhiva suđenja pred MKTJ, http://www.hlc-rdc.org/?page_id=17545.

FHP, izveštaji sa suđenja za ratne zločine u Srbiji, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=292>. FHP, suđenja za ratne zločine na Kosovu, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=238>.

FHP, suđenja za ratne zločine u BiH, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=236>.

FHP, *Zona neodgovornosti*, <https://zonaneodgovornosti.net/>.

Helsinški odbor za ljudska prava, https://www.helsinki.org.rs/serbian/nprogram_t01.html. ICTY, dokumentarni filmovi, <https://www.icty.org/bcs/outreach/dokumentarni-filmovi-0>.

Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove, *Pogled kroz otvorena vrata arhiva*, <https://www.irmct.org/specials/glimpse-into-the-archives/index-bcs.html>.

Memorijalni centar Srebrenica i BIRN BiH, <https://zivotiizapoljasmrti.detektor.ba/about>.

Memorijalni muzej Holokausta u Vašingtonu: <https://www.ushmm.org/collections/the-museums-collections/about/oral-history>.

Muzej devedesetih, <https://museum90.com/category/usmena-istorija/>.

Objedinjena sudska dokumentacija Mehanizma, MKTJ i suda za Ruandu, <https://ucr.irmct.org/>.

Oral History Initiative, www.oralhistorykosovo.org.

Predmeti pred specijalizovanim većem na Kosovu, <https://www.scp-ks.org/sr/cases>. REKOM, *Glas žrtava*, <https://www.glaszrtava.org/srebrenica/>.

Remembering Srebrenica, <https://srebrenica.org.uk/category/survivor-stories>.

Sudska praksa Suda BiH, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Practice>. UN, *Digitalna biblioteka*, <https://digitallibrary.un.org/>.

BOSNIA-HERZEGOVINA, Rape and sexual abuse by armed forces, AI, index: EUR 63/01/93.

BOSNIA-HERZEGOVINA, "To bury my brother's bones", AI, index: EUR 63/15/96.

Bukovica, Beograd: FHP, 2003.

Civilian Deaths in the NATO Air Campaign, HRW, February 2000.

CROATIA Impunity for Abuses Committed During "Operation Storm" and the Denial of the Right of Refugees to Return to the Krajina, HRW, August 1996.

Dosije: Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, Beograd: FHP, 2019.

Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674.

Hronologija zla i neizvjesnosti – pregled kršenja ljudskih prava i sloboda u Sandžaku u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori) 1991–2000, Novi Pazar: Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, 2020.

Kosovo: kako viđeno, tako rečeno – Analiza OEBS Verifikacione misije Kosovo, Stanje ljudskih prava oktobar 1998 – jun 1999. godine, OSCE, 1999.

Kosovska knjiga pamćenja. Knjiga druga: 1998–2000 – Dostojanstvo za nestale, Beograd: REKOM/FHP, 2024.

Kosovska knjiga pamćenja. Knjiga prva: 1998 – Da ljudi pamte ljude, Beograd, FHP, 2011. Musliu, Fahri, *Masakr u Suvoj Reci – mart 1999*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010.

Otmica u Štrpcima – analiza suđenja za ratni zločin: činjenice, pravna pitanja i političke implikacije, Beograd: FHP, 2003.

Podujevo 1999 – van svake sumnje, Beograd: FHP, 2006.

Radončić, Šeki, *Kobna sloboda – deportacija bosanskih izbjeglica iz Crne Gore*, Beograd: FHP, 2005.

Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The Fall of Srebrenica, A/54/549 (1999).

Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima, Zagreb: Documenta, 2010.

The Fall of Srebrenica and the Failure of UN Peacekeeping – Bosnia and Herzegovina, HRW, October 1995.

Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih – Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991 – 1995, I– IV*, Sarajevo: IDC, 2012.

Vojna operacija „Oluja“ i poslije, Zagreb: HHO, 2001.

Artman, Florans, *Mir i kazna – Tajni ratovi međunarodne politike i pravde*, Beograd: Filip Višnjić, 2007.

Bilt, Karl, *Zadatak mir*, Beograd: B92, 1999.

- Boljkovac, Josip, *Istina mora izaći van. Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske*, Zagreb: Golden marketing, 2009.
- Clinton, Bill, *My Life*, New York: Knopf, 2004.
- Ćosić, Dobrica, *Piščevi zapisi 1993–1999*, Beograd: Službeni glasnik, 1998.
- Del Ponte, Karla i Sudetić, Čak, *Gospođa tužiteljka: suočavanje sa najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti*, Beograd: Profil, 2008.
- Đilas, Milovan, *Raspad i rat – dnevnik, 1989–1995*, Beograd: Vukotić Media, 2022.
- Genscher, Hans-Dietrich, *Rebuilding a House Divided: A Memoir by the Architect of Germany's Reunification*, New York: Broadway Books, 1998.
- Holbrooke, Richard, *Završiti rat*, Sarajevo: Šahinpašić, 1998.
- Izetbegović, Alija, *Sjećanja: Autobiografski zapis*, Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001.
- Janša, Janez, *The Making of the Slovenian State 1988–1992. The Collapse of Yugoslavia*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.
- Jović, Borisav, *Poslednji dani SFRJ*, Beograd: Politika, 1995. Kadijević, Veljko, *Moje viđenje raspada*, Beograd: Politika, 1993. Kostić, Branko, 1991 – *Da se ne zaboravi*, Beograd: Filip Višnjić, 1996.
- Kovačević, Drago, *Kavez – Krajina u dogovorenom ratu*, Beograd: Srpski demokratski forum, 2003.
- Makenzi, Luis, *Čuvar mira – put za Sarajevo*, Beograd: Knjiga komerc, 2019. Mamula, Branko, *Slučaj Jugoslavija*, Beograd: Dan Graf, 2014.
- Mesić, Stjepan, *Kako smo srušili Jugoslaviju. Politički memoari posljednjeg predsjednika Predsjedništva SFRJ*, Zagreb: Globus, 1992.
- Možeš ti to, Vesna, možeš!*, prir. Nadežda Četković, Beograd: Krug Commerce, 2000. Oven, Dejvid, *Balkanska odiseja*, Beograd: B92, 1996.
- Pavlović, Živojin, *Diarium I–III, Dnevnik 1987–1993*, Novi Sad / Beograd: Prometej / Kwit Podium, 1999.

- Plavšić, Biljana, *Svedočim I–II*, Banjaluka: Trioprint, 2005.
- Roberts, Ajvor, *Razgovori sa Miloševićem*, Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Rose, Michael, *Fighting for Peace: Bosnia 1994*, London: Harvill Press, 1998.
- Šarinić, Hrvoje, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem: između rata i diplomacije 1993–1995* (1998), Zagreb: Globus, 1999.
- Stevanović, Vidosav, *Dnevnik samoće – izbor fragmenata 1988–1993*, Beograd: Službeni glasnik, četvrto izdanje, 2010.
- Tišma, Aleksandar, *Dnevnik 194 –2001, III, Prestajanje*, Novi Sad: Akademski knjiga, 2020.
- Zimmermann, Warren, *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and its Destroyers – America’s Last Ambassador Tells What Happened and Why*, New York: Times Books, 1996.
- Abrams, Lynn, *Oral History Theory*, Milton Park: Routledge, 2010.
- Bryson, Anna, “Victims, Violence, and Voice: Transitional Justice, Oral History, and Dealing with the Past”, *Hastings International & Comparative Law Review*, 39, 2 (2016), 299–353.
- Fujii, Lee Ann, *Interviewing in Social Science Research – A Relational Approach*, London/New York: Routledge, 2018.
- Glaurdić, Josip, “Yugoslavia’s Dissolution: Between the Scylla of Facts and the Charybdis of Interpretation”, in: *Debating the End of Yugoslavia*, eds. Florian Bieber et al., Farnham: Ashgate, 2014, 23–37.
- Kuljić, Todor, „Delatni potencijal autobiografije“, *Kritika*, 3, 1 (2022), 53–63.
- Kurspahić, Kemal, *Zločin u 19:30 – balkanski mediji u ratu i miru*, Beograd: Dan Graf, 2003.
- Media and War*, eds. Nena Skopljanac Brunner et al., Zagreb/Beograd: Centre for Transition and Civil Society Research / Argument, 2000.

Milivojević, Snježana i Matić, Jovanka, *Ekranizacija izbora*, Beograd: Vreme, 1993.

Mimica, Aljoša i Vučetić, Radina, *Vreme kada je narod govorio. Odjeci i reagovanja u Politici, 1988–1991*, Beograd: Filozofski fakultet, 2008.

Nettelfield, Lara J. and Wagner, Sarah E., *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*, New York: Cambridge University Press, 2014.

Petrović, Vladimir, „Društveni naučnici kao veštaci u Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju i drugde“, *Filozofija i društvo*, 3 (2007), 103–116.

Popović, Dragan, „Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine“, u: *Ogledi o ratovima devedesetih – zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma i Ivan Jovanović, Beograd: UNDP, 2022, 72–95.

Popović, Dragan, *Rat sećanja u Srbiji 1980–1990*, Beograd: XX vek, 2024.

Portelli, Alessandro, “What Makes Oral History Different”, in: *The Oral History Reader*, eds.

Robert Perks and Alistair Thomson, London/New York: *Routledge*, 1998, 63–74.

Ramet, Sabrina, “Views from Inside: Memoirs concerning the Yugoslav Breakup and War”,

Slavic Review, 61, 3 (autumn 2002), 558–580.

Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost, ur. Vesna Pešić i Ružica Rosandić, Beograd: Centar za antiratnu akciju, 1994.

Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama. Kontoverze, interpretacije, nasljeđe, ur. Dubravka Stojanović i Husnija Kamberović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021.

Reči i nedela – Pozivanje ili podsticanje na ratne zločine u medijima u Srbiji 1991–1992, ur. Bruno Vekarić, Beograd: Centar za tranzicione procese, 2011.

Stojanović, Dubravka, *Prošlost dolazi – Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021*, Beograd: XX vek, 2023.

Tompson, Mark, *Proizvodnja rata – mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Beograd: Medija Centar / Radio B92, 1995.

Tompson, Pol, *Glas prošlosti – usmena istorija*, Beograd: Clio, 2012.

Dragan Popović,
PhD Beograd
dragan@policycenter.info

REVIEW OF SOURCES ON THE YUGOSLAV WARS OF THE 1990S

Summary: The paper provides an overview of the most important sources for studying the Yugoslav wars of the 1990s. The most important collection of sources is certainly represented by the courts archives, especially the archive of the ICTY, which contains tens of thousands of documents, photographs, maps, videos and material evidence. Reports of international and domestic organizations and institutions are also presented, especially valuable for the study of war crimes and other forms of violence in war. As a particularly interesting and useful source, the media and textbooks are presented, from which numerous useful information important for the topic being studied can also be extracted. At the end, the specifics of the memoir material and oral history when used as historiographical sources were analyzed.

Keywords: historical sources, 1990s, Yugoslavia, wars, war crimes, research, ICTY.

Katarina Beširević,
istraživačica-saradnica Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
besirevickatarina@gmail.com

KONTROVERZNE PRESUDE MKTJ I NJIHOV DOPRINOS ISTORIJI: SLUČAJEVI PERIŠIĆA I GOTOVINE

Apstrakt: Arhiv Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju bogat je izvorima koje istoričari mogu koristiti za istraživanje decenije preplavljene istorijom kakva je bila poslednja decenija XX veka na prostorima nekadašnje Jugoslavije. Analizom dveju prvostepenih presuda Haškog tribunala (Momčilu Perišiću i Anti Gotovini), ovaj rad prikazuje na koje načine se istoričari mogu pozivati na dokumenta koja nisu pravno snažna, s namerom rekonstrukcije različitih događaja iz devedesetih godina i ukazivanja na to da, iako su pojedine prvostepene presude ukinute od strane žalbenih veća MKTJ, činjenice utvrđene njima nisu ništa manje verodostojne.

Ključne reči: tranziciona pravda, MKTJ, Momčilo Perišić, Ante Gotovina, historiografija

Uvod

Analizirajući proces suđenja Adolfu Ajhmanu, Hana Arent je napisala da „pravda zahteva da optuženi bude tužen, branjen i osuđen i da sva druga,

prividno važna pitanja [...] ostanu po strani“¹ – misao koju je ponovila i u epilogu svoje knjige, a koja je zaokupila pažnju mnogih koji su nakon nje istraživali bilo Nirnberška suđenja, bilo suđenja Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju². Pravnik Lorens Daglas naglasio je da je, iako niko ne spori činjenicu da se primarna odgovornost suđenja odnosi na utvrđivanje krivice, isključivo takvo viđenje svrhe sudskog procesa „nepotrebno restriktivno“, te da su i Nirnberška suđenja i suđenje Ajhmanu postavljena tako da nas uče istoriji i da oblikuju kolektivno sećanje.³ Osvrćući se na istu tezu u kontekstu suđenja Slobodanu Miloševiću, istoričar Vladimir Petrović tvrdi da suđenja visokopozicioniranim individuama nužno prepliću pravo, politiku, istoriju i sećanje, te da su „simbolički aspekti“ takvih procesa često jednako važni kao njihovi „pravni ishodi“.⁴ Pitanje koje se nameće u kontekstu ovog rada, a koje se odnosi upravo na pomenute „pravne ishode“, jeste šta se događa onog trenutka kad sud, konkretno MKTJ, ukine prvostepene presude, te one kao da nikada nisu ni bile donete, odnosno nikada nisu postale pravnosnažne. To pitanje biće razmatrano sa stanovišta istorijske na-

¹ Hannah Arendt, *Eichmann u Jerusalimu* – Izveštaj o banalosti zla (Beograd: Samizdat B92, 1999), 11.

² Tačan naziv suda je Međunarodni tribunal za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava učinjena na teritoriji bivše Jugoslavije. Dalje u tekstu biće korišćeni skraćeni nazivi Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju, MKTJ ili Haški tribunal.

³ Lawrence Douglas, *Memory of Judgement: Making Law and History in the Trials of the Holocaust* (New Haven/London: Yale University Press, 2001), 2. Pored Lorenasa Dagleasa, ovakvom stavu Hane Arent suprotstavili su se i drugi, poput: Richard Ashby Wilson, “*Judging History: The Historical Record of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*”, *Human Rights Quarterly*, 27/3 (2005), 909–910; Robert J. Donia, “*History and the Court: The Role of History at the ICTY*”, *Prilozi*, 41 (2012), 13; Fergal Gaynor, “*Uneasy Partners – Evidence, Truth and History in International Trials*”, *Journal of International Criminal Justice*, 10 (2012), 1257–1275.

⁴ Vladimir Petrović, “*Slobodan Milošević in the Hague: Failed Success of a Historical Trial*”, in: *Remembrance, History and Justice: Coming to Terms with Traumatic Pasts in Democratic Societies*, eds. Vladimir Tismaneanu and Bogdan C. Iacob (Budapest/New York: CEU Press), 2015, 297.

uke, sa ciljem da se predstavi kako se određeni pravni akti, poput optužnica i (ukinutih) presuda, mogu koristiti kao istorijski izvori. Ovaj rad ima ambiciju da prikaže kako pojedine presude, iako nemaju pravnu snagu, istorijski jesu važne, što dalje doprinosi debati o tome koje su zapravo sve svrhe sudova poput Haškog tribunala.

Isprepletanost istorije i prava pokazala se nužnom još u okvirima Nirnberških suđenja, koja ne samo što su učinila dostupnim veliki broj dokumenata ključnih za rekonstrukciju Holokausta, ratnih zločina, ali i uopšte Drugog svetskog rata u nacističkoj Nemačkoj, već su pokrenula i brojna važna pitanja, poput značaja takvih sudskih procesa za istraživanje prošlosti, i poslužila kao lekcija iz vladavine prava i za osveščivanje društava u sadašnjosti i budućnosti.⁵ To nas dovodi do koncepta tranzicione pravde, koja upravo spaja istoriju i pravo, a jeste se izrodila iz Nirnberških suđenja.⁶ Kako nakon 1945, tako i u okvirima postsocijalizma, za zemlje Jugoistočne i Istočne Evrope, cilj tranzicione pravde u tome je da prepozna i prizna zločine autoritarnih režima iz prošlosti, čime bi oni bili delegitimizovani i što bi doprinelo demokratizaciji i jačanju vladavine prava unutar savremenog društva.⁷ Tranziciona pravda trebalo bi takođe da doprinese društvenom pomirenju i zalečenju kolektivne traume, posebno kod žrtava i preživelih, što pomaže izgradnji zajedničke istorije, koja zatim postaje, kako nalazimo

⁵ Patricia Heberer and Jürgen Matthäus, "Introduction: War Crimes Trials and the Historian", in: *Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes*, eds. Patricia Heberer and Jürgen Matthäus (Lincoln/London: University of Nebraska Press, 2008), XXIII.

⁶ Kim C. Priemel and Alexa Stiller, "Introduction: Nuremberg's Narratives – Revising the Legacy of the 'Subsequent Trials'", in: *Reassessing the Nuremberg Military Tribunal: Transitional Justice, Trial Narratives and Historiography*, eds. Kim C. Priemel and Alexa Stiller (New York, Oxford: Berghahn Books, 2014), 3–4.

⁷ Jovana Mihajlović Trbovc and Vladimir Petrović, "The Impact of the ICTY on Democratization in the Yugoslav Successor States", in: *Building Democracy in the Yugoslav Successor States: Accomplishments, Setbacks, and Challenges since 1990*, eds. Sabrina P. Ramet et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 135.

kod Jelene Subotić, osnova za pomirenje.⁸

S druge strane, Lea David kritički pristupa težnjama institucionalizacije ljudskih prava i „imperativu suočavanja sa prošlošću“, ili „dužnosti da pamtimo“, što, kako navodi, „podrazumeva jedan tačno određen okvir prošlosti, zasnovan na pročišćenim kategorijama žrtava, počinitelja i posmatrača“.⁹ Sociološkinja u svojoj knjizi *Prošlost nas ne može izlečiti* preispituje ideologizaciju ljudskih prava u kontekstu sećanja i izučavanja prošlosti, naglašavajući da nametnuta memorijalizacija ljudskih prava u društvima često proizvodi negativne reakcije (suprotne očekivanim), jača nacionalističke stavove i osećanja, kao i da je takva agenda gotovo uvek u neskladu sa zvaničnim sećanjem koje država promovira, čak i kada država *deklarativno* propagira takvu politiku pamćenja.¹⁰ Kojoj god od tih dveju teza da se priklonimo, važno je imati u vidu da je ta debata aktuelna (ali i potrebna) na prostorima bivše Jugoslavije još od devedesetih godina, a da su presude Haškog tribunala, pa i Tribunal sam po sebi, jedan od njenih glavnih predmeta.

Razvoj tranzicione pravde za postjugoslovenska društva počeo je 25. maja 1993, kada je Rezolucijom 827 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija osnovan MKTJ kao odgovor na zločine koji su počinjeni u ratovima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.¹¹ Pred Tribunalom se našao 161 optuženi, od kojih su 93 osuđena, a među kojima su bili pojedinci različitog ranga, od šefova država, predsednika vlada, ministara, preko generala, komandanata, do ostalih predstavnika srednjeg ili višeg ranga vojnih i policijskih snaga zaraćenih država.¹²

⁸ Jelena Subotić, *Hijacked Justice: Dealing with the Past in the Balkans* (Ithaca: Cornell University Press, 2016), 3–4.

⁹ Lea David, *Prošlost nas ne može izlečiti: Propisano sećanje – opasnosti standardizacije u ime ljudskih prava* (Beograd: Rekom, 2021), 21–22.

¹⁰ *Isto*, 218–220.

¹¹ Rezolucija SB 827 od 25. maja 1993.

¹² Videti: „Spisak presuda“, *Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju*, <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda> (31. oktobar 2024).

Kako Jovana Mihajlović Trbovc i Vladimir Petrović ističu, mnogi su videli MKTJ kao instituciju koja je trebalo da sprovede postjugoslovenska društva kroz tranziciju, pre svega u kontekstu izlaska iz ratova i stabilizacije (demokratizacije) tih društava. Iako demokratizacija eksplicitno nije bila u mandatu Tribunala, već su u njegovoj nadležnosti bili utvrđivanje krivične odgovornosti lidera, donošenje pravde, davanje glasa žrtvama, utvrđivanje činjenica te razvoj međunarodnog prava i pomoć prilikom uspostavljanja vladavine prava, težnje ka uspostavljanju mira i pomirenja u regionu ipak jesu bile važan deo „vanpravnih“ aspiracija MKTJ.¹³ I pored toga što nije jasno definisano na koji način bi Tribunal trebalo da doprinese pomirenju, smatra se da je traganje za istinom i naglašavanje individualne, a ne kolektivne odgovornosti nešto što bi trebalo da dovede do smanjenja tenzija u regionu.¹⁴ U tom kontekstu, savremene međunarodne krivične sudove (a među njima i MKTJ) pravnici vide kao ambicioznije u odnosu na Nirnberška suđenja, koja nisu imala mir i pomirenje kao ciljeve u svom mandatu, ali jesu postavila presedan za međunarodno krivično pravo.¹⁵

Ne ulazeći detaljno u samu strukturu Tribunala, za potrebe ovog rada važno je da naglasimo da je MKTJ svojim radom ostavio istoričarima veliki broj pravnih akata, optužnica, presuda, svedočanstava i drugih dokaznih materijala koji mogu i treba da budu temelj za istorijska istraživanja ratova devedesetih. Ono što treba imati na umu, a što je Iva Vukušić naglasila, jeste to da su svi sudski arhivi (pa tako i ovaj), kao i dokumenta koja oni skladište, gotovo u potpunosti proizvod izbora tužilaštva. Tužilaštvo određuje ko će se teretiti

¹³ J. M. Trbovc and V. Petrović, “*The Impact of the ICTY on Democratization in the Yugoslav Successor States*”, 135–136.

¹⁴ Violeta Beširević, “*The fora for justice: some reflections on peacebuilding and reconciliation from the perspective of the Nuremberg and the ICTY trials*”, in: *Liber Amicorum Károly Bárd vol. 2: Constraints on Government and Criminal Justice*, ed. Petra Bárd, Budapest: L’Harmattan, 2022, 59.

¹⁵ *Isto*, 55.

i za koja krivična dela / zločine, te u tom pogledu MKTJ sadrži selektovane izvore potrebne za rekonstrukciju istorije devedesetih na postjugoslovenskim prostorima.¹⁶ Za razliku od Nirnberških suđenja, koja su svesnom odlukom tužilaštva istoričarima učinila dostupnom uglavnom dokumentarnu građu, ograničivši svedočenja tokom samih sudskih procesa¹⁷, veliki deo baze MKTJ čine upravo svedočenja očevidaca, preživelih, eksperata ili važnih političkih, vojnih i diplomatskih predstavnika, naravno, obogaćena i zvaničnim dokumentima, ego dokumentima, mapama, fotografijama i drugim izvorima. Istoričari su u prethodne dve decenije koristili presude i dokumenta MKTJ kao istorijske izvore u različite naučne svrhe, od analize pojedinačnih slučajeva, kao što je suđenje Slobodanu Miloševiću, korišćenja istorijskih izvora poput fotografija i književnih dela, do istraživanja ratnih zločina i dejstava paravojnih formacija u ratovima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.¹⁸

¹⁶ Iva Vukušić, "Archives of Mass Violence: Understanding and Using ICTY Trial Records", *Comparative Southeast European Studies*, 70/4 (2022), 593. Ovaj argument nalazimo i kod: Aldo Zammit Borda, "History in International Criminal Trials: The 'Crime-driven Lens' and Its Blind Spots", *Journal of International Criminal Justice*, 18 (2020), 543–566.

¹⁷ Usled opsega i užasa nacističkih zločina, Robert Džekson, glavni tužilac Sjedinjenih Američkih Država u Nirnbergu, insistirao je na tome da dokazi budu zasnovani na pretežno dokumentarnoj građi kako niko ne bi mogao da dovede u pitanje njihov kredibilitet. L. Douglas, *Memory of Judgement*, 17; K. C. Priemel and A. Stiller, "Introduction: Nuremberg's Narratives – Revising the Legacy of the 'Subsequent Trials'", 11; Donald Bloxham, *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory* (Oxford/New York: Oxford University Press, 2001), 60–63.

¹⁸ Videti, na primer: Iva Vukušić, *Serbian Paramilitaries and the Breakup of Yugoslavia* (London/New York: Routledge, 2023); Vladimir Petrović, "The ICTY Library: War Criminals and Authors, Their Works as Sources", *International Criminal Justice Review*, 28/4 (2018), 333–348; Vladimir Petrović, "Power(lessness) of Atrocity Images: Bijeljina Photos between Perpetration and Prosecution of War Crimes in the Former Yugoslavia", *International Journal of Transitional Justice*, 9/3 (2015), 367–385; Jelena Jovanović, "Between Allies and 'Hostile' Witnesses: Testimony from High-Level Insiders in the Milošević Case", MA thesis (Budapest: CEU, 2016); Olivera Lazarević, "Uništavanje kulturne baštine kao ratni zločin i zločin protiv čovečnosti: Pravna praksa Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)", u: *Ogledi o ratovima devedesetih: Zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma i Ivan Jovanović (Beograd: Građanske inicijative, 2024), 168–186.

Ovaj rad ima ambiciju da doprinese daljem razvoju historiografije devedesetih oslanjajući se na specifični materijal iz arhive Haškog tribunala, pre svega isticanjem značaja njegovih prvostepenih presuda za istraživanje prošlosti, konkretno jedne decenije opterećene istorijom i ratovima. U fokusu rada biće presude ukinute dvojici visokorangiranih vojnih funkcionera 1990-ih u Srbiji i Hrvatskoj, Momčilu Perišiću i Anti Gotovini, upravo kako bismo pokazali da to što one nemaju pravnu težinu ne znači da se događaji na koje se one pozivaju i koji su neretko u njima detaljno opisani nisu odigrali¹⁹, te da i dalje moraju imati jednaku važnost u istorijskoj svesti društ(a)va.

Prvostepene presude Momčilu Perišiću i Anti Gotovini donete su 2011. godine. Perišić je tom prilikom osuđen po individualnoj odgovornosti za pomaganje i podržavanje, a po komandnoj i za nesprečavanje zločina počinjenih tokom ratova u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, dok je Gotovina proglašen krivim kao učesnik u *udruženom zločinačkom poduhvatu* (UZP)²⁰ tokom vojne operacije „Oluja“ 1995. godine. Prvostepene presude ukinute su od strane žalbenog veća 2012. (Gotovina) i 2013. godine (Perišić), čime su izgubile pravnu snagu. Taj čin viđen je kao politički potez Tribunala i doveo je do preispitivanja kredibiliteta MKTJ i do političkih ma-

¹⁹ Rachel Irwin, „Do Overturned Convictions Undermine Hague Tribunal?“, Institute for War & Peace Reporting, March 21, 2013, <https://iwpr.net/global-voices/do-overturned-convictions-undermine-hague-tribunal> (16. novembar 2024).

²⁰ Udruženi ili zajednički zločinački poduhvat podrazumeva da u zločinu učestvuje više osoba, da su one imale „zajedničku zločinačku nameru ili svrhu“, da neposredni izvršioци čine određena krivična dela radi ostvarenja te namere, te da je okrivljeni učestvovao u tom poduhvatu, deleći nameru, doprinevši time počinjenom zločinu. „Zajednički zločinački poduhvat tako opisuje kolektivnu prirodu kriminaliteta.“ Vojin Dimitrijević i dr., *Haške nedoumice: Poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju* (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2021), 84–85. Videti takođe: Meldijana Arnaut-Haseljić i Sabina Subašić-Galijatović, „Udruženi zločinački poduhvat kroz teoriju i praksu MKSJ“, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, 2 (2018), 95–111.

nipulacija prošlošću na prostorima nekadašnje Jugoslavije.²¹ Žalbeno veće oslobodilo je Perišića krivične odgovornosti, odbacujući pretpostavku da je sa sigurnošću znao za zločine koji su počinjeni u Sarajevu, Srebrenici i Zagrebu; odnosno, obrazlažući da je pretresno veće trebalo eksplicitnije da utvrdi da je pomoć koju je Perišić pružao, na primer, Vojsci Republike Srpske bila *konkretno usmerena* na činjene zločina²², te da presuda mora biti ukinuta „zato što neki elementi odgovornosti za pomaganje i podržavanje nisu dokazani van svake sumnje“.²³

S druge strane, prvostepena presuda Gotovini ukinuta je jer je žalbeno veće smatralo da je u njoj određen „standard od 200 metara“ (ako je granata pala 200 ili više metara dalje od navodnog cilja, pretresno veće je smatralo da su civilni objekti namerno gađani) proizvoljan i neutemeljen u međunarodnom pravu, te da nije bilo moguće dokazati postojanje neselektivnog granatiranja, što je dovelo do ukidanja cele presude za zločine počinjene za vreme i nakon vojne operacije „Oluja“.²⁴ Koliko je to uticalo na važnost i verodostojnost dveju prvostepenih presuda za posao istoričara – na to ćemo se osvrnuti u nastavku.

²¹ V. Dimitrijević, *Haške nedoumice*, 151–152; 169. Uopšte o percepciji MKTJ u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini videti: Marko Milanović, „*The Impact of the ICTY on the Former Yugoslavia: An Anticipatory Postmortem*“, *The American Journal of International Law*, 110/2 (2016), 233–259.

²² Prema presudi Žalbenog veća u slučaju Momčila Perišića navodi se da je *konkretna usmerenost* definisana još u drugostepenoj presudi Dušku Tadiću i da je određena u odnosu na *udruženi zločinački poduhvat*: „za *actus reus* UZP dovoljna [su] samo 'djela koja su na neki način usmerena sprovođenju zajedničkog plana ili nakane', dok je za *actus reus* pomaganja i podržavanja [za šta je optužen Perišić] potrebna tešnja veza između pružene pomoći i konkretnih kriminalnih radnji: ta pomoć mora 'konkretno', a ne tek 'na neki način' biti usmerena prema relevantnim krivičnim delima.“ Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Presuda Žalbenog veća od 28. februara 2013, 31–32.

²³ Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Presuda Žalbenog veća od 28. februara 2013, 32.

²⁴ Videti: Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina & Markač*, Presuda Žalbenog veća od 16. novembra 2012.

Slučaj Momčila Perišića

Momčilo Perišić (rođen 1944. u selu Koštunići kod Gornjeg Milanovca) bio je već pripadnik JNA kad je diplomirao na Vojnoj akademiji Kopnene vojske 1966. godine. Početak ratova u Jugoslaviji dočekaao je u Zadru, na poziciji komandanta Artiljerijskog školskog centra JNA. Ubrzo potom, 1992. godine, imenovan je za komandanta Bilećkog korpusa JNA u Mostaru. Transformacijom JNA u Vojsku Jugoslavije, Perišić je postavljen za načelnika Generalštaba i zamenika komandanta Treće armije u Nišu u maju 1993, a samo nekoliko meseci kasnije (avgust 1993) imenovan je za načelnika Generalštaba VJ, što je pozicija na kojoj je ostao do novembra 1998. godine.²⁵ Perišićeva optužnica pred Haškim tribunalom odnosila se upravo na vreme koje je proveo kao načelnik Generalštaba VJ u vreme ratova u BiH i Hrvatskoj.

Momčilo Perišić je pred MKTJ optužen za zločine protiv čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja. Terećen je individualnom krivičnom odgovornošću²⁶ za pomaganje i podržavanje (*aiding and abetting*)²⁷, planiranje, pripremu i izvršenje zločina u Bosni i Hercegovini (Sarajevo i Srebrenica) i Hrvatskoj (granatiranje Zagreba); konkretno, za pružanje pomoći u ljudstvu

²⁵ Kratka biografija Momčila Perišića nalazi se na samom početku i optužnice i prvostepene presude, videti: Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Druga izmenjena optužnica od 5. februara 2008, 1; Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 1.

²⁶ Prema međunarodnom krivičnom pravu, individualna krivična odgovornost podrazumeva da pojedinac može odgovarati samo za svoje postupke, a ne i za postupke drugih ili pak čitave grupe/organizacije u koju je bio uključen. V. Dimitrijević i dr., *Haške nedoumice*, 75.

²⁷ Za koncept pomaganja i podržavanja, kako u slučaju Perišić tako i u pravnom kontekstu uopšte, videti: Antonio Coco and Tom Gal, *“Losing Direction: The ICTY Appeals Chamber’s Controversial Approach to Aiding and Abetting in Perišić”*, *Journal of International Criminal Justice*, 12 (2014), 345–366. Možemo povući paralelu ka suđenju Adolfu Ajhmanu, koji je optužen za zločine protiv jevrejskog naroda, za zločine protiv čovečnosti i ratne zločine, a koji je smatrao da može biti optužen samo za „pomaganje i podstrekivanje“ (*aiding and abetting*) u istrebljenju Jevreja. Arendt, *Eichmann u Jerusalemu*, 25.

i logistici Vojski Republike Srpske (VRS), kao i Srpskoj vojsci Krajine (SVK).²⁸ Na samom početku optužnice navodi se: „Dok je obavljao dužnost načelnika Generalštaba VJ, **Momčilo PERIŠIĆ** [sic] je, shodno politici i ograničenjima koje je određivao VSO [Vrhovni savet odbrane], koristio svoje ingerencije da bi obezbedio znatnu vojnu pomoć VRS, znajući da se ona dobrim delom koristi za činjenje zločina navedenih u ovoj Optužnici.“²⁹ Samo iz ovoga možemo videti da je tužilac video povezanost između Vojske Jugoslavije i VRS i SVK, čime je trebalo dokazati i umešanost SR Jugoslavije u ratove u susednim državama.

Perišić je osuđen na 27 godina zatvora prvostepenom presudom donetom 6. septembra 2011, za komandnu odgovornost za granatiranje Zagreba 2. i 3. maja 1995³⁰, a kao pomagač proglašen je krivim za zločine protiv čovečnosti i ratne zločine na prostoru Sarajeva i Srebrenice.³¹ Dve godine kasnije (28. februara 2013), žalbeno veće ukinulo je prvostepenu presudu protiv Perišića, zaključujući da nisu svi elementi odgovornosti za pomaganje i podržavanje, kao ni za konkretnu usmerenost, dokazani „van razumne sumnje“.³² Žalbeno veće je utvrdilo da ne postoji dovoljno čvrstih dokaza da je Perišić znao da se pomoć koju dostavlja npr. VRS koristi upravo za činjenje zločina navedenih u optužnici, s obzirom na to da

²⁸ Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Druga izmenjena optužnica od 5. februara 2008, 3–4.

²⁹ *Isto*, 3.

³⁰ „[V]ećina članova Veća se van razumne sumnje uverila da je u vreme činjenja zločina povezanih s granatiranjem Zagreba između Perišića i izvršilaca tih zločina postojao odnos nadređeni–podređeni, da je Perišić znao da su njegovi podređeni činili te zločine, i najzad, da ih nije kaznio za te postupke.“ Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 547.

³¹ „Pretresno veće je zaključilo da je Momčilo Perišić odgovoran za ubistvo i napade na civile kao kršenje zakona i običaja ratovanja (član 3 Statuta) i za ubistvo, nehumana dela i progone kao zločine protiv čovečnosti (član 5 Statuta).“ Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 548.

³² Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Presuda Žalbenog veća od 28. februara 2013, 31–32.

je Vojska Republike Srpske preduzimala i zakonite borbene aktivnosti, te da nije isključivo činila ratne zločine.³³ Pojedini pravni stručnjaci videli su oslobađajuću drugostepenu presudu Momčilu Perišiću kao izrazito spornu i čak politizovanu, navodeći da, ako bi se to ustalilo kao praksa i prelilo i na ostale slučajeve, pred MKTJ ili pred nekim drugim međunarodnim krivičnim sudom, „bilo bi vrlo teško osuditi bilo kog vojnog ili političkog lidera koji sa odgovarajuće distance, dovoljno pažljivo, pomaže ratne aktivnosti grupa koje tokom oružanih sukoba čine teške i masovne zločine“.³⁴

Bez obzira na taj kontroverzni postupak MKTJ, ono što je istoričarima važno jeste to da Perišićeva presuda sadrži mnoštvo dokaznog materijala i svedočanstava (eksperata³⁵ i očevidaca) koji su ključni za razumevanje dela konteksta odnosa zvaničnika SRJ prema ratovima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Istoričar Donald Bloksham naglasio je da se Nirnberška suđenja razlikuju od ostalih sudskih procesa za ratne zločine pokrenutih nakon Drugog svetskog rata, imajući za cilj i rekonstrukciju samog au-

³³ *Isto*, 29–30. Bez preteranog upuštanja u pravne aspekte, treba imati u vidu to da u presudi Perišiću postoji i niz primera (od rezolucija Saveta bezbednosti UN u kojima se pominje etničko čišćenje, preko primera iz štampe, do samih Perišićevih izjava na sednicama VSO) koji pokazuju suprotno. Videti: Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 444–490.

³⁴ V. Dimitrijević i dr., *Haške nedoumice*, 169. Isti zaključak nalazimo i u članku Antonija Koka i Toma Gala, koji navode da, u kontekstu savremenih oružanih sukoba i uključivanju spoljnih aktera u unutrašnje konflikte jedne države, Perišićeva oslobađajuća presuda dozvoljava onima koji svesno doprinose činjenju zločina iz daljine da sede mirno u svojim kancelarijama. A. Coco and T. Gal, “*Losing Direction: The ICTY Appeals Chamber’s Controversial Approach to Aiding and Abetting in Perišić*”, 366.

³⁵ Vladimir Petrović detaljno se bavio konceptom (svedoka) eksperata u sudnici, a definisao ih je kao osobe čija pravna legitimnost za slučaj nije bazirana na njihovoj fizičkoj blizini slučaju, te da oni ne svedoče o onome što su videli ili čuli, već da nastupaju kao nosioci specifičnog opšteg znanja koje je relevantno za dati slučaj. Vladimir Petrović, *The Emergence of Historical Forensic Expertise: Clio Takes the Stand* (London/New York: Routledge, 2016), 16.

toriteta i prirode nacističkog režima u Nemačkoj.³⁶ U kontekstu suđenja Momčilu Perišiću, to će se pokazati kao relevantno i za MKTJ: Haški tribunal je, pored toga što je služio kao mehanizam za suđenje pojedincima za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti, na osnovu dostupnih materijala omogućio i delimičnu rekonstrukciju funkcionisanja državnog i vojnog vrha zaraćenih strana. Konkretnije, zbog te presude Haškog tribunala dostupni su istorijski izvori koji svedoče o umešanosti Vojske Jugoslavije u ratove u dve susedne države³⁷, što iz pozicije istoričara daje dodatnu dimenziju ratovima devedesetih godina, političkim i vojnim odnosima u zemljama nekadašnje Jugoslavije, ali i političkim prilikama u Srbiji (odnosno SRJ), pre svega u okvirima političke i ekonomske izolacije zemlje u toj deceniji.

Presuda se sastoji od nekoliko delova, koji uključuju i davanje opšteg istorijskog konteksta, u ovom slučaju događaja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini između 1991. i 1995. godine. Sledi detaljan pregled i analiza političkih entiteta, strukture i organizacije vojski – kako Vojske Jugoslavije tako i Vojske Republike Srpske i Srpske vojske Krajine – što može poslužiti kao važan izvor izučavaocima vojne istorije. U presudi su pobrojani i detaljno opisani zločini, uz svedočenja očevidaca i preživelih. Ako uzmemo primer opsade Sarajeva, istoričari presudu Perišiću mogu koristiti kao bazu za istraživanje

³⁶ Bloxham, *Genocide on Trial*, 5.

³⁷ Videti: „Uloga JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH“, *Peščanik*, 18. jun 2018, <https://pescanik.net/uloga-jna-u-ratovima-u-hrvatskoj-i-bih/> (16. novembar 2024). Ove činjenice su u javnosti osporavane nakon oslobađanja Perišića, videti: Ljudmila Cvetković, „Perišić po povratku u Beograd: Presuda doprinos Srbiji“, *Radio Slobodna Evropa*, 1. mart 2013, <https://www.slobodnaevropa.org/a/perisic-po-povratku-u-beograd-presuda-doprinos-srbiji/24916515.html> (16. novembar 2024); diskusija o ovoj temi nastavljena je nakon presuda Jovici Stanišiću i Franku Simatoviću, videti: Dženana Halimović, „Presuda Simatoviću i Stanišiću potvrdila ulogu Srbije u ratovima u Hrvatskoj i BiH“, *Radio Slobodna Evropa*, 30. jun 2021, <https://www.slobodnaevropa.org/a/reakcije-na-presudu-staniscu-i-simatovicu/31334483.html> (16. novembar 2024).

devet slučajeva granatiranja³⁸ ili dvanaest incidenata nastalih usled snajperskog dejstvovanja.³⁹ Zločini su detaljno opisani i rekonstruisani medicinskom dokumentacijom, izveštajima veštaka, zvaničnom dokumentacijom istrage, činjenicama utvrđenim na prethodnim suđenjima, svedočenjima i drugim dokaznim materijalima. Uzmimo primer Markala (5. februar 1994) u okvirima ove presude, na osnovu koje istoričari mogu da rekonstruišu deo slike svakodnevnog života u opsednutom Sarajevu, gde je u vreme eksplozije granate Muradif Čelik, penzioner, pazio na jednu tezgu na pijaci, dok je

³⁸ Incident A1 (22. januar 1994) na području Alipašinog polja, gde je ubijeno šestoro dece, ranjena jedna odrasla osoba i najmanje četvero dece; incident A2 (4. februar 1994), kada su u Dobrinji granatom pogođeni civili, ubijeno je osmoro ljudi, a ranjeno 18; incident A3 (5. februar 1994) – Markale, gde je ubijeno najmanje šezdesetoro ljudi, a ranjeno 140; incident A4 (22. decembar 1994), u kojem je pogođena buvlja pijaca na Baščaršiji, kada su poginule dve osobe, a sedam je ranjeno; incident A5 (24. maj 1995), kada je jedan raketni projektil pao u Ulicu Safeta Zajke i usmratio dvoje, a ranio petoro ljudi; incident A6 (24. maj 1995), kada je modifikovana avionska bomba pala na Majdansku ulicu – poginulo je dvoje civila, a šestoro je ranjeno; incident A7 (18. jun 1995): granata je pogodila ljude kod punkta za vodosnabdevanje na Dobrinji, poginulo je sedmoro ljudi, a 12 je povređeno; incident A8 (1. jul 1995), u ulici Bunički potok eksplozija rakete je usmrtila trinaestoro ljudi; incident A9 (28. avgust 1995) – Markale II, kada je ubijeno 35 ljudi, a ranjeno najmanje 78. Detalje pogledati u: Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 98–145.

³⁹ Incident B1 (3. septembar 1993), u kojem su ubijene Nafa Tarić (35) i Nela Tarić (8) u Ulici Ivana Krndelja; incident B2 (2. novembar 1993), u kojem su ranjeni Razim Velić (50) i Milan Ristić (56) dok su raščičavali Ulicu braće Ribar; incident B3 (6. januar 1994), u kojem je ranjena Sanija Dževlan (36) dok je vozila bicikl preko mosta na Dobrinji; incident B4 (19. jun 1994), kada je četvoro ljudi ranjeno u tramvaju u blizini hotela *Holiday Inn*; incident B5 (26. jun 1994), u kojem je ranjena Sanela Muratović (16); incident B6 (22. jul 1994), u kojem je ranjen dečak od 13 godina dok je s majkom i sestrom razgledao izloge; incident B7 (8. novembar 1994), u kojem je ranjena Fata Guta (54) dok je išla po vodu na izvor Moščanice na Gazin hanu; incident B8 (23. novembar 1994), kada su u tramvaju ranjene Hafiza Karačić (31) i Sabina Šabanić (26); incident B9 (10. decembar 1994), u kojem je ranjene Derviša Selmanović (49) dok je skupljala drva za ogrev u bašti iza kuće; incident B10 (27. februar 1995), u kojem su ranjeni u tramvaju Senad Kesmer (31), Alma Čehagić (19) i Alija Holjan (55); incident B11 (3. mart 1995), kada su u blizini hotela *Holiday Inn* u tramvaju ranjeni Azem Agović (46) i Alen Gičević (33); incident B12 (3. maj 1995), u kojem je ranjena Šemsa Čovrk (27). Detalje pogledati u: Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 145–172.

Ezrema Boškailo kupovala na pijaci kada ju je eksplozija oborila.⁴⁰ Isto tako, iz opisa „incidenta“ od 18. juna 1995, kada je eksplozija granate usmrtila i ranila civile kod punkta za vodosnabdevanje na Dobrinji, istoričari mogu izvući podatke koji detaljno ilustruju svakodnevicu u ratu:

„Osnovna škola 'Simon Bolivar' nalazi se u ulici Marka Oreškovića na Dobrinji. Negde u maju 1992. godine ona je granatirana i spaljena. Posle toga je u holu u ruševinama škole instalirana pumpa za vodu, što je ljudima koji su čekali u redu za vodu pružalo izvestan zaklon. Sama pumpa za vodu se zapravo nalazila na otvorenom. Prema rečima Azre Šišić, pumpa za vodu u osnovnoj školi 'Simon Bolivar' bila je najbezbednija na Dobrinji. Azra Šišić je izjavila da je jedinica civilne zaštite za pumpu za vodu zadužila Muharema, čoveka koji je živeo u komšiluku. Nekoliko dana pre 18. juna 1995. godine ljudi u kraju čuli su da će biti deljena voda, pa su zauzeli mesto u redu tako što su ostavili kanistere u redu ispred škole. Dana 17. juna 1995. na Dobrinji je bilo previše granatiranja da bi se organizovalo deljenje vode. Međutim, sledećeg jutra bilo je mirno, i svedokinja Šišić je čula da će tog dana biti deljena voda, pa je odlučila da ode do škole. Dana 18. juna 1995. godine bilo je vedro i kod škole je tog jutra bila policija koja je upozoravala ljude da se ne okupljaju oko pumpe već da idu jedan po jedan.“⁴¹

Dalje je usledio opis granatiranja reda u kojem je u tom trenutku stajalo između 50 i 70 ljudi, od kojih je sedmoro poginulo, a dvanaestoro povređeno. Dakle, samo na osnovu navedenog pasusa možemo da ustanovimo kako su se građani Sarajeva, konkretno u naselju Dobrinja, tokom opsade snabdevali vodom, te kako jedna sasvim uobičajena pojava svakodnevnog života u miru izlaže civile, bez nastojanja da preteramo, smrtnoj opasno-

⁴⁰ Detalje pogledati u: Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 102.

⁴¹ *Isto*, 113–114.

sti u ratu. Slične primere nalazimo i kod osvrta na granatiranje Zagreba i na zločine počinjene u Srebrenici⁴², a svaki od njih je posebno važan istoričarima za istraživanje ratova devedesetih – za proučavanje svakodnevnog života u ratu, analize ratnih operacija i mnogih drugih pojedinosti, poput rekonstrukcije vojnih i političkih prilika u državama nekadašnje Jugoslavije. Presuda Momčilu Perišiću posebno je krucijalna za ovo poslednje.

Naime, kroz taj dokument, istoričari mogu detaljno da prate proces formiranja i upotrebe 30. i 40. kadrovske centra unutar Vojske Republike Srpske i Srpske vojske Krajine, te njihovu povezanost s Vojskom Jugoslavije. Nakon raspada SFRJ i s početkom ratova, kada se JNA povukla iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, deo vojnika ostao je raspoređen u VRS i SVK.⁴³ Savezna Republika Jugoslavija formirana je 27. aprila 1992, kada je donet i Ustav SRJ, prema kojem je jasno određeno da je SRJ „suverena savezna država [... koju] sačinjavaju Republika Srbija i Republika Crna Gora, kao republike članice“, uz otvorenu mogućnost pristupanja drugih republika toj saveznoj državi, u skladu sa Ustavom. Međutim, treba naglasiti to da, osim navedenih dveju republika, nijedna druga republika, niti teritorija van njihovih granica, prema tom ustavu, nije činila SRJ. Isto tako, prema članu 133 Ustava SRJ, ta država

⁴² Kod granatiranja Zagreba primeri nisu opširni kao u slučaju opsade Sarajeva, no nalazimo podatke da je 2. maja 1995. poginulo petoro ljudi (Damir Dračić, Ana Mutevelić, Stjepan Krhen, Ivanka Kovač i Ivan Brodar), uz pojedine detalje kako je do smrti došlo. Narednog dana, 3. maja, pogođeni su Mažuranićev trg, Trg maršala Tita, gde se nalazi Hrvatsko narodno kazalište, i Dječja bolnica u Klaićevoj ulici, a poginuli su Luka Skračić i Ivan Markulin. Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 174–175. U slučaju Srebrenice, detaljno su predstavljene vojne operacije koje su vođene oko grada do 1995. godine. Što se tiče pojedinosti počinjenih zločina, opisano je premeštanje stanovništva (organizovanje autobusa, izdvajanje izbeglica, kolona vojno sposobnih muškaraca), zatim zarobljavanje i ubijanje muškaraca („bosanskih Muslimana“), uz detaljne opise šta se dešavalo na području Potočara i Bratunca od 12. do 15. jula, kao i na području Zvornika. Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 181–219.

⁴³ *Isto*, 227.

„ima Vojsku koja brani suverenitet, teritoriju, nezavisnost i ustavni poredak [Savezne Republike Jugoslavije]“ i koja „može biti u službi međunarodne [sic] organizacije po odobrenju Savezne vlade“.⁴⁴ Kao i u slučaju republika, nigde u Odeljku VIII, koji se odnosi na Vojsku Jugoslavije, ne stoji nikakva napomena da njeni pripadnici mogu učestvovati ili ratovati u okviru vojnih formacija u drugim državama (a koje nisu međunarodne organizacije). No, za početak, iz pisma Ratka Mladića poslatog marta 1993. načelniku Generalštaba VJ⁴⁵, naslovljenog „Sprečavanje odliva ljudskog potencijala iz Vojske RS“, stičemo drugačiji utisak. Mladić u tom pismu, u kojem se žali na odlazak pripadnika VJ iz redova VRS, navodi:

„Glavni štab Vojske Republike Srpske, od svog formiranja, cijenio je da su teritorije Srpske Krajine, Republike Srpske i Savezne Republike Jugoslavije dijelovi jedinstvenog jugoslovenskog ratišta, a da su Vojska Republike Srpske Krajine, Republike Srpske i Vojska Jugoslavije samo posebni elementi borbenog rasporeda jedinstvene vojske. Ovu pretpostavku smatramo pravnim osnovom za obavezno angažovanje pripadnika Vojske Jugoslavije, bez obzira na njihovo zavičajno porijeklo, u jedinicama Vojske Republike Srpske i njenim borbenim dejstvima, a angažovanje onih čije je zavičajno porijeklo iz Republike Srpske još i moralnim i patriotskim činom i obavezom. Otud činjenica da je neko formalno 'upućen u Vojsku RS privremeno' ne može biti osnov za samovoljno napuštanje jedinice i dužnosti koju obavlja.“⁴⁶

Prilikom pomena statusa aktivnih vojnih lica i njihovog premeštanja dok su angažovani u VRS, Mladić je pismo zaključio sledećim rečima: „To je suprotno dogovoru i obećanjima datim prilikom odlučivanja o njihovom anga-

⁴⁴ Ustav Savezne Republike Jugoslavije, *Službeni list SRJ*, br. 1/92, 5. januar 1992, 14.

⁴⁵ Života Panić je na toj dužnosti do avgusta 1993. godine.

⁴⁶ Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, P01512, „Sprečavanje odliva ljudskog potencijala iz Vojske RS“, 31. mart 1993, 1-2.

žmanu.“⁴⁷ Već iz ovoga vidimo da su poveznice u ljudstvu između dve vojske i te kako postojale, kao i dogovori zvaničnika u vezi sa tim, a čitajući dalje presudu i dokumenta na koja se ona poziva shvatamo i kako je taj proces funkcionisao.

Na sednici Vrhovnog saveta odbrane 11. oktobra 1993, Momčilo Perišić je ukazao na potrebu za regulisanjem položaja pripadnika Vojske Jugoslavije (tačnije, 3.612 ljudi u tom trenutku) koji se nalaze u VRS i SVK:

„Da bismo imali uporište, mi smo pripremili da predsednik države, u svojstvu vrhovnog komandanta, izda jedno naredjenje [sic] kojim bi regulisao status njima kao i starešinama ovde. A da ne bi niko mogao da nam prigovori, mi smo izmislili privremenu formaciju kod nas u Vojsci Jugoslavije. Tu ih postavljamo; oni u stvari nisu tu, nego su tamo [Republika Srpska i Republika Srpska Krajina] na dužnostima gde jesu. [...] primera radi: Komandant te i te jedinice rasporedjen [sic] je u školski korpus koji je kao ovde, a on je u stvari tamo.“

Slobodan Milošević je na to odgovorio potvrdno, no ističući da je dokument kojim se to reguliše potrebno čuvati samo u jednom primerku kod Perišića, uz dodatak: „Možete kako hoćete, samo nemojte to da se provlači.“ Načelnik Generalštaba je još dodao: „Veoma je bitna tu još jedna stvar. Oni [VRS i SVK] traže poimenično ljude. Ako ti ljudi neće da idu tamo, onda mi treba da ih smatramo dezerterima kada neće da brani svoj prag. Ako ga terate, nemate na osnovu čega, jer se on onda žali; sa tim može čak da izadje [sic] vani i da kaže: evo, pričaju da ne pomažu, a u stvari pomažu.“⁴⁸ Dakle, Perišić je bio istog stava kao i Mladić, u pitanju je bilo „jedininstveno ratište“ i

⁴⁷ Isto, 2.

⁴⁸ Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 233–234; Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, P00709, Stenografske beleške sa 14. sednice Vrhovnog saveta odbrane, 11. oktobar 1993, 24–25.

„jedinstvena vojska“. Međutim, ključno je bilo takva viđenja držati u tajnosti, a pre svega osnivanje kadrovskih centara (KC), što zaključujemo na osnovu razgovora Miloševića i Perišića, kako bi se izbeglo pooštavanje sankcija prema SRJ⁴⁹, dok je u isto vreme bilo potrebno pružiti adekvatnu pomoć onima koji pripadaju „jedinstvenom narodu“⁵⁰, prema Perišićevim rečima. Potreba za pravnim regulisanjem položaja kadrova Vojske Jugoslavije koji su bili u VRS i SVK rezultirala je Naredbom predsednika SRJ o osnivanju kadrovskih centara.

Prema prvoj stavci Naredbe predsednika SRJ Zorana Lilića, glavnokomandujućeg VJ, Generalštab VJ trebalo je da vodi posebnu evidenciju i da organizuje vojnike Vojske Jugoslavije rođene u Republici Srpskoj i Republici Srpskoj Krajini na tim prostorima. Na dužnosti bi ih raspoređivao, postavljao i premeštao „nadležni starešina u Vojsci Jugoslavije, u skladu sa potrebama službe i sposobnostima lica, po formacijama posebnih **kadrovskih centara** [prim. aut.] koje će formirati načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije [Perišić]“. Istaknuto je u drugoj tački da i ostali pripadnici VJ (dakle, oni koji nisu rođeni na navedenim teritorijama) „po svom zahtevu“ mogu biti upućeni u odgovarajući KC. Konačno, prema tom naređenju, načelnik Generalštaba VJ trebalo je da određuje načine organizacije kadrovskih centara, broj vojnika i civila koji se tamo upućuju, vreme angažovanja lica, pa i zaštite prava tih lica i njihovih porodica.⁵¹

Ne ulazeći u pojedinosti funkcionisanja kadrovskih centara kao svojevrsnog međuprostora između Vojske Jugoslavije, VRS i SVK, važno je da ista-

⁴⁹ Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 236.

⁵⁰ Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, P00709, Stenografske beleške sa 14. sednice Vrhovnog saveta odbrane, 11. oktobar 1993, 27.

⁵¹ Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 230–231; Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, P00731, Naređenje predsednika Savezne Republike Jugoslavije, 10. novembar 1993, 1–2.

knemo da presuda sadrži detaljan pregled toga kako su se obavljala postavljanja i premeštanja ljudi iz VJ preko 30. i 40. KC, kako su isplaćivane plate, penzije i kako su se sprovodila unapređenja, kako im se rešavalo stambeno pitanje, kako se pružala medicinska pomoć, te i toga kako je dolazilo do prestanka njihove službe. No, pored kadrovske pomoći, prvostepena presuda sadrži detalje pružanja logističke pomoći VJ Vojsci Republike Srpske od avgusta 1993, kada je Momčilo Perišić postao načelnik Generalštaba. Iz toga istoričari mogu istražiti šta je sve od oružja i municije dostavljano preko Drine, pa je tako, na primer, Drinski korpus 24. novembra 1993. „dobio 150.000 metaka za teški mitraljez, 500 raketa, 960 ručnih bombi i 30 'remontovanih' ručnih bombi“, da bi dan kasnije bilo poslato još „dva miliona metaka i 1.727 minobacačkih granata, što je bila velika isporuka koja je iziskivala više kamiona; zasebno je dostavljeno i 3.269 minobacačkih i 148 drugih granata“.⁵² Saradnja na tom polju odvijala se sve do decembra 1995, bez obzira na to što je SRJ uvela sankcije Republici Srpskoj u avgustu 1994. godine. To, između ostalog, uviđamo iz dokumenata (dokaznih materijala) na koje se presuda poziva u ovom delu, kao što su beleške sa sastanka rukovodstva SRJ i RS u Dobanovcima 25. avgusta 1995⁵³, koji nedvosmisleno ukazuju na to da slanje naoružanja nije obustavljeno ni nakon zatvaranja granica između SRJ i Republike Srpske. Primera radi, maja 1995. Mladić je uputio Perišiću zahtev za „1.835.580 metaka različitih kalibara i 2.000 granata potrebnih za teške borbene operacije na području Trnova, u blizini Sarajeva“.⁵⁴ Dakle, prvostepena presuda nam nudi mogućnost rekonstrukcije celokupne pomoći, od ljudstva do naoružanja, koju je Vojska Jugoslavije dostavljala VRS. Konač-

⁵² Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 319–320.

⁵³ Videti: Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, P00230, Zabeleška sa sastanka najvišeg političkog i vojnog rukovodstva Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srpske, 25. avgust 1995.

⁵⁴ Arhiva MKTJ, *Predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, 326.

no, u presudi nalazimo i detaljan prikaz toga kako su informacije sa ratišta stizale do Perišića, a presuda sadrži i odeljke naslovljene „Perišić je znao za zločine počinjene u Sarajevu i Srebrenici“, te „Perišić je znao za zločine VRS u Sarajevu“ i „Perišić je znao za zločine VRS u Srebrenici“, koji istoričarima nude pregled dokumenata (primarnih istorijskih izvora) koji ukazuju na te činjenice.

Suđenje Momčilu Perišiću i prvostepena presuda, bez obzira na njenu kasniju sudbinu, istoričarima su važni za razumevanje konteksta ratova u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, pre svega kroz ulogu Savezne Republike Jugoslavije u njima. Sankcije uvedene 30. maja 1992. iz perspektive vladajućeg režima SRJ uglavnom su predstavljane kao nepravda naneta državi koja nije aktivno uključena u ratove⁵⁵ i kao zavera međunarodne zajednice, koja je u ratovima devedesetih otvoreno bila okrenuta protiv Srbije i SR Jugoslavije.⁵⁶ No prvostepena presuda Perišiću, kao i izvori na koje se ona poziva, poput sednica VSO ili izjava svedoka, ukazuju na to da su politički i vojni vrh Savezne Republike Jugoslavije nedvosmisleno bili umešani u ratove u dve susedne države, te da su to aktivno želeli da sakriju kako ne bi došlo do još drastičnije političke i ekonomske izolacije zemlje.

⁵⁵ Ovo je jasno vidljivo u medijima i izjavama zvaničnika, pa je tako Slobodan Milošević odmah po uvođenju sankcija poslao poruku Jeljcinu i Bušu navodeći da „sankcije protiv samo jedne strane u sporu ne mogu biti pravedne i mogu samo ohrabrivati ekstremiste i one koji ne žele pregovore, čime bi se samo produžio ovaj rušilački građanski rat“. „Порука Милошевића Јељцину и Бушу“, *Политика*, 31. мај 1992, 1. Milošević je nastavio da daje slične izjave, koje ističu nevinost SRJ i nepravdu koja joj je učinjena uvođenjem sankcija, i sa zaoštravanjem međunarodne izolovanosti države: „Te će sankcije, siguran sam, i po razlozima pod kojima su uvedene i po sredstvima za njihovo sprovođenje, obeležiti jednu novu fazu odnosa u svetu koja će, nadam se, trajati kratko i biti poznata kao vreme političkog nasilja bogatih i moćnih nad malim zemljama koje nisu bile spremne da žrtvuju svoj integritet i dostojanstvo svog naroda.“ „Милошевић: Учинићемо све да уверимо свет у неоправданост санкција“, *Политика*, 7. октобар 1992, 1.

⁵⁶ Videti: Olivera Milosavljević, „Svetska zavera protiv Srba“, u: *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2002), 298–300.

Istorijska nauka je u procesu istraživanja metodološki i analitički znatno otvorenija od prava. Dok se pravo bavi okvirima prošlosti isključivo u svrhe utvrđivanja krivice, istoričari su u potrazi za kulturološkim i društvenim kontekstima, političkim i vojnim praksama manje opterećeni individualnim krivičnim odgovornostima, više koncentrisani na stavljanje pojedinaca u šire okvire prošlosti i na same istorijske procese.⁵⁷ Činjenice koje smo nastojali da predstavimo ovde ne samo što predstavljaju važan izvor za razumevanje političkih odnosa na najvišim nivoima, istorije političkih elita (najviših državnih i vojnih predstavnika poput Miloševića i Perišića), kao i struktura moći⁵⁸ već se mogu koristiti, na primer, i iz perspektive istorije odozdo – kako za razumevanje svakodnevice u opkoljenom Sarajevu, tako i za stavljanje u šire istorijske okvire svakodnevice u Beogradu, gde život pod hiperinflacijom dobija potpuno novu dimenziju kada se demistifikuje *neprijatelj* i kada se ukaže i na odgovornost državnog vrha SRJ.

Slučaj Ante Gotovine

Ante Gotovina (rođen 1955. na ostrvu Pašman, opština Zadar) bio je pripadnik francuske Legije stranaca od 1973. do 1978. godine, gde je stekao čin starijeg razvodnika. Nakon što je veći deo osamdesetih proveo u Latinskoj Americi, u Hrvatsku se vratio na samom početku naredne decenije, kada je postao i načelnik organa za operacione i nastavne poslove Prve brigade Zbora narodne garde, zatim je 1992. bio raspoređen u Hrvatsko vijeće obrane, a u oktobru iste godine imenovan je za zapovednika Operativne zone Hr-

⁵⁷ Wilson, "Judging History: The Historical Record of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia", 912–913.

⁵⁸ Na isti način su istoričari (ali i tužioci) pristupali dokumentima s Nirnberških suđenja. K. C. Priemel and A. Stiller, "Introduction: Nuremberg's Narratives – Revising the Legacy of the 'Subsequent Trials'", 5.

vatske vojske Split (od 1993. Zbornog područja Split); na tom položaju ostao je do kraja 1996. godine. Između kraja jula i 5. avgusta 1995. unapređen je u čin general-pukovnika. S krajem rata, godine 1996. Franjo Tuđman imenovao je Gotovinu za glavnog inspektora Inspektorata HV. Ante Gotovina bio je glavni operativni zapovednik južnog dela područja Krajine tokom operacije „Oluja“, a za zločine počinjene u to vreme optužen je pred Haškim tribunalom.⁵⁹ Objedinjena optužnica pred MKTJ podignuta je u martu 2008. protiv Gotovine, Ivana Čermaka (u vreme „Oluje“ bio je pomoćnik ministra odbrane u Vladi Republike Hrvatske, a Tuđman „osobno je imenovao“⁶⁰ Čermaka za zapovednika Zbornog mesta Knin) i Mladena Markača (u avgustu 1995. bio je na mestu pomoćnika ministra unutrašnjih poslova i bio je zapovednik Specijalne policije MUP-a Hrvatske), a u ovom odeljku, usled obima, posebna pažnja biće posvećena delovima presude koji se odnose na Gotovinu.

Gotovina, Čermak i Markač terećeni su za zločine protiv čovečnosti, kršenje zakona i običaja ratovanja i optuženi su za učešće u „udruženom zločinačkom poduhvatu sa zajedničkom namjerom trajnog uklanjanja srpskog stanovništva s područja Krajine, silom, zastrašivanjem ili pretnjom silom, progonima, prisilnim raseljavanjem, premeštanjem, deportacijom, oduzimanjem i uništavanjem imovine ili drugim sredstvima“. U optužnici se navodi da je Gotovina i posredno i neposredno učestvovao u operaciji „Oluja“, te da je najkasnije od jula 1995. učestvovao „u planiranju i pripremi operativne uporabe hrvatskih snaga u operaciji 'Oluja' i operacijama i/ili akcijama koje su u vezi s njom kontinuirano vršene barem do 30. rujna 1995. [godine]“. ⁶¹ Prvostepenom presudom, koja je izrečena 15. aprila 2011, Gotovina i Mar-

⁵⁹ Kratka biografija Ante Gotovine nalazi se na samom početku optužnice: Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Izmenjena spojena optužnica od 27. marta 2008, 1.

⁶⁰ *Isto*, 2.

⁶¹ *Isto*, 3–5.

kač su proglašeni krivim kao učesnici udruženog zločinačkog poduhvata i osuđeni su na zatvorske kazne od 24 i 18 godina, a Ivan Čermak oslobođen je svih optužbi.

U presudi se navodi da je Gotovina gradove tretirao „kao ciljeve topničke vatre“, te da je znao za zločine koji su počinjeni tokom operacije „Oluja“, a da nije reagovao da spreči „protivpravne napade“ na civile i civilne objekte u Benkovcu, Kninu i Obrovcu, doprinoseći značajno udruženom zločinačkom poduhvatu, imajući nameru za njegovo izvršenje i (ne) delujući u okvirima koji ga čine krivim za UZP. „Gotovinin propust da na odgovarajući način reagira na vršenje kaznenih djela također ukazuje na njegov bezobziran odnos prema djelima koja izlaze iz okvira zajedničke namere“, zaključilo je pretresno veće.⁶² Ta presuda takođe svedoči o tome da je i predsjednik Hrvatske Franjo Tuđman prepoznat kao „ključni pripadnik“ udruženog zločinačkog poduhvata, jer je u njoj navedeno da se on „pobrinuo da se njegove ideje pretvore u politiku i djelovanje zahvaljujući moći svog položaja predsjednika države i vrhovnog zapovjednika oružanih snaga.“⁶³ Na osnovu ovoga možemo tvrditi da bi Tuđman, da je doživio, bio optužen pred Haškim tribunalom za učešće u UZP-u.⁶⁴ Pored Tuđmana, od visokih državnih zvaničnika u presudi se pominju i Gojko Šušak, ministar odbrane, i Zvonimir Červenko, načelnik glavnog štaba Hrvatske vojske.⁶⁵

Žalbeno veće je 16. novembra 2012. ukinulo prvostepenu presudu Goto-

⁶² Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 1198–1201.

⁶³ *Isto*, 1174–1175. Ovo vidimo i iz optužnice u kojoj se navodi da je „mnogo osoba“ zajedno sa Gotovinom, Markačem i Čermakom učestvovalo u UZP-u, pa među njima i pomenuti. Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Izmenjena spojena optužnica od 27. marta 2008, 4.

⁶⁴ J. M. Trbovc and V. Petrović, “The Impact of the ICTY on Democratization in the Yugoslav Successor States”, 145.

⁶⁵ Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 1175.

vini (i Markaču), navodeći da je sporno to što je pretresno veće kao glavni kriterijum za tvrdnju postojanja UZP-a koristilo zaključke o protivpravnim napadima i granatiranju civila i civilnih objekta u Benkovcu, Kninu, Obrovcu i Gračacu, odbacujući „standard od 200 metara“ kojim se pretresno veće vodilo prilikom analize slučaja i izricanja presude.⁶⁶ Pretresno veće je u presudi iznelo zaključak da „smatra da je razumno na osnovu dokaza zaključiti da su oni topnički projektili koji su pali na udaljenosti od 200 metara od identificiranog topničkog cilja bili namjerno ispaljeni na taj cilj“;⁶⁷ no žalbeno veće je osporilo analizu udara u prvostepenoj presudi, ocenjujući da je margina greške od 200 metara postavljena proizvoljno, te da nije objašnjeno na koji način je utvrđena ta konkretna razdaljina.⁶⁸ S tim argumentima, uz naglasak na tome da ciljevi gađanja i „retorika Tuđmanovih govora“ nisu dovoljni za utvrđivanje zajedničkog cilja i namere koji su potrebni za postojanje udruženog zločinačkog poduhvata, drugostepenom presudom odbačeno je postojanje UZP-a.⁶⁹

Bez detaljnijeg upuštanja u pravne analize, potrebno je naglasiti da je, kao i u slučaju Momčila Perišića, ukidanje te presude izazvalo burne reakcije u javnosti. Stručnjaci su istakli da je u slučaju Gotovine i Markača žalbeno veće odstupilo od pravila koja se odnose na preispitivanje zaključaka pretresnog veća, te da je glavni zadatak drugostepenog suda da ispita da li je pravo pravilno primenjeno, dok se odluka prvostepenog suda o činjeničnom stanju može dovesti u pitanje samo ako je „ona u toj meri problematična da do nje nije moglo doći nijedno razumno sudsko veće [sic]“.⁷⁰ Takva odluka

⁶⁶ Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i Markač*, Presuda Žalbenog veća od 16. novembra 2012, 8–9.

⁶⁷ Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 961.

⁶⁸ Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i Markač*, Presuda Žalbenog veća od 16. novembra 2012, 19–20.

⁶⁹ *Isto*, 33.

⁷⁰ V. Dimitrijević i dr., *Haške nedoumice*, 149–154.

žalbenog veća umnogome je urušila kredibilitet MKTJ u Srbiji, a u Hrvatskoj je dočekana u slavlju na ulicama.⁷¹ Koliko god ukidanje te presude uticalo na formiranje kolektivnog sećanja na ratove devedesetih i na političke prilike u savremenom dobu, ona istoričarima jeste dragocena kad je u pitanju rekonstrukcija čitave vojne operacije „Oluja“, mehanizama zločina etničkog čišćenja srpskog stanovništva iz Krajine, kao i političkih i vojnih odluka koje su uopšte dovele do toga.

Zahvaljujući sudskom procesu protiv Gotovine, istoričarima je dostupan možda i najvažniji dokument koji ukazuje na nameru činjenja udruženog zločinačkog poduhvata – zapisnik sa Brionskog sastanka, koji je održan nekoliko dana pre vojne operacije „Oluja“, 31. jula 1995, a kojem su prisustvovali Franjo Tuđman i vojni vrh Republike Hrvatske.⁷² Otvarajući sastanak, Tuđman je ukazao na povoljne međunarodne prilike za izvršenje vojne operacije u Krajini, te da je to potrebno što pre „rešiti“: „Riješiti, na koji način? To je sada tema današnje rasprave. Da nanesimo takve udarce **da Srbi praktično nestanu** [prim. aut.], odnosno da ono što nećemo odmah zahvatiti da mora kapitulirati u nekoliko dana.“⁷³ Dalje, osvrćući se na planove izvršenja te vojne operacije, Tuđman je istakao da je cilj potpuna kapitulacija, ali „da im ovdje treba dati izlaza da mogu... Jer, važno je, da im

⁷¹ Enis Zebić, Ognjen Zorić, Branka Mihajlović i Ljudmila Cvetković, „Presuda Gotovini: Radost u Hrvatskoj, gnev u Srbiji“, *Institute for War and Peace Reporting*, 19. novembar 2012, <https://iwpr.net/sr/global-voices/presuda-gotovini-radost-u-hrvatskoj-gnev-u-srbiji> (17. novembar 2024).

⁷² U presudi nalazimo detaljno analiziran zapisnik sa Brionskog sastanka, budući da „[p]rema navodima tužiteljstva, tijekom tog sastanka 'iskristalizirao' se i plan 'trajnog i nasilnog uklanjanja Srba iz Krajine', [... te da on] ima središnje mjesto u tezi tužiteljstva“. Videti: Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 993–1005.

⁷³ Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, P461, „Zapisnik sa sastanka Predsjednika Republike Hrvatske dr Franjo Tuđmana sa vojnim dužnosnicima“, 31. jul 1995, 2–3.

ti civili, da pođu, pa će onda i vojska, i kada kolone pođu, to djeluje psihološki jedni na druge“, na šta je Gotovina odgovorio da već ima dovoljan broj iseljenika iz Knina koji su otišli u Banjaluku ili Beograd, „[z]nači da mi, ako nastavljamo ovaj pritisak, vjerojatno za neko vreme, neće biti toliko civila, nego onih, koji moraju ostati, koji nemaju mogućnosti otići“. ⁷⁴ Iz svega priloženog, izvesno je da je hrvatski politički i vojni vrh u najmanju ruku očekivao da će njihova vojna operacija rezultirati i odlaskom (čišćenjem) civila sa prostora Krajine. Dakle, odluke donete na tom sastanku, istorijski posmatrano, direktan su uzrok zločina, ubistava, proganjanja i uništavanja imovine, koji su izdvojeni u presudi, a na neke od njih osvrnućemo se u nastavku.

U kontekstu vojne operacije, sama presuda daje detaljan pregled ovlašćenja koja je Gotovina imao kao zapovednik, prikazujući od početka avgusta do početka septembra 1995. godine (neposredno pre, tokom i nakon operacije „Oluja“) dejstva dela Hrvatske vojske pod Gotovininom komandom (Zborno područje Split), rekonstruisane uglavnom na osnovu izjava svedoka, kao i razgovora sa Ivanom Čermakom, kao jednim od osumnjičenih. Dalje u presudi možemo pronaći imena ubijenih po opštinama Benkovac, Civljane, Donji Lapac, Drniš, Ervenik, Gračac, Kistanje, Knin, Lišane Ostrovičke, Lisičić, Nadvoda, Obrovac, Oklaj i Orlić (ubistva kao zločin protiv čovečnosti za koja se terete Gotovina, Markač i Čermak) ⁷⁵, sa opisom tih slučajeva. Ako uzmemo kao primer opštinu Gračac, u presudi

⁷⁴ *Isto*, 28. Ovaj deo izdvojen je i u presudi kao važan, Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 997.

⁷⁵ Deo koji se odnosi na ubistva počinjena u navedenim opštinama od jula do septembra 1995. u prvostepenoj presudi Gotovini i Markaču nalazi se na 200 strana. Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 106–302.

su navedena imena osmoro ubijenih civila⁷⁶, zločini koji su rekonstruisani na osnovu svedočenja očevidaca, uglavnom predstavnika njihovih porodica, ili posmatrača UN, kao i pomoću medicinske dokumentacije. Tako na osnovu svedočenja Mileta Sovilja, srpskog novinara iz Gračaca, imamo podatke o okolnostima koje su dovele do ubistva njegovog oca (Vlade Sovilja), koji je odbijao da sa ostatkom porodice napusti naselje Kijane, gde su živeli, „govoreći da je čuo kako se na radiju svakih sat vremena emitira poruka Franje Tuđmana kojom se ljudi pozivaju da ne napuštaju svoje domove jer im se ništa neće dogoditi“.⁷⁷ Iako nam nisu poznati detalji samog ubistva, te pretresno veće nije moglo doneti zaključak ko ga je počinio, znamo da je Vlade (sa još trinaestoro ljudi) ubijen 8. avgusta 1995. godine.⁷⁸

Taj slučaj je važan za analizu, s obzirom na to da adekvatno ilustruje razliku između pravnog i istorijskog pristupa, kako na primeru ove presude tako i prema ratnim zločinima uopšte. Dakle, bez obzira na to što nisu doneti zaključci o tome ko je počinio taj zločin, iz perspektive istoričara, naročito ako se Miletovo svedočenje stavi u kontekst zapisnika sa Brionskog sastanka, mi imamo uvid u to kakve su bile neposredne posledice delovanja i odluka političkog i vojnog vrha Hrvatske, kao i Tuđmanovih obraćanja javnosti, za

⁷⁶ Dušan Brkić (69 godina), čiji leš je pronađen u raspadanju (kako se navodi u presudi) 15. septembra 1995. Vlado Milanović (50 godina), za čije ubistvo ne postoji dovoljno dokaza o tome ko ga je počinio, niti kako je došlo do njega. Đurađ Čanak (62 ili 63 godine), kojeg je, prema svedočenju Pera Perkovića (pripadnik HV), Nikola Rašić (pripadnik HV) vezao za ogradu i postavio oko njega krpe koje je zapalio; svedoci navode da je ubijen zato što je slagao da nije imao oružje kod sebe. Milan Marčetić (48 godina) i Dušan Šuica (68 godina), koji su ubijeni 29. septembra 1995. godine. Vlade Sovilj (65 godina), koji je ubijen 8. avgusta 1995. godine. Mira (45 godina) i Radomir (Braco) (43 godine) Sovilj, čiji leševi su pronađeni 10. septembra 1995. godine. Videti: Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 130–142.

⁷⁷ Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 138–139.

⁷⁸ *Isto*, 139.

„običnog čoveka“ u Lici. Takođe, detaljan osvrt na ubistva na područjima navedenih opština istoričarima može da posluži za delimičnu rekonstrukciju spiska žrtava, kako onih ubijenih tokom same vojne operacije „Oluja“ tako i onih koji nisu napustili svoje domove a ubijeni su tokom avgusta i septembra 1995. godine. Žrtve su u presudi identifikovane imenom i prezimenom, a prema godinama rođenja možemo zaključiti da su uglavnom u pitanju muškarci i žene stariji od 50 godina. Potrebno je naglasiti da presuda ne sadrži spisak svih žrtava „Oluje“, već možemo pretpostaviti da su izdvojeni slučajevi koje je tužilaštvo smatralo najrelevantnijim za sudski postupak protiv Gotovine, Markača i Čermaka.⁷⁹

Pojedini primeri ubistava civila na području Krajine svedoče o tome da su pripadnici HV presretali kolone, ubijali, tukli i privodili ljude koji su u traktorima i drugim vozilima krenuli da beže od granatiranja;⁸⁰ zatim, da su ulazili ljudima u kuće, te da su civili ubijani na brutalne načine, kao što je ubijen Sava Đurić, koji je zaključan u zapaljenoj radionici pored kuće. Prema rečima njegove žene Milice, koja je svedočila pred MKTJ, Sava Đurić nije želeo da se skloni u podrum sa ostatkom porodice, tvrdeći „da ga nitko neće dirati, budući da je invalid i da u njegovoj kući nikada nije bilo vojnika, oružja i municije“.⁸¹

Pored izdvojenih optužbi za ubistva, tu su i optužbe za uništavanje i pljačkanje (javne ili privatne) imovine, za nehumana dela, okrutno postupanje i

⁷⁹ Prema izveštaju Hrvatskog helsinškog odbora za ljudska prava, tokom operacije „Oluja“ ubijeno je 677 civila, a Dokumentacioni centar „Veritas“ imenom i prezimenom evidentirao je 1.078 ubijenih srpskih civila u periodu od 4. avgusta 1995. do kraja 1998. godine. Videti: „Operacija 'Oluja'“, *Glas žrtava*, <https://www.glaszrtava.org/operacija-oluja/> (14. decembar 2024).

⁸⁰ U pitanju je slučaj ubistava 5. avgusta na teritoriji opštine Knin, koji je u presudi naveden kao „Nikola Dragičević i drugi“. Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 169–188.

⁸¹ Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 189–196.

za deportaciju i prisilno premeštanje. Prema svedočenjima međunarodnih posmatrača, iz domaćinstava u Benkovcu (kao i u drugim opštinama), pripadnici HV u toku vojne operacije i neposredno nakon nje iznosili su predmete poput televizora, radio-prijemnika, frižidera i drugih električnih uređaja, a odvozili su i stoku, automobile, traktore i drugi nameštaj, ostavljajući za sobom opustošene domove i neretko zapaljene kuće.⁸² U razmatranju optužbi za nehumana dela i okrutno postupanje, kroz svedočenja imamo uvid u to kako su pojedini civili bili izloženi mučenju, kako su prebijani, pljačkani, zatvarani i silovani. Dok za neke od tih slučajeva pretresno veće nije moglo da utvrdi počinioce, za istoričare, bez obzira na sve, oni predstavljaju relevantne izvore za rekonstrukciju zločinačkih poduhvata činjenih tokom i neposredno nakon „Oluje“ nad civilnim stanovništvom. Primera radi, 12. avgusta 1995. u kući Bogdana Brkića (69 godina) pojavili su se pripadnici HV i zahtevali su od njega da im preda novac.

„Nakon što je popio rakije, jedan od vojnika zapovijedio je drugima da vežu Brkića za šljivu iza njegove kuće, što su oni i učinili. Vojnici su zatim Brkiću pod noge stavili jedno njegovo staro odjelo i nešto slame i zapalili ih. U bolovima od vatre, Brkić je nogama odbacio zapaljeno odjelo. Nakon što su vojnici odvezali Brkića, silom su ga odvukli do kuće njegovog prijatelja, u potrazi za pršutom, ali kako tamo pršut nisu našli, vratili su Brkića kući. Jedan od vojnika rekao je Brkiću da su mu nedavno ubili susjeda. [...] Brkić je isto tako izjavio da je jednog jutra početkom rujna 1995. hranio svinje ispred kuće, kad se zaustavio neki automobil. Iz vozila su izašla tri vojnika, a jedan od njih uperio je pištolj u Brkića. Vojnici su naredili Brkiću da zajedno s njima uđe u kuću, bacili ga na kauč i počeli ga tući tako jako da su mu slomili dva rebra. Vojnici su zatim pretražili Brkićev dom i uzeli radio,

⁸² *Isto*, 325–326.

kilogram kave, 100 kuna, 20 njemačkih maraka i ručni sat. Prije nego što su otišli vojnici su Brkića gurnuli u potok pred njegovom kućom, udarajući ga nogama.“⁸³

Bez obzira na to što ni u ovom slučaju pretresno veće nije moglo sa sigurnošću da donese zaključke o identitetu počinitelja, Brkićevo svedočenje, uz ono Pera Perkovića, pripadnika HV, koji je naveo da je on zajedno sa još dva vojnika naišao na Brkića prilikom „čišćenja terena u jednom selu na području Zrmanje u općini Gračac“, čak i imenujući Nikolu Rašića koji je vezao Brkića za drvo⁸⁴, istorijsko je svedočanstvo o direktnim posledicama koje vojne operacije imaju po civilno stanovništvo koje ostaje da živi na ratom opustošenim područjima.

Presuda nam takođe nudi detaljan uvid u različita gledišta na to kako je izgledao Knin tokom artiljerijskih napada 4. i 5. avgusta. Napadi su počeli 4. avgusta u pet ujutro (o čemu su se svi očevici složili), a iz izjave zaštićenog svedoka (svedoka 54) u presudi nalazimo izdvojeno sledeće: „Kad je napad počeo, svjedok se sa svojim rođacima sklonio u podrum svoje kuće. Kasnije tog jutra, svjedok se s rođacima sklonio od granatiranja u podrumu hotela blizu svoje kuće, gdje se kasnije tog dana okupilo stotinak ljudi. Prema svjedokovim rečima, u podrumu je vladala panika i ljudi su se bojali za svoju sigurnost. Svjedok je između 05:30 i 07:00 sati nekoliko puta izašao iz svoje kuće u hotel i natrag. Na putu od kuće do hotela, svjedok je vidio da je granata pogodila kuću njegovog susjeda“, a isto je naveo i za druge dve kuće u blizini hotela, za koje je rekao da je kasnije video da su uništene.⁸⁵ Zaštićeni svedoci 56 i 6 izneli su pred sud slična iskustva, a iz svedočanstva drugog se izdvaja kako je „putem do tamo [svog stana] vidio da su zgrade

⁸³ *Isto*, 571–572.

⁸⁴ *Isto*, 572.

⁸⁵ *Isto*, 651–652.

pogođene granatama, da uslijed granatiranja gore neke kuće i da ljudi trče između zgrada, vidno uznemireni. Svjedok 6 izjavio je da su granate padale posvuda, bez nekog očitog cilja i činilo se da im je svrha bila da zastraše ljude i natjeraju ih da odu, i uistinu su svi i mislili da moraju otići.⁸⁶

I međunarodni posmatrači bili su očevici teških artiljerijskih napada na centar grada, svedočeci o tome da se granatiranje nije odvijalo „po nekom naročitom cilju“.⁸⁷ Govorili su pred sudom i o stradalim civilima na ulicama, o velikoj materijalnoj šteti i razrušenim civilnim objektima. Andrijes Drejer, koordinator bezbednosti u kninskoj bazi UN, svedočio je artiljerijskim napadima 4. avgusta na privatne kuće, robne kuće i fabrike, „koje su bile kilometrima daleko od vojnih postrojenja“. Drejer je bio očevidac i kada je 5. avgusta u 10 ujutro pogođen ugao baze UN gde su se okupili civili i gde je usmrćeno petoro ljudi: „Po načinu kako padaju granate i prije one smrtonosne, vidjelo se da je vatra bila korigovana kako bi pogodila metu, te da je konkretno bila usmjerena na te civile izvan logora. Tijela žrtava pohranjena su u vreću za tijela, da bi ih kasnije uklonili Hrvati i pregazili svojim tenkovima. Tijekom dana je Hrvatska vojska ušla u grad Knin.“⁸⁸ Mnogobrojna svedočenja predstavnika UN nedvosmisleno ukazuju na to da su na području Krajine tokom operacije „Oluja“ počinjeni zločini, bez obzira na to da li je Ante Gotovina osuđen zbog njih ili ne. Takođe, sporna tačka prvostepene presude, zbog koje je ona i ukinuta, a kojom je pretresno veće utvrdilo standard da civilni objekti udaljeni 200 ili više metara od legitimnih vojnih ciljeva jesu bili namerno gađani, istoričarima nije od presudne važnosti. Za

⁸⁶ *Isto*, 654.

⁸⁷ *Isto*, 655.

⁸⁸ Istom događaju prisustvovao je i Džon Hil, sa još eksplicitnijim detaljima o tome kako su pripadnici HV postupali sa telima ubijenih. Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 699–700; Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, P72, Izjava svedoka Andrijes Drejer, 21/22, februar 2008, 5–6.

izučavanje prošlosti važno je da se ti napadi jesu dogodili (jesu pogođeni civilni objekti u Kninu i drugim gradovima – Gračacu, Obrovcu...), okolnosti u kojima su se odigrali (celokupna politička i vojna pozadina „Oluje“), kao i posledice koje su prouzrokovali (ubistva i progoni). Zapravo, prvostepena presuda Gotovini nudi istoričarima zaokruženu čitavu genezu nasilja na jednom području.⁸⁹

Fond za humanitarno pravo 10. juna 2022. objavio je izveštaj „Bombardovanje izbegličkih kolona tokom 'Oluje' – avgust 1995.“ koji je istoričarima metodološki značajan kao prikaz svedočenja civila iz sudskog procesa Gotovini, koji mogu da posluže za rekonstrukciju događaja 5. avgusta u Krajinu. Čitav izveštaj podeljen je na nekoliko celina koje uključuju formiranje izbegličkih kolona, kamenovanje kolone na izlasku iz Siska i na autoputu, raketiranje kolona na teritoriji Bosne i Hercegovine, uz efektan zaključni komentar zvaničnika Hrvatske:

„[...] hrvatske oružane snage zaista su preduzele određene akcije protiv srpskih mehanizovanih oklopnih kolona na teritoriji Bosne, ali čineći to nisu targetirale srpske civile.“⁹⁰ Pored ovakve upotrebe istorijskih izvora iz baze

⁸⁹ Pored suđenja političkom vrhu i pripadnicima paravojnih organizacija poput SS, pred sudom u Nirnbргу su bili i glavnokomandujući Vermahta. Dokumenta prikupljena tokom Nirnberških suđenja ukazuju na odgovornost ne samo glavnih komandanata vojske već i običnih vojnika, što predstavlja dragocen izvor istoričarima za rekonstrukciju samih ratnih zločina nad civilima, ali i hijerarhije unutar vojnih struktura, i pitanja odgovornosti. Poređenja radi, zbog upotrebe istorijskih izvora, videti: Valerie Hébert, “From Clean Hands to *Vernichtungskrieg*: How the High Command Case Shaped the Image of the Wehrmacht”, in: *Reassessing the Nuremberg Military Tribunals: Transitional Justice, Trial Narratives and Historiography*, eds. Kim C. Priemel and Alexa Stiller (New York/Oxford: Berghahn Books, 2014), 194–220.

⁹⁰ Ovaj citat je deo podneska koji je Međunarodnom sudu pravde predao profesor Mirjan Damaška, agent Repulike Hrvatske, 10. septembra 2013, u postupku pred Međunarodnim sudom pravde u kojem je Hrvatska tužila Srbiju za genocid. Citirano prema: Fond za humanitarno pravo, *Bombardovanje izbegličkih kolona tokom „Oluje“ – avgust 1995*, Beograd, 10. jun 2022, 9.

MKTJ, istraživački novinari koristili su svedočenja i dokumenta arhiva kako bi utvrdili koje su hrvatske vojne i policijske jedinice bile odgovorne za ubistva srpskih civila za vreme i nakon „Oluje“.⁹¹

Prvostepena presuda Gotovini i Markaču nudi nam istorijski pregled dešavanja i nakon „Oluje“, što je naročito važno u kontekstu pitanja povratka raseljenih i izbeglih Srba sa područja Krajine. Američki ambasador u Hrvatskoj Piter Galbrajt (1993–1998) svedočio je pred MKTJ o aspiracijama Franje Tuđmana tokom rata i same vojne operacije. Presuda se poziva na ovo svedočenje u kojem je izrečeno da je hrvatski predsednik „preferirao [...] razumno ili bazično homogenu Hrvatsku“. Govoreći o sastanku sa Tuđmanom 1. avgusta 1995. na Brionima, Galbrajt se prisetio da je upozorio na „potrebe zaštite srpskih civila zato što je postojalo više razloga za bojazan da bi vrlo vjerovatno moglo doći do progona civila. Znao sam da je predsjednik Tuđman u Srbima vidio prijetnju i da je želio etnički čistu Hrvatsku“. Iako nije mogao da tvrdi da je Tuđman „eksplicitno predlagao Srbima da odu“, rekao je da je nakon avgusta 1995. on „nedvojbeno i vrlo odlučno dao do znanja da se oni ne bi trebali vratiti.“⁹² Pored toga, presuda nas upućuje na transkript sastanka održanog 22. avgusta između Tuđmana i Jura Radića (predsednik Vlade i ministar razvitka i obnove 1994–2000), na kojem je bilo reči o pitanju naseljavanja napuštenih područja Krajine. U vezi sa tim Radić je Tuđmanu izložio „pet prioriteta po hitnosti naseljavanja Hrvatima“, koji su podrazumevali i to da „ni pod koju cijenu ne dopustiti da ovdje bude više od 10% Srba nikada više“, na šta je

⁹¹ Ana Vladislavljević i Milica Stojanović, „Sudski dokumenti otkrivaju ulogu hrvatskih jedinica u ubistvima za vreme 'Oluje'“, *Balkan Insight*, 5. avgust 2020, <https://balkaninsight.com/sr/2020/08/05/sudski-dokumenti-otkrivaju-ulogu-hrvatskih-jedinica-u-ubistvima-za-vreme-oluje/> (18. decembar 2024).

⁹² Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, P00444, Izjava veleposlanika Petera Gallbraitha, 5. februar 2008, 5–7; Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 1006.

Tuđman odgovorio: „Ma ni 10%“.⁹³ No, iz svedočenja hrvatskih zvaničnika stiče se nešto drugačiji utisak, pa je tako Mate Granić, potpredsednik vlade Hrvatske (1991–2000) i ministar inostranih poslova (1993–2000) pred MKTJ izjavio da cilj vojne operacije „Oluja“ nikada nije bilo proterivanje srpskog civilnog stanovništva, te da su Srbi iz Krajine, kao državljani Hrvatske, morali imati najviši stepen zaštite, ali da je u isto vreme bilo potrebno reintegrirati Hrvatsku i na prazne teritorije nastaniti hrvatsko stanovništvo raseljeno iz BiH i ostatka sveta.⁹⁴

Mnogi hrvatski državnici, poput Gorana Dodiga (predstavnik Kancelarije Vlade RH za međunacionalne odnose 1995–1998), Nadana Vidoševića (ministar privrede 1993–1995), Gordana Radina (šef Kabineta predsednika RH 1995–2000) i drugih, u svojim svedočenjima potvrdili su Granićevo stanovište, negirajući bilo kakvu zvaničnu politiku diskriminacije nad srpskim stanovništvom po pitanju njihovog povratka na teritoriju Krajine.⁹⁵ Oslanjanjem na ovaj deo presude istoričari imaju mogućnost pregleda dešavanja i političkih planova neposredno nakon vojne operacije, te bez obzira na suprotstavljena stanovišta na koja nailazimo u svedočenjima, transkripti sa sastanaka nam pružaju nedvosmislen uvid u politiku za koju se zalagao državni vrh Republike Hrvatske. Vraćajući se na oslobađajuću presudu žalbenog veća u kojoj se navodi, između ostalog, kako je, „nejasno mogu li se ciljevi i retorika Tuđmanovih govora [...] smatrati ilustrativnim za zajednički cilj UZP-a“, ⁹⁶ potrebno je naglasiti da istoričarima upravo

⁹³ Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, P00463, Zapisnik sa razgovora Predsjednika Republike Hrvatske dr Franje Tuđmana, sa gospodinom dr Jurom Radićem, 22. avgust 1995, 7; Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 13–14.

⁹⁴ Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i dr.*, Prvostepena presuda od 15. aprila 2011, 1011.

⁹⁵ Isto, 1013–1018.

⁹⁶ Arhiva MKTJ, *Predmet Gotovina i Markač*, Presuda Žalbenog veća od 16. novembra 2012, 33.

ova *retorika* služi za analizu narativa kreiranog od strane državnog vrha Hrvatske u poslednjim danima rata, kao i za istraživanje zvaničnog odnosa i ophođenja hrvatskih državnika prema srpskom stanovništvu u toj državi 1995. godine.

Presude, koje možda i nemaju pravnu snagu, istraživačima ipak nude niz mogućnosti za otkrivanje prošlosti. Konkretno, prvostepena presuda Gotovini uz različite materijale sa suđenja, predočava nam niz istorijskih događaja i procesa koji su se odvijali tokom 1995. godine; od zapisnika sa Brionskog sastanka koji nudi uvid u političku i vojnu istoriju završetka rata u Hrvatskoj, preko detaljno prikazanih slučajeva ubistava, progona i uništavanja civilne imovine, izvora za rekonstrukciju mehanizama vršenja ratnih zločina, do izjava civila, koje ne samo da svedoče o krajnjim posledicama određenih političkih i vojnih odluka, već nam nude i uvid u istoriju odozdo, u živote pojedinaca, „običnih ljudi“ u ratnim okolnostima, čiji glasovi drugačije možda ne bi dosegli do stranica istorije.

Zaključna razmatranja

Momčilo Perišić je do 1998. bio među najvišim funkcionerima Savezne Republike Jugoslavije, zatim se priključio Demokratskoj opoziciji Srbije (DOS), a posle pada režima Slobodana Miloševića postao je i potpredsednik vlade Zorana Đinđića. Na to mesto dao je ostavku nakon što je 2002. uhapšen pod optužbom za odavanje državnih tajni Sjedinjenim Američkim Državama.

Taj sudski proces je obustavljen 2005, pošto se Perišić predao Haškom tribunalu. Nakon oslobađajuće presude žalbenog veća i povratka u Beograd, suđenje za slučaj špijunaže nastavljeno je 2016. u Višem sudu u Beogradu, gde je prvostepeno osuđen na tri godine zatvora, a 2022. kazna

je povećana na četiri godine.⁹⁷ S druge strane, Ante Gotovina je nakon podignute optužnice 2001. bio u bekstvu do 2005. godine, kada je uhapšen na Kanarskim ostrvima. Po oslobađajućoj presudi 2012, Gotovina se vratio u Hrvatsku, gde je nastavio da učestvuje u javnom životu, pa tako i u obeležavanju godišnjica vojne operacije „Oluja“⁹⁸, a 2016. imenovan je i za posebnog savetnika ministra odbrane Republike Hrvatske⁹⁹, što jasno ukazuje na to kakav je efekat ukinutih presuda na društva postjugoslovenskih republika.

Hana Arendt je tvrdila da „u središtu [sudskog] procesa može biti samo onaj ko je nešto učinio“;¹⁰⁰ i, naravno, iako je u mandatu Haškog tribunala bilo utvrđivanje individualne krivične odgovornosti u pravnom smislu, u širem političkom i društvenom kontekstu to nije slučaj. Od Nirnberga postaje jasno da su suđenja mnogo više od pravnih mehanizama, te da imaju izrazito moćne „vanpravne“ efekte koji utiču na poimanje prošlosti, oblikovanje sećanja, ali i krojenje društva i politike sadašnjosti i budućnosti. Loren Daglas naglasio je da, u kontekstu traumatične istorije, pitanje sudskih procesa možda više nije izbor, već imperativ koji kolektivna svest zahteva.¹⁰¹ Međutim, ideja da sudovi poput MKTJ u određenim segmentima kroje istori-

⁹⁷ Videti: Milica Stojanović, „Povećana kazna Momčilu Perišiću osuđenom za špijunažu u korist SAD-a“, *Balkan Insight*, 2. mart 2022, <https://balkaninsight.com/sr/2022/03/02/povecana-kazna-momcilu-perisicu-osudenom-za-spijunazu-u-korist-sad-a/> (14. decembar 2024).

⁹⁸ Videti, na primer: Ivana Nikolić i Sven Milekić, „Hiljade ljudi na proslavi godišnjice 'Oluje' u Kninu“, *Balkan Insight*, 5. avgust 2015, <https://balkaninsight.com/sr/2015/08/05/hiljade-ljudi-na-proslavi-godi%C5%A1njice-oluje-u-kninu-08-05-2015/> (14. decembar 2024).

⁹⁹ Anja Vladislavljević, „Oslobođeni hrvatski generali prisustvovali vojnoj vežbi“, *Balkan Insight*, 15. oktobar 2018, <https://balkaninsight.com/sr/2018/10/15/oslobo%C4%91eni-hrvatski-generalisustvovali-vojnoj-ve%C5%BEbi-10-15-2018/> (14. decembar 2024).

¹⁰⁰ H. Arendt, *Eichmann u Jerusalimu*, 14.

¹⁰¹ L. Douglas, *The Memory of Judgement*, 261.

ju suočava nas s problemom ukinutih presuda – šta se u tom slučaju dešava s prošlošću, ali i s budućnošću jednog društva? Dajući argumente kritičarima Tribunala, ukinute prvostepene presude pokrenule su domino efekat koji je u regionu doveo do politizacije prošlosti i manipulacije istorijskim činjenicama.¹⁰² Primera radi, oslobađajuća presuda Gotovini dočekanja je u Hrvatskoj uz ovacije, a u Srbiji je probudila ogorčenje. U vezi s tim, Marko Milanović je istakao kako su obe reakcije „potpuno emotivne, duboko ukorenjene u predubedenjima bilo o krivici bilo o nevinosti optuženih, i ne zasnivaju se na sadržaju same presude već isključivo na njenom konačnom ishodu“. ¹⁰³ Dakle, „vanpravni“ efekat takve presude bio je u potpunosti suprotan onome što je MKTJ trebalo da postigne svojim mandatom, pre svega u kontekstu pomirenja. Iz historiografske perspektive, suprotno od one pravne, ishod presude, iako važan, manje je značajan od samih pravnih akata i drugih istorijskih izvora koji su direktan rezultat tih suđenja.

Uprkos tome što žalbeno veće nije videlo dovoljno poveznica između Momčila Perišića i zločina počinjenih u Sarajevu i Srebrenici i granatiranja Zagreba, kao ni između Ante Gotovine i operacije „Oluja“, istoričari su dužni

¹⁰² Uzmimo slučaj „Oluje“, gde je dovoljno da se osvrnemo na nekoliko primera, a to je svakako hrvatski film i serija „General“ (2019/2020) o Anti Gotovini, koja je u Hrvatskoj uglavnom izazvala kritike u kontekstu lošeg kvaliteta ekranizacije Gotovininog života. Videti: Anja Vladisavljević, „Hrvatska serija o Gotovini: General prikazan kao 'karikatura'“, *Balkan Insight*, 31. januar 2020, <https://balkaninsight.com/sr/2020/01/31/hrvatska-serija-o-gotovini-general-prikazan-kao-karikatura/> (17. decembar 2024). S druge strane, „Oluja“ se od strane režima u Srbiji (pa i u Republici Srpskoj) koristi kao propagandno sredstvo, što je dominantno od 2015. godine. U prilog tome svedoči i činjenica da je 3. avgusta 2024. godišnjica „Oluje“ obeležena u Loznici, što je viđeno kao „kontramiting“ vlasti protiv građana koji u tom kraju protestuju iz otpora rudarenju litijuma. Videti: Davor Lukač, „Vučićev kontramiting u Loznici: Zloupotreba pogroma Srba u litijumske svrhe“, *Vreme*, 31. jul 2024, <https://vreme.com/komentar/vucicev-kontramiting-u-loznici-zoupotreba-pogroma-srba-u-litijumske-svrhe/> (17. decembar 2024).

¹⁰³ Marko Milanović, „Šta je pogrešno u presudi Gotovini?“, *Peščanik*, 19. novembar 2012, <https://pescanik.net/sta-je-pogresno-u-presudi-gotovini/> (17. decembar 2024).

da podsećaju da istorijske činjenice utvrđene tokom suđenja time nisu osporene. Presuda ukinuta Perišiću nije umanjila broj žrtava tokom opsade Sarajeva, nije promenila istorijske okolnosti u kojima su građani morali da se prilagode novom poimanju svakodnevice, pa i odlasku po vodu. Isto tako, činjenica da je Momčilo Perišić 2013. oslobođen svih optužbi nije osporila sve ono što i dalje možemo da pročitamo u njegovoj presudi o 30. i 40. kadrovskom centru, niti je umanjila istorijsku vrednost zvaničnih državnih dokumenata koji su korišćeni kao dokazni materijali na njegovom suđenju. Isto se odnosi i na Gotovinu, te to što je on oslobođen pred Haškim tribunalom ne treba da dovede u pitanje brojna ubistva počinjena u Krajini koja nalazimo u prvostepenoj presudi, kao ni slučajeve progona, prisilnog premeštanja i napada na civilne objekte. Činjenice iznesene pred sud jasno pokazuju prirodu zločina počinjenih tokom „Oluje“, što, bez obzira na ukidanje prvostepene presude, ne treba preispitivati.

Nakon izrečene oslobađajuće presude Gotovini i Markaču, Dubravka Stojanović napisala je kako je „[p]oništavanjem prvostepene presude rečeno da za zločine nisu odgovorni hrvatski generali, a, time, i da Oluja ne pripada opisanom složenom istorijskom kontekstu“.¹⁰⁴ To jeste poruka koju, činilo se, Tribunal šalje takvom kontroverznom presudom i, na kraju krajeva, poruka koju je i javnost u Srbiji i Hrvatskoj tako i primila, ali na istoričarima je da podsećaju na to da su prvostepene presude, uz mnoštvo dokaznih materijala, svedočanstvo o prošlosti koje treba koristiti kako se zločini i žrtve ne bi zaboravili. Nirnberška suđenja, kao i suđenje Adolfu Ajhmanu, suočila su svet sa užasima Holokausta i – naravno, uz druge mehanizme suočavanja s

¹⁰⁴ Dubravka Stojanović, „Zašto se ne osećam dobro posle presude suda u Hagu?“, *Peščanik*, 22. novembar 2012, <https://pecsanik.net/zasto-se-ne-osecam-dobro-posle-presude-suda-u-hagu/> (17. decembar 2024).

prošlošću i zločinima – služila su kao podsetnik da se takav zločin nikada više ne sme ponoviti. Veličanje ratnih zločinaca i činjenica da im se pripisuju uloge heroja, kao i relativizacija zločina u postjugoslovenskim državama, neizbežno dovode do pitanja koliko je, i da li je uopšte, MKTJ osvestio to isto „nikada više“.

Spisak izvora i literature

Politika

Vreme

Peščanik

Balkan Insight

Institute for War and Peace

Radio Slobodna Evropa

Glas žrtava, <https://www.glaszrtava.org/>.

Arhiva MKTJ, dostupno na: <https://ucr.irmct.org/>.

Fond za humanitarno pravo, *Bombardovanje izbegličkih kolona tokom „Oluje“ – avgust 1995*, Beograd, 10. jun 2022.

Ustav Savezne Republike Jugoslavije, *Službeni list SRJ*, br. 1/92.

Arendt, Hannah, *Eichmann u Jerusalimu – Izveštaj o banalosti zla*, Beograd: Samizdat B92, 1999.

Arnaut-Haseljić, Meldijana, Sabina Subašić-Galijatović, „Udruženi zločinački poduhvat kroz teoriju i praksu MKSJ“, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, 2 (2018), 95–111.

Beširević, Violeta, “The fora for justice: some reflections on peacebuilding and reconciliation from the perspective of the Nuremberg and the ICTY trials”, in: *Liber Amicorum Károly Bárd vol. 2: Constraints on Government and Criminal Justice*, ed. Petra Bárd, Budapest: L’Harmattan, 2022, 54–64.

Bloxham, Donald, *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*, Oxford/New York: Oxford University Press, 2001.

Coco, Antonio and Tom Gal, "Losing Direction: The ICTY Appeals Chamber's Controversial Approach to Aiding and Abetting in *Perišić*", *Journal of International Criminal Justice*, 12 (2014), 345–366.

Dimitrijević, Vojin i dr., *Haške nedoumice: Poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2021.

Donia, Robert J., "History and the Court: The Role of History at the ICTY", *Prilozi*, 41 (2012), 13–20.

Douglas, Lawrence, *Memory of Judgement: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*, New Haven/London: Yale University Press, 2001.

Gaynor, Fergal, "Uneasy Partners – Evidence, Truth and History in International Trials", *Journal of International Criminal Justice*, 10 (2012), 1257–1275.

Heberer, Patricia and Jürgen Matthäus, "Introduction: War Crimes Trials and the Historian", in: *Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes*, eds. Patricia Heberer and Jürgen Matthäus, Lincoln/London: University of Nebraska Press, 2008.

Hébert, Valerie, "From Clean Hands to *Vernichtungskrieg*: How the High Command Case Shaped the Image of the Wehrmacht", in: *Reassessing the Nuremberg Military Tribunals: Transitional Justice, Trial Narratives and Historiography*, eds. Kim C. Priemel and Alexa Stiller, New York/Oxford: Berghahn Books, 2014, 194–220.

Jovanović, Jelena, "Between Allies and 'Hostile' Witnesses: Testimony from High-Level Insiders in the *Milošević* Case", MA thesis, Budapest: CEU, 2016.

Keane, Adrian and Paul McKeown, *The Modern Law of Evidence*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

Lazarević, Olivera, „Uništavanje kulturne baštine kao ratni zločin i zločin protiv čovečnosti: Pravna praksa Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)“, u: *Ogledi o ratovima devedesetih: Zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma i Ivan Jovanović, Beograd: Građanske inicijative, 2024, 168–186.

Mihajlović Trbovc, Jovana and Vladimir Petrović, “The Impact of the ICTY on Democratization in the Yugoslav Successor States”, in: *Building Democracy in the Yugoslav Successor States: Accomplishments, Setbacks, and Challenges since 1990*, eds. Sabrina P. Ramet et al., Cambridge: Cambridge University Press, 2017, 135–162.

Milanović, Marko, “The Impact of the ICTY on the Former Yugoslavia: An Anticipatory Postmortem”, *The American Journal of International Law*, 110/2 (2016), 233–259.

Milosavljević, Olivera, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2002.

Petrović, Vladimir, *The Emergence of Historical Forensic Expertise: Clio Takes a Stand*. New York/London: Routledge, 2017.

Petrović, Vladimir, “The ICTY Library: War Criminals and Authors, Their Works as Sources”, *International Criminal Justice Review*, 28/4 (2018), 333–348.

Petrović, Vladimir, “Power(lessness) of Atrocity Images: Bijeljina Photos between Perpetration and Prosecution of War Crimes in the Former Yugoslavia”, *International Journal of Transitional Justice*, 9/3 (2015), 367–385.

Petrović, Vladimir, “Slobodan Milošević in the Hague: Failed Success of a Historical Trial”, in: *Remembrance, History and Justice: Coming to Terms with Traumatic Pasts in Democratic Societies*, eds. Vladimir Tismaneanu and Bogdan C. Iacob, Budapest, New York: CEU Press, 2015, 303–318.

Priemel, Kim C. and Alexa Stiller, "Introduction: Nuremberg's Narratives – Revising the Legacy of the 'Subsequent Trials'", in: *Reassessing the Nuremberg Military Tribunals: Transitional Justice, Trial Narratives and Historiography*, eds. Kim C. Priemel and Alexa Stiller, New York, Oxford: Berghahn Books, 2014, 1–21.

Subotić, Jelena, *Hijacked Justice: Dealing with the Past in the Balkans*, Ithaca: Cornell University Press, 2016.

Vukušić, Iva, "Archives of Mass Violence: Understanding and Using ICTY Trial Records", *Comparative Southeast European Studies*, 70/4 (2022), 585–607.

Vukušić, Iva, *Serbian Paramilitaries and the Breakup of Yugoslavia*, London, New York: Routledge, 2023.

Wilson, Richard Ashby, "Judging History: The Historical Record of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia", *Human Rights Quarterly*, 27/3 (2005), 908–942.

Zammit Borda, Aldo, "History in International Criminal Trials: The 'Crime-driven Lens' and Its Blind Spots", *Journal of International Criminal Justice*, 18 (2020), 543–566.

MA Katarina Beširević
Faculty of Philosophy, Belgrade University
besirevickatarina@gmail.com

**CONTROVERSIAL JUDGEMENTS OF THE ICTY AND THEIR
CONTRIBUTION TO HISTORY: THE CASES OF MOMČILO
PERIŠIĆ AND ANTE GOTOVINA**

Summary: The International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia (ICTY), established in 1993, was the first step toward the establishment of transitional justice in the post- Yugoslav countries. The mandate of the ICTY also included the Tribunal being a mediator for dealing with the past in these republics. However, several of its *controversial judgements* led to a widespread criticism of the Tribunal's work and to a loss of its credibility in the post-Yugoslav societies. Among these were the overturned convictions by the Appeals Chamber in 2012 and 2013 of high-ranking military officials from Croatia and Serbia, Ante Gotovina and Momčilo Perišić, which provoked dissatisfaction across the region while being celebrated in their home countries. Although the legal proceedings concluded, these cases remain significant for historians. The ICTY archives in general offers a great collection of sources that can help historians reconstruct the past of the 1990s in the region. By examining the Perišić and Gotovina cases, this paper highlights the richness of the documents and witness materials from the ICTY archives and their potential to ensure the past is studied objectively, resisting political reinterpretation despite the controversies surrounding the rulings.

Keywords: transitional justice, ICTY, Momčilo Perišić, Ante Gotovina, historiography.

Andrija Mihajlov,
student doktorskih studija Filozofski fakultet
Univerziteta u Beogradu

LOGOR ČELEBIĆI – TRANSFORMACIJA LOKALNE ZAJEDNICE I RAT

Apstrakt: Ovaj rad analizira logor Čelebići u opštini Konjic tokom rata u Bosni i Hercegovini (1992–1995), fokusirajući se na njegovu ulogu u etničkim i političkim sukobima na lokalnom i širem nivou. Analizom presuda Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ), svedočenja zatvorenika i dostupne literature, ispituju se specifičnosti tog logora, priroda zločina počinjenih nad civilnim stanovništvom srpske nacionalnosti i uslovi pritvora. U radu se posebno analiziraju individualna iskustva zatvorenika kako bi se osvetlio širi kontekst etničkih tenzija i sukoba u Konjicu. Cilj rada je da se doprinese boljem razumevanju kompleksnosti lokalnih odnosa tokom rata i njihovog mesta u širem okviru sukoba u Bosni i Hercegovini.

Ključne reči: logor Čelebići, Konjic, rat u Bosni i Hercegovini, Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (MKTJ).

Uvod

Rat u Bosni i Hercegovini (1992–1995) jedan je od najsloženijih konflikata u savremenoj istoriji, u kojem su se etničke, političke i društvene tenzije prelomile kroz masovne zločine i etničko čišćenje, s dugotrajnim posledica-

ma po lokalne zajednice. Jedan od najdrastičnijih oblika ratnih zločina bilo je osnivanje logora za pritvor civila i ratnih zarobljenika, koji su služili kao sredstva kontrole, zastrašivanja i eliminacije nepoželjnih grupa. Ti logori nisu bili samo mesta gde su se kršila osnovna ljudska prava, već su postali simboli dubljih društvenih i političkih problema koji su proizašli iz rata. Logor Čelebići, osnovan u opštini Konjic tokom prve godine sukoba, jedan je od takvih primera. Koristile su ga muslimansko-hrvatske snage za pritvaranje ratnih zarobljenika i civila srpske nacionalnosti nakon vojnih operacija u okolnim selima.¹

Presudama Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ), kao i svedočenjima zatvorenika, taj logor je postao važan primer kršenja međunarodnog humanitarnog prava.

Cilj ovog rada je da pruži detaljnu analizu logora Čelebići, uslova života u njemu, strukture i tretmana zarobljenika, oslanjajući se na izvore poput presuda i sudskih spisa MKTJ, koji nude institucionalni uvid u krivičnu odgovornost počinitelaca i pravne kvalifikacije zločina, i na svedočenja preživelih zatvorenika, koja omogućavaju rekonstrukciju svakodnevnog života u logoru, odnosa stražara i zatvorenika, oblika fizičkog i psihičkog nasilja. Ti izvori, iako često subjektivni i emotivno obojeni, predstavljaju neophodnu osnovu za razumevanje kako su pojedinci doživeli i preživeli iskustvo logora. Iz njih se ne otkriva samo brutalna stvarnost logora, već i dublje strukturne karakteristike rata u Bosni i Hercegovini, uključujući lokalnu dinamiku sukoba, ulogu etničkih tenzija, kao i zloupotrebu moći unutar zajednica.

¹ Naziv „Muslimani“ kao nacionalna odrednica za Bošnjake bio je u zvaničnoj upotrebi tokom rata u Bosni i Hercegovini i u vreme postojanja logora Čelebići. Taj termin se koristio i u dokumentima, presudama MKTJ i drugim relevantnim izvorima iz tog perioda. Kako bi se izbegla terminološka konfuzija i održala doslednost sa izvorima i literaturom, ovaj rad koristi istu terminologiju u analizi događaja.

Posebna pažnja posvećena je ulozi lokalnih vlasti i vojnih struktura u funkcionisanju logora, kao i njihovom doprinosu stvaranju atmosfere straha i nesigurnosti među stanovništvom i zatvorenicima. Analiza logora Čelebići nudi mogućnost za dublje razumevanje ne samo specifičnih zločina već i kompleksnih međuetničkih odnosa u Bosni i Hercegovini tokom rata, ukazujući na važnost lokalnih studija u širem kontekstu posleratne tranzicione pravde i pomirenja.

Istorijski kontekst

Uzroci rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995. bili su višestruki i kompleksni, prožeti etnonacionalnim tenzijama, istorijskim nasleđem, političkim, društvenim i ekonomskim krizama usled raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), kao i spoljnopolitičkim okolnostima.² Tinjajuće nepoverenje i politički sukobi među rukovodstvima jugoslovenskih republika s kraja osamdesetih godina XX veka, s jedne strane, i opšti porast nacionalizma, s druge strane, intenzivirali su se početkom devedesetih godina XX veka, s raspadom jugoslovenske države. Porast nacionalističkih težnji, posebno u Srbiji i Hrvatskoj, doprineo je političkoj destabilizaciji regiona, a zatim i pogoršanju međunacionalnih odnosa triju najbrojnijih etničkih grupa – Bošnjaka, Hrvata i Srba.³ Nakon što su Slovenija i Hrvatska proglasile

² Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia From the Death of Tito to the Fall of Milosevic*, 4th ed. (Boulder: Westview Press, 2002), 45–74; Ian Oliver, *War & Peace in The Balkans. The Diplomacy of Conflict in the Former Yugoslavia* (London/New York: I.B. Tauris Publishers, 2005), 3–9; 195–230; Radmila Nakarada, *Raspad Jugoslavije: Problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije* (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 16; Jovo Bakić, *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači* (Beograd: Službeni glasnik, 2011), 41–42; Arhiva MKTJ, *Predmet Karadžić*, Prvostepena presuda od 24. marta 2016, 14.

³ Коста Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992. Књига трећа: Разарање државе, стварање држава* (Београд: Службени гласник, 2022), 242; Vladimir Petrović, „Raspad SFRJ: kriza, erozija, pat“, *Istorija 20. veka*, 1 (2015), 112–114; J. Bakić, *Jugoslavija*, 81–89.

nezavisnost (1991), Bosna i Hercegovina se našla pod pritiskom, a proglašenje njene nezavisnosti nakon referenduma krajem februara i početkom marta 1992. godine dodatno je produbilo tinjajući sukob jer je na površinu iznelo različite interese rukovodstava triju glavnih etničkih grupa u zemlji.⁴

Te grupe imale su različite političke ciljeve. Muslimani, politički većinski okupljeni u SDA (Stranka demokratske akcije), težili su nezavisnosti Bosne i Hercegovine, čak i po cenu rata, i stvaranju multietničke države.⁵ Hrvati, okupljeni u HDZ-u (Hrvatska demokratska zajednica), fokusirali su se na autonomiju unutar nezavisne Bosne i Hercegovine ili eventualno na ujedinjenje s Hrvatskom.⁶ S druge strane, Srbi, većinski grupisani u SDS-u (Srpska demokratska stranka), bili su vođeni politikom ostanka u jednoj državi s drugim delovima srpskog naroda ili stvaranjem jedinstvene srpske države i bez volje da žive u zajedničkoj državi s Muslimanima i Hrvatima.⁷ Teritorijalne pretenzije Srbije i Hrvatske prema Bosni i Hercegovini, ekonomska kriza, radikalizacija političkih stavova te pasivnost međunarodne zajednice u početnim fazama sukoba doveli su do izbijanja oružanih sukoba, koji su rezultirali velikim civilnim žrtvama, etničkim čišćenjem, ratnim zločinima i masakrima civilnog stanovništva.

Priroda sukoba u Bosni i Hercegovini i dalje je kontroverzna tema. Odgovor na pitanje da li se radi o građanskom ratu ili agresiji i međunarodnom

⁴ Kate Hudson, *Breaking the South Slav Dream. The Rise and Fall of Yugoslavia* (London/Sterling, Virginia: Pluto Press, 2003), 104. K. Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992*, 249.

⁵ Ksavije Bugarel, *Bosna: Anatomija rata* (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), 84–85; Коста Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992*, 246–247. Arhiva MKTJ, *Predmet Krajišnik*, Prvostepena presuda od 27. septembra 2006, 28–29.

⁶ К. Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992*, 280; K. Bugarel, *Anatomija rata*, 84.

⁷ К. Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992*, 245–246, 277; Arhiva MKTJ, *Predmet Krajišnik*, Prvostepena presuda od 27. septembra 2006, 22–24.

sukobu i dalje izaziva žestoke rasprave, zavisno od ugla gledanja.⁸ Stoga oslanjanje na bilo kakva jednostrana tumačenja bilo koje strane može dovesti do pogrešnog zaključka. Miloš Minić u studiji *Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995.* predstavlja slučaj Bosne i Hercegovine kao specifičan. On smatra da je sukob u Bosni i Hercegovini složenog karaktera i da ima svojstva kako građanskog tako i međunarodnog sukoba, što svakako ne isključuje jedno drugo. Prema Miniću, od samog početka rata, rukovodstva Srbije (Slobodan Milošević) i Hrvatske (Franjo Tuđman) instrumentalizovala su bosanskohercegovačke Srbe, odnosno Hrvate, i preko njih sprovodila svoje nacionalističke politike u Bosni i Hercegovini.⁹ Takođe, u presudi Jovici Stanišiću i Franku Simatoviću tužilaštvo Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (dalje u tekstu: MKTJ ili Haški tribunal) dokazalo je da su bezbednosne strukture Srbije na različite načine aktivno učestvovala u sukobu u Bosni i Hercegovini.¹⁰ S druge strane, neophodno je istaći intervenciju NATO snaga protiv Vojske Republike Srpske (VRS) 1995. godine i njen odgovor u vidu zatvaranja pripadnika međunarodne mirovne misije u Bosni i Hercegovini.¹¹ Dakle, može se zaključiti da je sukob u Bosni i Hercegovini prevashodno bio međunacionalni sukob lokalnih Muslimana, Hrvata i Srba u koji su se u manjoj ili većoj meri mešale matične države tih naroda (Srba i Hrvata), s jedne strane, i međunarodna zajednica, s druge strane.

Sam početak sukoba u Bosni i Hercegovini takođe je tema o kojoj u „na-

⁸ Sonja Biserko, *Bosna i Hercegovina: Jezgro velikosrpskog projekta* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006), 8.

⁹ Miloš Minić, *Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini – Kako je uništena SFR Jugoslavija* (Sarajevo: Društvo za ugrožene narode, 2002), 21–22.

¹⁰ Arhiva MKTJ, *Predmet Stanišić i Simatović*, Prvostepena presuda od 30. maja 2013, 10.

¹¹ Arhiva MKTJ, *Predmet Mladić*, Prvostepena presuda od 22. novembra 2017, 1157–1206.

cionalnim“ historiografijama ne postoji konsenzus. Hronologija političkih odluka koje su dovele do sukoba može se pratiti još od novembra 1990. godine, nakon prvih višestranačkih izbora u SR Bosni i Hercegovini. Kandidati nacionalnih stranaka (SDA, HDZ i SDS) dobili su većinu glasova, a privremena koalicija predstavnika tih stranaka, koja se zasnivala na antikomunizmu, ubrzo nakon izbora i podela funkcija po nacionalnom ključu pokazala se kao prividna.¹²

Rezultati izbora u velikoj meri su pokazali duboku podelu po etničkom principu, koja je vladala u Bosni i Hercegovini. Kako u samoj Bosni i Hercegovini tako i u susednoj Srbiji i Hrvatskoj, nacionalistička propaganda političara i intelektualaca ukazivala je na beskompromisnost stavova i nacionalni egoizam.¹³ Proglašenje nezavisnosti Hrvatske i Slovenije u junu 1991. godine i početak sukoba u Hrvatskoj između jedinica JNA i srpskih paravojnih struktura, s jedne strane, i hrvatskih vojnih i policijskih snaga, s druge strane, u velikoj meri predstavljaju uvod i „recept“ za sukob u Bosni i Hercegovini.

Seriya jednostranih političkih odluka i konfrontacija, poput stvaranja „srpskih autonomnih oblasti“¹⁴, a zatim i Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine januara 1992. (Republika Srpska od avgusta 1992)¹⁵, ili Hrvatske zajednice Bosanske Posavine (12. novembar 1991) i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (18. novembar 1991, HZ HB)¹⁶, paralelnih institucija vlasti, bošnjačko-hrvatskih težnji ka nezavisnosti, te tajno naoružavanje i

¹² Arhiva MKTJ, *Predmet Krajišnik*, Prvostepena presuda od 27. septembra 2006, 17.

¹³ S. Biserko, *Bosna i Hercegovina*, 12–14; 19–22.

¹⁴ K. Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992*, 275–276; S. P. Ramet, *Balkan Babel*, 205.

¹⁵ Arhiva MKTJ, *Predmet Krajišnik*, Prvostepena presuda od 27. septembra 2006, 42–43.

¹⁶ K. Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992*, 280–281; Arhiva MKTJ, *Predmet Prlić i dr.*, Prvostepena presuda od 29. maja 2013, 128.

mobilizacija stanovništva, stvaranje etnički homogenih vojnih i paravojnih jedinica od predratnih policijskih formacija i jedinica TO (Teritorijalne odbrane) i JNA u periodu od kraja 1990. do prvih meseci 1992. godine – u velikoj meri stvorili su okvir za oružani sukob.¹⁷ Prvi mestimični i povremeni oružani sukobi zabeleženi su već krajem 1991. godine i početkom 1992. godine.¹⁸ Pratile su ih barikade koje su srpske vojne snage postavljale i tako presecale glavne putne pravce. Nakon što su srpski politički predstavnici, ali i veći deo srpskog naroda, odbili da priznaju nezavisnost Bosne i Hercegovine koja je proglašena nakon referenduma krajem februara i početkom marta 1992. godine, i serije incidenata u kojima je početkom marta 1992. ubijeno nekoliko lica srpske i muslimanske nacionalnosti, aprila 1992. godine sa opsadom Sarajeva otpočela su ratna dejstva, kao i istovremeni sukobi na svim teritorijama gde su se Srbi, Muslimani i Hrvati graničili ili živeli jedni s drugima.¹⁹

Rat u Bosni i Hercegovini obeležen je strategijama etničkog čišćenja i genocidnom politikom, što je uključivalo sistematske progone, zatvaranja, ubistva i nasilje nad civilima radi preoblikovanja demografske strukture pojedinih područja u cilju stvaranja etnički homogenih teritorija. Za postizanje cilja strane u sukobu nisu birale sredstva, razarani su gradovi – poput bombardovanja Sarajeva, Konjica i drugih gradova od strane srpskih snaga – rušeni su infrastruktura i kulturno-istorijsko nasleđe drugih naroda s namerom brisanja tragova njihovog postojanja

¹⁷ К. Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992*, 286–320; Архива МКТЈ, *Предмет Крајишник*, Првостепена пресуда од 27. септембра 2006, 18–22.

¹⁸ S. P. Ramet, *Balkan Babel*, 205.

¹⁹ S. P. Ramet, *Balkan Babel*, 206–207; I. Oliver, *War & Peace in the Balkans*, 10–12; K. Hudson, *Breaking the South Slav Dream*, 112–114; Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina, rat koji su mnogi želeli. Knjiga prva: U ime smrti* (1992) (Novi Sad: Akademska knjiga, 2024), 13–62.

na određenoj teritoriji. U tom kontekstu, uspostavljeni su brojni logori širom Bosne, u kojima su zatvorenici bili izloženi ekstremnim uslovima i zlostavljanjima.²⁰ Takvi logori, poput Čelebića kod Konjica, predstavljaju mikrokosmos šireg sukoba i složenih odnosa među etničkim grupama. Analiza tih logora omogućava bolje razumevanje surovih metoda koje su korišćene u pokušajima redefinisanja etničke karte Bosne i Hercegovine, kao i produbljivanje uvida u psihološke, društvene i političke posledice rata.

Primer opštine Konjic

Opština Konjic, smeštena u severnoj Hercegovini, zauzima strateški položaj na putu između Sarajeva i Mostara, to jest jadranske obale. Blizina Sarajeva dodatno je povećala značaj te opštine, čineći je mestom od strateške važnosti za kontrolu transportnih koridora i vojnih aktivnosti.²¹ Ta komunikacijska veza između Sarajeva i drugih delova države istovremeno je služila i kao linija snabdevanja za bosanske snage u rejonu Sarajeva. Stoga je, tokom borbi oko Sarajeva od 1992. do kraja rata, ta ruta bila od presudnog značaja za pokušaje snaga bosanske vlade da probiju blokadu grada. Takođe, u Konjicu su se nalazili i važni vojni objekti, uključujući fabriku municije *Igman*, kasarnu JNA u Ljutoj, Rezervno komandno mesto JNA (poznato kao „ARK“), centar za komunikacije i telekomunikacije Zla-

²⁰ Tokom rata u Bosni i Hercegovini, sve sukobljene strane osnivale su takve logore i tajne zatvore. Pod kontrolom srpskih snaga bili su logori Omarska i Trnopolje kod Prijedora, Manjača kod Banjaluke, Batković kod Bijeljine, Sušica kod Vlasenice, nekoliko objekata u gradu Foči, Uzamnica kod Višegrada i dr. Pod kontrolom muslimanskih snaga nalazili su se logori Čelebići kod Konjica, sportska sala „Musala“ u Konjicu, Silos kod Tarčina, „Viktor Bubanj“ kod Sarajeva, logor Stadion u Bugojnu, logor Visoko kod Visokog itd. Hrvatske snage posedovale su logore Gabela i Dretelj kod Čapljine, Heliodrom i Vojno kod Mostara, logor u Tomislavgradu itd.

²¹ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 49–50.

tar, kao i kasarne i skladišta u Čelebićima.²² Borba oko konjičkog vojno-industrijskog potencijala dodatno je intenzivirala sukob, jer su sve strane težile tome da kontrolišu te resurse.

Prema popisu iz 1991. godine, opština Konjic imala je 43.878 stanovnika. Većinsku populaciju činili su Muslimani sa 54,3%, Hrvati su činili 26,2%, a Srbi 15%. Preostali deo stanovništva pripadao je manjinskim ili neopredeljenim grupama. U samom gradu Konjicu 1991. godine živelo je oko 11.500 stanovnika, a udeo etničkih grupa bio je proporcionalan sastavu stanovništva na nivou opštine. Prema oceni tužilaštva Haškog tribunala, etničke zajednice u Konjicu živele su u međusobnom skladu sve do porasta tenzija i početka sukoba 1992. godine.²³ Međutim, ovde treba uzeti u obzir teoriju o „dobrom susedstvu“ (komšiluku) u Bosni i Hercegovini koju je razvio Ksavije Bugarel na osnovu istraživanja sociologa Mahmuta Mujačića i Instituta za poučavanje nacionalnih odnosa.²⁴ Prema Bugarelu, stabilni i miroljubivi karakter međunacionalnih odnosa, koji se na svakodnevnom nivou potvrđuju u prostoru svakodnevice i međuljudske bliskosti iz kog je država odsutna, funkcioniše sve dok je država u „stanju da svojom politikom garantuje taj stabilni i miroljubivi karakter“. Kada država prestane to da čini, ili čak svojim delima okrene zajednice jedne protiv drugih, i „komšiluk“, koji je do tada „sigurnost tražio u reciprocitetu i miru, skreće u zločin i traganje za sigurnošću kroz proterivanje i rat“.²⁵ Višedecenijski suživot tih zajednica počeo je da se narušava početkom 1990-ih, kada je došlo i do urušavanja jugoslovenske države i kada su etničke i političke tenzije eskalirale.

²² *Isto*, 50.

²³ *Isto*, 49.

²⁴ Za ova istraživanja videti Mahmut Mujačić, „Međunacionalni odnosi u jednom gradu: primer Dervente“, *Gledišta*, 8, 8 (1972), 1081–1092; Mahmut Mujačić, „Susedni odnosi u jednoj lokalnoj zajednici“, *Sociologija sela*, 11, 1 (1973), 39–53.

²⁵ K. Bugarel, *Anatomija rata*, 122–123.

Političke okolnosti na lokalnom nivou (opština Konjic) u potpunosti su odražavale političko stanje na nivou cele Bosne i Hercegovine. Politička struktura skicirala je etničku podeljenost. Skupština opštine bila je sastavljena od 60 članova, među kojima su dominirale tri glavne nacionalne stranke: Stranka demokratske akcije (SDA) sa 28 predstavnika, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) sa 14, i Srpska demokratska stranka (SDS) sa 9. Ostali mandati pripali su manjim strankama. Uprkos zvaničnoj saradnji u organima vlasti, političke razlike među predstavnicima stranaka počele su da se reflektuju na međusobne odnose zajednica. Privremeni ili, bolje rečeno, prividni savez političkih predstavnika Bošnjaka i Hrvata na lokalnom nivou takođe je predstavljao odraz njihovog saveza na opštem nivou Bosne i Hercegovine. Predsednik Skupštine bio je dr Rusmir Hadžihusejnović iz SDA, dok je funkciju izvršnog predsednika obavljao Drago Perić iz HDZ-a.²⁶

S druge strane, politički predstavnici Srba na lokalnom nivou u potpunosti su pratili generalnu politiku SDS-a. Nakon odluke rukovodstva SDS-a da srpski poslanici napuste Skupštinu Bosne i Hercegovine i paralelno osnuju Skupštinu srpskog naroda Bosne i Hercegovine, ta praksa počinje da se primenjuje i na nivou skupština opština u kojima je srpski narod bio u manjini, jer je po svim pitanjima bio preglasavan u lokalnim skupštinama. Odluka u tom smislu doneta je 11. decembra na trećoj sednici skupštine bosanskih Srba, a regulisana je „Uputstvom o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima“, koje je Skupština srpskog naroda Bosne i Hercegovine izglasala 19. decembra 1992. godine.²⁷ Po tom principu, u februaru 1992. godine formirana je Srpska opština Konjic, koja je obuhvatala srpska mesta oko naselja Borci, na jugu konjičke opštine,

²⁶ Heđo Нинковић, *Последња колона из Коњица* (Београд: Свет књиге, 1998), 11.

²⁷ Архива МКТЈ, *Предмет Крајишник*, Првостепена пресуда од 27. септембра 2006, 31–37.

južno od samog grada Konjica. Međutim, ona nije bila teritorijalno povezana s naseljima sa srpskom većinom poput Bradine, Brđana, Donjeg Sela, Cerića i drugih, koja su se našla sa svih strana okružena bošnjačkom i hrvatskom teritorijom. Nakon referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine (mart 1992), iz Skupštine opštine i Izvršnog veća povukli su se predstavnici srpske nacionalnosti i tako su do aprila 1992. godine uobičajeni administrativni organi u Konjicu prestali da funkcionišu. Predstavnici Muslimana i Hrvata su nakon toga formirali Krizni štab kako bi obezbedili kontinuitet upravljanja opštinom. Nakon što je Predsedništvo Bosne i Hercegovine proglasilo stanje neposredne ratne opasnosti i početak oružanih sukoba, osnovano je Ratno predsedništvo, koje se sastojalo od devet članova, pri čemu predstavnik Srpske demokratske stranke (SDS) nije učestvovao.²⁸

Politička previranja pospešila su sve veće nepoverenje između Srba, s jedne strane, i Muslimana i Hrvata, s druge strane, koje je izazvalo atmosferu straha, a međunacionalna tenzija postala je sveprisutna u Konjicu i okolini.²⁹ O tome svedoči Neđo Ninković, Srbin, koji je rat proveo u Konjicu i bio svedok mnogih događaja. On se sećao izjave svog komšije, Muslimana:

„Došlo je vrijeme da brat bratu ne vjeruje, a kamoli nekom drugom. Ove nesretne stranke zavadile su i udaljile ljude jedne od drugih i sada se svak svakoga plaši. Nama muslimanima kažu da su nam najveći protivnici Srbi i da se njih treba braniti i čuvati se baš njih.“³⁰ Istovremeno je teklo tajno naoružavanje, mobilizacija i formiranje paravojnih jedinica. Srpska demokratska stranka (SDS) širila je antihrvatsku i antimuslimansku propagandu i paralelno naoružavala srpski narod, koji se takođe oslanjao na resurse i infrastrukturu JNA. S druge strane, SDA i HDZ su naoružavali svoje stanovništvo i for-

²⁸ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 51.

²⁹ K. Nikolić, *Bosna i Hercegovina*, 411–412.

³⁰ Н. Нинковић, *Последња колона из Коњица*, 17.

mirali vojne i paravojne odrede od snaga i naoružanja Teritorijalne odbrane (TO) i policije (MUP).³¹ Osnovane su lokalne jedinice HVO (Hrvatsko vijeće obrane), HOS-a (Hrvatske obrambene snage) i muslimanskih „Zelenih beretki“ i „Patriotske lige“.³²

Konjic je, zbog svog geostrateškog položaja, postao značajna tačka sukoba u ranim fazama rata u Bosni i Hercegovini. Taj strateški značaj učinio ga je prioritetom za sve strane u sukobu, posebno u aprilu 1992. godine, kada je rat eskalirao. Lokalna muslimansko-hrvatska vlast suočila se s ozbiljnim izazovima. Srpske snage na jugoistoku, u rejonu naselja Borci, držale su Konjic od samog početka rata pod delimičnom opsadom i konstantnom artiljerijskom paljbom.³³ Istovremeno, srpske snage u Bradini i Donjem Selu, sastavljene od naoružanih meštana, blokirale su puteve od Konjica ka Sarajevu i Mostaru. Lokalne muslimansko-hrvatske vlasti su brzo reagovale i organizovale odbranu saradnjom različitih vojnih i policijskih formacija. U cilju koordinacije odbrane, formiran je Zajednički štab, koji je uključivao muslimansku Teritorijalnu odbranu (TO), Hrvatsko vijeće obrane (HVO) i Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP). Formalizacija te saradnje u maju 1992. godine bila je ključna za nastavak borbenih aktivnosti. Na čelu tog štaba bili su predstavnici muslimanske TO i HVO, ali su razlike u komandnim strukturama stvarale određene tenzije. Teritorijalna odbrana (TO) bila je podređena Republičkom štabu u Sarajevu, dok je HVO primao naređenja iz svog glavnog štaba u Grudama. Ipak, zajednički interes – borba protiv srpskih snaga koje su kontrolisale ključne puteve i strateške tačke – ujedinio je te dve formacije u prvim mesecima sukoba.³⁴

³¹ *Isto*, 11–13.

³² *Isto*, 18–22; 23–25.

³³ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 53–54.

³⁴ *Isto*, 54–55.

S početkom rata u Konjic je počeo pristizati veliki broj izbeglica, uglavnom Muslimana i Hrvata iz okolnih sela, ali i iz drugih delova Bosne i Hercegovine. Te grupe, bežeći od nasilja, prelazile su planine i šume, donoseći priče o ubistvima, etničkom čišćenju i razaranju. Priliv izbeglica dodatno je pogoršao već tešku situaciju u gradu, jer su nedostajali smeštaj, hrana, lekovi i druge osnovne potrepštine. Atmosfera straha i nesigurnosti rasla je iz dana u dan. S druge strane, srpsko stanovništvo Konjica počelo je, zbog povećanog prisustva hrvatskih i muslimanskih paravojnih jedinica, da napušta grad i da se povlači u sela s većinskim srpskim stanovništvom, usled osećaja nesigurnosti i pogoršanja međunacionalnih odnosa.³⁵

Jedan od glavnih ciljeva lokalnih vlasti bio je deblokiranje puteva ka Sarajevu i Mostaru. Te rute bile su blokirane srpskim snagama u Bradini, Donjem Selu i Borcima, što je dodatno izolovalo grad. Pregovori s predstavnicima Srpske demokratske stranke (SDS), uključujući one u Bradini i Donjem Selu, iako su inicijalno pokušani, nisu dali rezultate. Kao odgovor, Zajednički štab počeo je da planira vojne operacije kako bi neutralisao srpska uporišta i osigurao prolaz.

Te operacije uključivale su jedinice bošnjačke TO i HVO, dok je MUP pružao podršku u hapšenju zarobljenika i zapleni oružja. U toku maja 1992. godine, združene bošnjačko-hrvatske snage iz Konjica pokrenule su niz akcija protiv većinski srpskih naseljenih mesta u okolini tog grada. Najveće akcije sprovedene su u periodu od 20. do 23. maja 1992. godine u Donjem Selu, Cerićima i Bjelovčini, a u periodu od 25. do 27. maja 1992. godine u Bradini, gde je slomljen otpor koji je pružalo oko 300 srpskih boraca, stanovnika tog sela.³⁶ Prilikom zauzimanja tih mesta izvršen je veliki broj

³⁵ *Isto*, 53.

³⁶ *Isto*, 55–56.

ratnih zločina, koji su uključivali ubijanje i mučenje ratnih zarobljenika i civila.³⁷

Logor Čelebići

Neposredno nakon tih borbi, ali i u danima koji su sledili, došlo je do masovnog hapšenja i odvođenja, s jedne strane, ratnih zarobljenika, i, s druge strane, srpskog civilnog stanovništva.³⁸ Stoga se u tom periodu pojavila potreba za prostorom u koji bi zarobljenici bili smešteni. Kapacitet regularnih pritvornih objekata u samom Konjicu bio je nedovoljan, pa je u tu svrhu prostor kasarne i vojnog skladišta u Čelebićima, nadomak Konjica, koji je u aprilu 1992. godine preuzet od JNA, preinačen u zatvor gde su zatvarani zarobljeni Srbi iz lokalnih zajednica. Veći deo Srba koji je zarobljen završio je u logoru Čelebići, dok je manji deo bio zatvoren u sportskoj dvorani „Musala“ u samom Konjicu. Prema Sadiku Džumhuru, tadašnjem pripadniku MUP-a i svedoku u postupku MKTJ protiv rukovodilaca tog logora, načelnik policije Jasmin Guska je, verovatno u saradnji s pripadnicima HVO, doneo odluku da se taj kompleks koristi kao pritvorski objekat, s obzirom na to da nije bio granatiran i da je imao dovoljno kapaciteta.³⁹

Prvobitno zamišljen kao mesto za privremeni pritvor osumnjičenih, logor je ubrzo postao simbol ratnih zločina i ozbiljnih kršenja međunarodnog hu-

³⁷ Dušica Bojić (prir.), *Stradanje Srba u Konjicu i Tarčinu: knjiga dokumenata / Sufferings of the Serbs in Konjic and Tarčin: document book (records)*, prir. Dušica Bojić (Beograd: Komesarijat za izbeglice Republike Srbije, 1995), 12; K. Nikolić, *Bosna i Hercegovina*, 412; Prema navodima Strahinje Živaka, kome su dva sina ubijena u Bradini, nakon vojne operacije bošnjačko-hrvatskih snaga ispred dvorišta crkve u Bradini ubijena su i potom zakopana u crkvenom dvorištu 22 srpska civila. Страхиња Живак, *Логор Челебићу 1992–1994* (Пале: СРНА, 1997), 33–34.

³⁸ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 384–386.

³⁹ *Isto*, 56–57.

manitarnog prava, a uslovi u logoru, kao i postupanje prema zarobljenicima, kasnije su postali centralna tema tokom suđenja pred MKTJ. Rekonstrukcija uspostavljanja i funkcionisanja logora Čelebići oslanja se na presude MKTJ, svedočenja bivših zatvorenika i druge dokazne materijale sa suđenja. U nastavku rada, posebna pažnja biće posvećena procesu osnivanja logora, njegovoj infrastrukturi i rasporedu zatvorenika, kao i komandnoj strukturi i ulozi ključnih aktera u upravljanju. Analizom sudskih dokumenata i svedočenja, rad dalje ispituje način na koji su zatvorenici dovođeni u logor, uslove pritvora, svakodnevni život zatvorenika i oblike sistematskog nasilja kojima su bili izloženi. Poseban fokus biće na rekonstrukciji zločina dokumentovanih u presudama MKTJ, uključujući ubistva, mučenja i seksualno nasilje, kao i na analizi sudskog procesa u predmetu *Mucić i drugi*, koji je pružio ključne dokaze o karakteru logora i odgovornosti njegovih upravnika. Takav pristup omogućava celovitu sliku logora Čelebići, ne samo kao mesta pritvora već i kao mehanizma šire politike ratnih zločina u opštini Konjic.

Prve informacije o postojanju logora Čelebići i zločinima prema zatvorenim Srbima stigle su od organizacije *Human Rights Watch* još za vreme rata u Bosni i Hercegovini. Te informacije potekle su od svedoka i predstavljale su osnovu za pokretanje daljeg postupka. Prema Hirotu Fudživari, istražitelju MKTJ u slučaju Čelebići, istraga o tom logoru započeta je tokom rata i suočavala se s mnogim preprekama, poput nedostatka saradnje organa Republike Srpske i Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), s jedne strane, i opstrukcija koje su radu istražne komisije MUP-a Bosne i Hercegovine činile lokalne muslimanske snage. Tek krajem 1994. godine, istražnim organima MKTJ dozvoljeno je da intervjuišu bivše zatvorenike logora Čelebići. Takođe, trebalo je vremena da se pronađu i intervjuišu svedoci koji se nisu nalazili na teritoriji Republike Srpske i SRJ.⁴⁰

⁴⁰ Čelebići 1992: *Van svake sumnje* (Beograd: FHP, 2007), 4; K. Nikolić, *Bosna i Hercegovina*, 416.

Nakon početnih istražnih radnji koje su obuhvatale fotografisanje logora, crtanje plana i pravljenje modela logora, prikupljanje svedoka i stavljanje dobijenih informacija o logoru i sukobu u opštini Konjic u širi kontekst rata u Bosni i Hercegovini, 16. marta 1996. podignute su prve optužnice protiv Zdravka Mucića, komandanta logora i pripadnika opštinskog štaba HVO u Konjicu, Zejnila Delalića, komandanta Prve taktičke grupe Armije BiH i komandanta rejona u kojem se logor nalazio, Hazima Delića, zamenika komandanta logora⁴¹, i Esada Landže („Zenga“), čuvara logora.⁴² Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) vodio je zajednički proces protiv optuženih i zbog toga je predmet nazvan *Mucić i drugi*. Međutim, neophodno je naglasiti da se u izjavama svedoka spominju imena i mnogih drugih čuvara i pojedinaca koji su učestvovali u zločinima nad zatvorenicima.

Suđenje je otpočelo 10. marta 1997. godine i trajalo je do 16. novembra 1998. godine.⁴³ S istoriografske tačke gledišta od velike je važnosti napomenuti da se suđenje zasnivalo manje na dokumentarnom materijalu, a više na izjavama svedoka.⁴⁴ U periodu suđenja svedočila su 122 svedoka (tužilaštva i odbrane), a predodčen je 691 dokazni predmet. Presudom Pretresnog veća od 16. novembra 1998. godine, Zdravko Mucić je na osnovu krivične odgovornosti nadređenog osuđen na sedam godina zatvora zbog protivpravnog zatočenja civila, lišavanja života, mučenja, nečovečnog postupanja i nanošenja velikih patnji i teških povreda. Hazim Delić i Esad Landžo su na osnovu

⁴¹ Zdravko Mucić je funkciju komandanta logora obavljao do novembra 1992. godine, kada ga je zamenio Hazim Delić. ICTY, *Case Information Sheet: Čelebići Camp*, 1; K. Nikolić, *Bosna i Hercegovina*, 413.

⁴² *Čelebići 1992: Van svake sumnje*, 4; Vojin Dimitrijević et al., *Haške nedoumice. Poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju* (Beograd: Bg centar za ljudska prava, 2021), 164–165.

⁴³ *Case Information Sheet: Čelebići Camp*, 4, dostupno na <https://www.irmct.org/en/mip/features/celebici> (25. novembar 2024).

⁴⁴ *Čelebići 1992: Van svake sumnje*, 4.

individualne krivične odgovornosti optuženi za lišavanje života, mučenja, nečovečno postupanje i nanošenje velikih patnji i teških povreda. Hazim Delić osuđen je na 20, a Esad Landžo na 15 godina zatvora. Zejnil Delalić je oslobođen krivice po svim tačkama optužnice.⁴⁵ Nakon žalbenog postupka tužilaštva i odbrane, Zdravku Muciću je kazna povećana sa sedam na devet godina zatvora, Hazimu Deliću je smanjena sa 20 na 18 godina zatvora, Esadu Landži je potvrđena kazna od 15 godina, a Zejnilu Delaliću potvrđena je oslobađajuća presuda.⁴⁶

Prema prvoj presudi Pretresnog veća MKTJ od 16. novembra 1998. godine, kompleks kasarne i skladišta u Čelebićima, lociran na rubu istoimenog sela uz magistralni put M17, prostirao se na približno 50.000 kvadratnih metara, a kroz njega je prolazila železnička pruga. Ranije ga je JNA koristila za skladištenje goriva, pa je, pored brojnih hangara i različitih zgrada, bio opremljen i podzemnim tunelima i rezervoarima. Samo jedan manji deo kompleksa korišćen je tokom 1992. godine za smeštaj zatvorenika. On je obuhvatao administrativne zgrade, tunel i hangar. Na ulazu u kompleks nalazila se mala prijemna zgrada, nazvana „Zgrada A“, a pored nje bila je smeštena veća administrativna zgrada, označena kao „Zgrada B“. Prema inspekciji koju je sproveo Antonijus Belen, prvi veštak MKTJ, utvrđeno je da je „Zgrada B“ sadržala prostorije s krevetima, kuhinju, kantine, toalete i jedan tuš.⁴⁷ Prema izveštaju s konferencije „Čelebići 1992: Van svake sumnje“, koju je Fond za humanitarno pravo organizovao 24. februara 2007. godine u Beogradu, u Zgradi A i Zgradi B uglavnom su bile smeštene žene.⁴⁸ Naspram tih

⁴⁵ *Isto*, 6; Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 440–451.

⁴⁶ *Isto*, 6.

⁴⁷ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 57.

⁴⁸ *Čelebići 1992: Van svake sumnje*, 4.

zgrada nalazila se manja građevina s pumpama za vodu, poznata kao „Zgrada 22“. Na severoistočnoj strani kompleksa, uz zid, smešten je ulaz u tunel nazvan „Tunel 9“, koji se spušta oko 30 metara u dubinu. Tunel je vodio do čeličnih vrata iza kojih se nalazila stanica za merenje i distribuciju goriva. Širina tunela je 1,5 metar, a visina 2,5 metra, sa otvorom i šahtom koji vode na površinu iznad čeličnih vrata. Na suprotnoj strani kompleksa, u blizini drugih sličnih objekata, nalazila se velika metalna zgrada poznata kao „Hangar 6“, dimenzija 30 metara dužine i 13 metara širine.⁴⁹

Vojni kompleks u Čelebićima prvi put je korišćen za pritvor zarobljenika krajem aprila 1992. godine. Sadik Džumhur je naveo da je MUP, tokom pretrage sela kao što su Čelebići i Idbar u potrazi za nelegalnim oružjem, pre vojnih operacija u Donjem Selu i Bradini, verovatno započeo s korišćenjem kasarne za pritvor i ispitivanje zarobljenih osoba. Tokom perioda od aprila do decembra 1992. godine, koliko je logor Čelebići bio aktivan, većina pritvorenika bili su muškarci, zarobljeni u toku i nakon vojnih operacija u Bradini, Donjem Selu i okolnim područjima. Krajem maja, više grupa zatvorenika prebačeno je u logor Čelebići s različitih lokacija. Na primer, 23. maja 1992. godine, grupa od 15–20 muškaraca iz Cerića zarobljena je i istog dana prevezena u logor. Druga grupa je uhvaćena u blizini Bjelovčine oko 22. maja i, nakon što su proveli jednu noć u sportskoj dvorani „Musala“ u Konjicu, prebačeni su u Čelebiće. Krajem maja, vojna policija uhapsila je veći broj muškaraca iz Brđana, koji su kamionom transportovani u logor. Veća grupa ljudi uhapšena je 27. maja u centru Bradine, gde su prisiljeni da hodaju u koloni prema Konjicu. Kada su stigli do tunela na putu, koji je bio uništen, vojnici su ih pretresli i tukli, pre nego što su ih ukrcali u kamione i odvezli u Čelebiće. Pored toga, pojedinci i manje grupe hapšeni su u svojim kućama,

⁴⁹ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 58.

na vojnim punktovima ili prilikom predaje, u mestima kao što su Bradina, Vinište, Ljuta, Kralupi i Homolje, kao i tokom i nakon operacije u Donjem Selu.⁵⁰

Zatvorenički život u logoru Čelebići

Zatvorenici u logoru Čelebići bili su izloženi nehumanim uslovima života i konstantnoj atmosferi straha. To je u velikoj meri uticalo na katastrofalno psihičko i fizičko stanje zatvorenika. Tužilaštvo MKTJ je dokazalo da je rukovodstvo logora ciljano držalo zatvorenike u nehumanim uslovima ne obezbeđujući dovoljno hrane, vode, osnovnih higijenskih uslova i objekata za spavanje, kao ni minimum medicinske nege. Uporedo s takvim uslovima života, zatvorenici su svakodnevno bili izloženi najrazličitijim vrstama fizičkog nasilja i maltretiranja koja su se često završavala teškim telesnim povredama, a u pojedinim slučajevima i smrću. Konstantan strah od batina, mučenja i smrti držao je zatvorenike u stalnoj atmosferi straha. Zaštićeni „svedok F“, koji je boravio u Hangaru 6, o tome je tokom suđenja izjavio: „Bojao sam se svakoga tamo dole. Ko god da je ušao, plašio sam se i molio Boga da me ne izvedu, jer nisam bio siguran da ću se vratiti živ ako me izvedu.“⁵¹ Poseban strah izazivali su zamenik komandanta logora Hazim Delić i čuvar Esad Landžo zbog svojih sadističkih postupaka prema zatvorenicima, o čemu su svedočili mnogi zatvorenici. Pomenuti svedok F je pred sudijama MKTJ izjavio:

„Kada je on [Esad Landžo] govorio napolju odmah smo znali da dolazi, i već smo bili u strahu.“⁵² Drugi svedok, Mirko Babić, izjavio je da, kada je

⁵⁰ *Isto*, 58–59.

⁵¹ *Isto*, 370–371.

⁵² *Isto*, 371.

Hazim Delić dolazio u dnevnu posetu, „svi su bili u strahu. Skoro – srce bi ti skoro puklo.“⁵³

Psihičko i fizičko maltretiranje i iscrpljivanje zatvorenika otpočinjalo je od samog dolaska u logor. Nekoliko svedoka izjavilo je da su po dolasku u logor Čelebići bili postrojeni uza zid blizu ulaza, gde su bili pretresani ili primorani da predaju svoje dragocenosti.⁵⁴ Neki od njih su svedočili i o tome da su bili brutalno pretučeni od strane vojnika ili stražara koji su ih dočekali.⁵⁵ Zarobljenici koji su stigli prvim kamionom iz Bradine, njih oko 70–80, posebno su bili izloženi takvom postupanju i morali su neko vreme stajati uza zid s podignutim rukama. Prema rečima Bore Gligorijevića, čim je grupa u kojoj se on nalazio dovedena u logor, „odma’ su nas prislonili uz jedan betonski zid. Naredili su da se poskidamo do majice, košulje. Tu su nas tukli sigurno jedno pet, šest sati, i tu su pale prve žrtve, pred našim očima...“⁵⁶ Nakon toga, ta grupa je prebačena direktno u Hangar 6, gde su prvi put smešteni zarobljenici. Nekoliko dana kasnije, još jedna grupa zarobljenika iz Bradine, od najmanje 70–80 ljudi, premeštena je iz Tunela 9 u Hangar 6, pošto su u tunelu proveli četiri do pet dana.

Pojedini zarobljenici su prvobitno smešteni u Zgradu 22, koja je bila pretrpana ljudima, a kasnije su premešteni u Hangar 6. Neki zarobljenici su bili zatvoreni u šahtove duboke 2–3 metra pre nego što su premešteni u Hangar 6⁵⁷, a drugi su proveli nekoliko dana u tunelu pre nego što su prebačeni u Zgradu 22. Neki su, međutim, proveli znatno duži period u samom tunelu.

⁵³ *Isto.*

⁵⁴ *Isto*, 392.

⁵⁵ Videti svedočenje Mladena Kuljanina pred MKTJ od 6. i 7. jula 1997. godine: <https://www.youtube.com/watch?v=4bHYIUc09uM> (26. novembar 2024).

⁵⁶ *Čelebići 1992: Van svake sumnje*, 8.

⁵⁷ Videti primer Milenka Kuljanina, koji je, nakon što je doveden u logor, nekoliko dana ostavljen u šahtu bez hrane i vode. Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 345–348.

U jednom trenutku, u tunelu je bilo najmanje 80 osoba, što je, s obzirom na ograničenu veličinu tunela, dovelo do velike prenatrpanosti. Ventilacija je bila veoma slaba, a zatvorenicima nisu bila obezbeđena ćebad, pa su spavali na betonskom podu u položaju u kojem su postrojeni. Donji deo tunela, koji se spuštao prema čeličnim vratima, koristili su za obavljanje nužde kada im nije bilo omogućeno da izađu iz tunela.⁵⁸ O higijenskim uslovima u tunelu „devetki“ saznajemo od zaštićenog svedoka J: „Istina je da su ljudi sedeli u svom izmetu, jer nije bilo čišćeno, i kako su se ljudi praznili, bilo ga je sve više i više, i penjao se.“⁵⁹ S druge strane, Hangar 6 imao je kapacitet za smeštaj velikog broja zatvorenika, a u jednom trenutku tamo je bilo preko 240 osoba. Zatvorenici su morali ostati na svojim mestima na podu, gde su sedeli u redovima. S obzirom na to da je Hangar bio u potpunosti izrađen od metala, unutrašnjost se tokom dana jako zagrevala, a tokom noći hladila. Kretanje zatvorenika bilo je ograničeno, osim u malim grupama i uz odobrenje, kada su mogli koristiti improvizovani toalet smešten u jarku iza Hangara.⁶⁰

Kao što smo već napomenuli, scene ubistava i brutalnog prebijanja svakodnevno su pratile život logoraša. U presudi Pretresnog veća od 16. novembra 1998. godine spominje se 13 slučajeva ubistava u logoru, mada je broj verovatno bio i veći. Svakom od tih ubistava svojstvena je velika brutalnost stražara prema žrtvama. Primer ubistva Šćepe Gotovca (starog između 60 i 70 godina) u velikoj meri oslikava i dubinu samog sukoba u Bosni i Hercegovini. Prema svedočenjima očevidaca, u drugoj polovini juna 1992. godine Hazim Delić i Esad Landžo su ispred Hangara 6 određeni vremenski period nemilosrdno tukli Šćepu Gotovca sve dok on nije izgubio svest. Nakon

⁵⁸ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 379–380.

⁵⁹ *Isto*, 379–380.

⁶⁰ *Isto*, 60.

toga, Gotovac je vraćen u hangar, a nekoliko sati kasnije ponovo je izveden i udaran dok opet nije izgubio svest. Potom mu je na čelo prikovana metalna značka SDS-a, a ostalim zatvorenicima je Esad Landžo pod pretnjom smrću naredio da niko ne sme da je skinе. Nekoliko sati kasnije, Šćepo Gotovac je od posledica batina preminuo. Motivaciju za izvršenje tog zločina Hazim Delić je našao u optužbi da je Gotovac, navodno, za vreme Drugog svetskog rata ubio dvoje muslimana i u tome da su njihove porodice u neprijateljskim odnosima još od pre početka rata 1992. godine.⁶¹

Slično postupanje stražara u logoru Čelebići moguće je utvrditi i na primeru ubistva Sime Jovanovića (60), Srbina iz Idbara, sela u okolini Konjica, krajem jula 1992. godine. Simo Jovanović bio je zatvoren u Hangaru 6 i skoro svakodnevno ga je u toku noći izvodio Esad Landžo, koji ga je zajedno s drugim stražarima tukao. Tužilaštvo je, prema izjavama svedoka, utvrdilo da je razlog za tako brutalno postupanje prema Jovanoviću bilo to što je nekoliko čuvara u logoru, koji su i sami bili iz Idbara, imalo lične nesuglasice s Jovanovićem. Esad Landžo je, u dogovoru s njima ili na njihov podsticaj, u toku jedne noći krajem jula 1992. godine izveo Jovanovića i, nakon 15–20 minuta neprekidnog udaranja, Jovanović je u besvesnom stanju vraćen u Hangar 6, gde je iste noći preminuo. Prema svedočenju ostalih zatvorenika, njegovi jecaji, plač i molbe za milost mogli su se čuti unutar samog hangara, međutim, niko od stražara se na to nije obazirao.⁶² Prema svedočenju Milovana Kuljanina, koji je u nekoliko navrata bio pretučen zajedno sa Simom Jovanovićem, Jovanovića su tukle njegove prve komšije iz Idbara.⁶³ Primeri Šćepe Gotovca i Sime Jovanovića pokazuju da su u brutalnom postupanju

⁶¹ *Isto*, 291–292.

⁶² *Isto*, 298–300.

⁶³ Svedočenje Milenka Kuljanina: <https://www.youtube.com/watch?v=0fVIpf-hCSQg&list=PLGJkZdYKU84uX6h8Qqo1vEGcLL5hfRTFG&index=2> (26. novembar 2024).

prema zatvorenicima veliku ulogu imali i predratni lični i porodični animoziteti. Rat je u tom slučaju bio samo okvir za izmirenje ranijih računa.

Razlozi za druga ubistva počinjena u ovom logoru bili su najrazličitije vrste. Željka Miloševića, Srbina iz Bradine, koji je bio zatvoren u Tunelu 9, Hazim Delić i Esad Landžo su redovno izvodili i tukli drvenom motkom, električnim kablom i drugim predmetima, zatim je bio zatvaran u šaht pun vode i na kraju je u julu 1992. godine, nakon još jednog takvog „tretmana“, preminuo. Tužilaštvo je utvrdilo da je razlog za njegovo ubistvo bilo to što Milošević nije hteo da, pod Delićevim pritiskom i pretnjama, pred novinarima koji su posetili logor Čelebiće prizna da je pre dolaska u logor, navodno, kao srpski snajperista ubijao Muslimane i silovao muslimanske žene. Iz odmazde zbog tog čina neposlušnosti, Milošević je ubijen.⁶⁴ Sličan je primer Boška Samoukovića iz Bradine, koji je u julu 1992. godine preminuo ubrzo nakon što ga je Esad Landžo pretukao.⁶⁵ Tužilaštvo je utvrdilo da je jedini razlog za tako nemilosrdno ubistvo bilo to što je Samouković bio Srbin iz Bradine. Naime, upravo je u tom periodu u okolini Bradine ubijeno devet muslimanskih policajaca⁶⁶, zbog čega je Landžo svoj bes iskalio na neduž-

⁶⁴ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 296–297.

⁶⁵ Deo svedočenja zaštićenog svedoka P, koji je kao lekar radio u medicinskom stacionaru u logoru Čelebići, o slučaju Boška Samoukovića dostupan je na internetu: <https://www.youtube.com/watch?v=FApNB5zAavA&list=PLGJkZdYKU84uX6h8Qqo1vEGcLL5hfRTF-G&index=1> 1 (26. novembar 2024).

⁶⁶ O ovom događaju govori Boro Gligorijević u svom svedočanstvu na konferenciji „Čelebići 1992: Van svake sumnje“: „Dana 12. 07. 1992. godine u sukobu između Bradine i Repova poginulo je devet muslimana. Pronijeo se glas da smo mi Bradinjaci, i mi smo Bradinjaci svi bili pripremljeni za streljanje. Čekali smo da vidimo kakav će rezultat doći, ali takva nam je sudbina bila. Nekim slučajem tad smo preživili. Oni su poslije odgonetnuli da to nisu Bradinjaci, ali su imali neki kiv na nas. Nisu nas poubijali, ovaj, kako su bili naumili, ali su nas od toga dana tukli nemilice. Kaže: 'Bradinjaci dižite se' i onda redom tuče. Ostali su bili malo pošteđeni. Tri dana nam tada, iako smo bili iscrpljeni i iznemogli, tri dana nama Bradinjacima nisu dali ni vode ni hrane.“ (*Čelebići 1992: Van svake sumnje*, 8)

nim zatvorenima.⁶⁷ Razlog za ubistvo drugog zatvorenika, Slavka Šušića iz Čelebića, krajem jula ili početkom avgusta 1992. godine, bila je neosnovana optužba da je sakrio radio-transmitter. Njega su Hazim Delić i Esad Landžo mučili na najrazličitije načine da bi izvukli priznanje. Prema svedočenju Milenka Kuljanina, Esad Landžo mu je užarenim kleštima vukao jezik i vezivao mu oko nogu i struka sporogoreće fitilje koje bi potom palio.⁶⁸ Od posledica mučenja i prebijanja, Šušić je preminuo.⁶⁹

Sva preostala ubistva dogodila su se u periodu od kraja maja do početka avgusta 1992. godine. Milorad Kuljanin, Željko Klimenta i Miroslav Vujačić su nakon prebijanja ubijeni vatrenim oružjem. Posle različitih vrsta mučenja, što je obuhvatalo batinanje, spaljivanje delova tela, zatvaranje u šahtove pune vode i bez ventilacije, pretučeni su do smrti Slobodan Babić, Petko Gligorević, Gojko Miljanić, Pero Mrkajić i Željko Ćećez, koji je, pošto je pao u nesvest od posledica batina, ostavljen na podu Hangara 6, gde je ubrzo i umro. Prema izjavama svedoka, Ćećezovo telo je bilo pepeljastosive boje i celo prekriveno modricama, i izgledalo je „kao da tokom celog života u tom telu nije bilo kapi krvi“.⁷⁰ Mirko Đorđić, koji se nalazio u blizini Ćećezovog tela, govori o atmosferi koja je vladala među zatvorenima: „Svi smo drhtali od straha. Nismo se usuđivali ni da pogledamo, jer je malo nas imalo kontakt sa mrtvima. Plašili smo se leševa. Ležao je tu među nama tri ili četiri sata, možda čak i duže.“⁷¹

⁶⁷ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 302–303.

⁶⁸ Svedočenje Milenka Kuljanina, <https://www.youtube.com/watch?v=T-eVrYz1zgQ&list=PLGJkZdYKU84uX6h8Qqo-1vEGcLL5hfRFTFG> (26. novembar 2024).

⁶⁹ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 303–306.

⁷⁰ *Isto*, 311.

⁷¹ *Isto*, 370.

Svedoci ovih ubistava nisu bili samo nemi posmatrači, već su u najvećem broju slučajeva i sami bili predmet izživljavanja i zlostavljanja od strane logorskih čuvara u cilju kažnjavanja, zastrašivanja pojedinaca i stvaranja kolektivne atmosfere straha. Momir Kuljanin, Srbin iz Bradine, od zarobljavanja 25. maja do septembra 1992. godine bio je maltretiran na svakodnevnoj osnovi zato što je oružano učestvovao u odbrani Bradine. Hazim Delić i Esad Landžo su ga redovno tukli, terali da u rukama drži užareni nož kojim su mu urezali krst na ruci i po telu nanosili neku vrstu praha koja u dodiru s vodom izaziva bolne opektine.⁷² Delić i Landžo su još jednog zatvorenika, Spasoja Miljevića, mučili na sličan način, usijanim nožem paljena mu je koža i urezan simbol ljiljana na dlanu.⁷³ Mirko Babić, koji se za vreme boravka u logoru nalazio u Hangaru 6, u svom svedočenju pred MKTJ navodi da mu je Esad Landžo, nakon što ga je do iznemoglosti tukao letvom, benzinom palio nogu.⁷⁴ Mirko Đorđić u svom svedočenju navodi da je, prema izjavama drugih očevidaca, od Esada Landže jednom prilikom dobio od 200 do 250 udaraca nogom i bejzbol palicom.⁷⁵ Takođe, neophodno je pojedinačno pomenuti i primer Nedeljka Draganića, mladića od 19 godina iz sela Cerići, koga je Landžo prvo vezao za drvenu gredu, prebio bejzbol palicom i delove tela polio benzinom koji je zatim zapalio, a nakon toga terao Draganića da pije urin drugih zatvorenika. Taj primer je posebno važan jer je Draganić bio, po Landžovom priznanju, njegov vršnjak i školski drug.⁷⁶

⁷² *Isto*, 322–323.

⁷³ *Isto*, 335.

⁷⁴ Svedočenje Mirka Babića od 12. marta 1997. godine pred MKTJ dostupno je na internetu: <https://www.youtube.com/watch?v=7pnbrLfwymA&list=PLGJkZdYKU84uX6h8Qqo1vEGcLL5hfRTFG&index=3> (26. novembar 2024).

⁷⁵ Svedočenja Mirka Đorđića od 10. jula 1997. godine pred MKTJ dostupno je na internetu: <https://www.youtube.com/watch?v=IkCjjhtDEc&list=PLGJkZdYKU84uX6h8Qqo1vEGcLL5hfRTFG&index=4> (26. novembar 2024); Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 344.

⁷⁶ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 350–352; Svedočenje Nedeljka Draganića od 2. i 3. aprila 1997. godine, T. 1619–1620.

Različitih primera mučenja u logoru Čelebići bilo je nebrojeno mnogo. Na ovom mestu, zarad stvaranja potpunije slike atmosfere straha u logoru, pomenućemo još nekoliko ilustrativnih primera. Tako je Esad Landžo zatvorenima Vukašinu Mrkajiću, Dušku Bendi i Vasi Đorđiću vezivao spirogoreći fitilj oko genitalnog područja.⁷⁷ Hazim Delić je često za mučenje zatvorenika koristio neku vrstu električne sprave koja je emitovala elektrošokove, koji su izazivali opekotine i jake bolove kod žrtava. Tužilaštvo je dokazalo da je Delić u toj vrsti mučenja pronalazio sadističko zadovoljstvo. Prema izjavama svedoka, taj uređaj bio je kao „igračka“ za Delića i on ga je koristio s velikim zadovoljstvom. Milenko Kuljanin je tokom suđenja izjavio da se Hazim Delić smejao dok je puštao elektrošokove Kuljaninu.⁷⁸ Mučenje nije ograničavano samo na relaciju čuvar–zatvorenik, već se u nekoliko slučajeva dogodilo da su čuvari pod pretnjom batinama ili smrću terali zatvorenike da tuku jedni druge. Tako je Esad Landžo jednom prilikom u Hangaru 6 primoravao oca i sina, Danila i Mišu Kuljanina, da ispred ostalih zatvorenika tokom deset minuta iz sve snage naizmenično udaraju jedan drugog.⁷⁹ Takođe, Tužilaštvo MKTJ je utvrdilo da je Esad Landžo u jednom slučaju naredio braći Vasi i Veseljku Đorđiću da skinu pantalone pred ostalim zatvorenima u Hangaru 6. Potom je braću, jednog pa drugog, primorao da kleknu i izvedu oralni seksualni čin jedan drugome, dok su ih ostali zatvorenici posmatrali.⁸⁰ Prema svedočenju Vase Đorđića, Landžo je tom prilikom izjavio:

⁷⁷ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 351; Svedočenje Vase Đorđića od 7. jula 1997. godine pred MKTJ o ovom događaju dostupno je na internetu: <https://www.youtube.com/watch?v=YavE2tjIMzM&list=PLGjKzDYKU84uX-6h8Qqo1vEGcLL5hfRTFG&index=10> (27. novembar 2024).

⁷⁸ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 361–362.

⁷⁹ *Isto*, 364–365.

⁸⁰ *Isto*, 364.

„Vidite šta rade srpska braća i četnici. To bi i meni radili.“⁸¹

Pored muškaraca, koji su bili smešteni u navedenim objektima, u logoru Čelebići bilo je smešteno i nekoliko žena srpske nacionalnosti. One su bile smeštene odvojeno od ostalih zatvorenika, prvo u administrativnoj zgradi (Zgrada B), a potom u maloj prijemnoj zgradi na ulazu u logor (Zgrada A).

Milojka Antić i Grozdana Čećez, koje su svedočile pred Pretresnim većem MKTJ, izjavile su da su boravile u maloj sobi u Zgradi A, opremljenoj krevetom s dušekom, peći i osnovnim sadržajima. U jednom periodu, zajedno s njima, u toj prostoriji su bile smeštene i druge žene iz Bradine. Soba je imala prozor s rešetkama, kroz koji su mogle posmatrati ulaz u logor. Takođe, unutar zgrade su se nalazili lavabo i toalet, koji su mogle koristiti.⁸² Milojka Antić i Grozdana Čećez su tokom svog boravka u logoru bile žrtve silovanja.

Grozdana Čećez, Srpkinja iz Donjeg Sela, mesta u okolini Konjica, uhapšena je 27. maja 1992. godine i odvedena u logor Čelebići, gde je, kako joj je rečeno, držana kao talac, dok ne bude pronađen njen suprug Lazar Čećez. Nakon što je dovedena u logor, Grozdanu Čećez je u administrativnoj zgradi, u prisustvu dvojice muškaraca, silovao zamenik komandanta logora Hazim Delić. Trećeg dana, prebačena je u prijemnu zgradu, gde su je jedan za drugim silovala četvorica mladića u uniformama, od kojih je jedan bio poznanik njenog sina (zajedno su išli na radne akcije).⁸³ Krajem jula 1992. godine, odbivši poziv Hazima Delića, odvedena je u hangar, gde ju je silovao Nurko Tabak. U logoru je ostala do 31. avgusta 1992. godine, kada je puštena.⁸⁴

⁸¹ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Svedočenje Vase Đorđića od 7. jula 1997. godine, T. 4360–4361.

⁸² Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 60.

⁸³ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Svedočenje Grozdane Čećez od 17. marta 1997. godine, T. 502–503.

⁸⁴ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 326–328.

Govoreći o svom zdravstvenom i psihičkom stanju tokom boravka u logoru, Ćećez je izjavila:

„Bila sam potpuno iscrpljena... Izgubila sam mnogo na težini. Strašno sam patila. Tokom 32 dana nisam išla u toalet. Psihički i fizički sam bila potpuno iscrpljena. Ubijaju vas psihički.“⁸⁵

Grozdana Ćećez bila je jedan od svedoka u slučaju silovanja Miloijke Antić, Srпкиnje iz mesta Idbar u okolini Konjica, koja je uhapšena i odvedena u logor Ćelebići 15. juna 1992. godine, nakon što je posetila brata u tom logoru. Prvo je držana sa još šest drugih žena u prijemnoj zgradi, da bi sve do 31. avgusta 1992. godine, kada je puštena, bila u društvu Grozdane Ćećez. Tokom tromesečnog zatočeništva, Milojku Antić je tri puta silovao Hazim Delić, dva puta tokom noći u administrativnoj zgradi i jednom tokom dana u prijemnoj zgradi. Silovanja su izvršena pod pretnjom oružjem, uz uvrede i ponižavanje.⁸⁶ Ta iskustva ostavila su duboke posledice na njeno fizičko i mentalno zdravlje, uključujući intenzivan fizički bol, dugotrajno krvarenje, stres izazvan pretnjama smrću, kao i depresiju i osećaj gubitka razuma.⁸⁷ Hazim Delić je počinio silovanja nad Grozdanom Ćećez i Milojkom Antić s namerom da ih zastraši, ponizi, nanese im fizičku i mentalnu patnju i izvuče informacije od njih.⁸⁸ Iako silovanje nije izričito navedeno kao ratni zločin u Ženevskim konvencijama, MKTJ je kroz svoje presude,

⁸⁵ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Svedočenje Grozdane Ćećez od 17. marta 1997. godine, T. 551.

⁸⁶ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 331–334.

⁸⁷ Svedočenje Miloijke Antić od 3. aprila 1997. godine pred MKTJ dostupno je na internet stranici: <https://www.youtube.com/watch?v=zNcWPxggGvI&list=PLGjKZdYKU84uX6h-8Qqo1vEGcLL5hfRTFG&index=9> (27. novembar 2024); transkript celog svedočenja Miloijke Antić pred MKTJ dostupan je na internet stranici: <https://www.glaszrtava.org/celebici/>, 1759–1817 (27. novembar 2024).

⁸⁸ V. Dimitrijević i dr., *Haške nedoumice*, 164.

počevši od slučaja Hazima Delića, utvrdio da se takvi postupci kažnjavaju kao ratni zločin.⁸⁹

U periodu od maja do decembra 1992. godine, zatvorenici su povremeno oslobođani iz logora Čelebići, bilo pojedinačno bilo u grupama. Neki su premeštani u sportsku dvoranu „Musala“ radi daljeg pritvora, a drugi su oslobođani putem razmene zarobljenika ili posredstvom Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, koji je dva puta posetio logor tokom prve polovine avgusta. Pojedini zarobljenici su puštani na slobodu zahvaljujući uticaju važnih osoba iz Konjica ili posredovanju njihovih porodica. Poslednja grupa od oko 30 zatvorenika napustila je logor 9. decembra 1992. godine i premeštena je u sportsku dvoranu „Musala“ u samom Konjicu.⁹⁰

Prema dostupnim informacijama, kroz logor Čelebići prošlo je oko 400 zatvorenika, uglavnom muškaraca i u manjem broju žena.⁹¹ Na ovom mestu neophodno je razmotriti razloge njihovog zatočenja. Tužilaštvo je tvrdilo da je zatvaranje civila u logoru bilo protivpravno, jer su civili zadržavani bez adekvatnih pravnih procedura i bez ikakvog mehanizma za preispitivanje pritvora, čime su prekršene odredbe Četvrte ženevske konvencije. U optužnici je navedeno da većina zatvorenika nije predstavljala nikakvu pretnju po sigurnost.

S druge strane, odbrana je pokušala da ospori tvrdnje tužilaštva, navodeći da su zatvorenici bili pritvoreni nakon oružanog sukoba na tlu Bosne i Hercegovine sa snagama bosanske vlade. Takođe, odbrana je tvrdila da su zatvorenici u logoru Čelebići imali određena osnovna prava na pravičan postupak, što je uključivalo saslušanje koje je sprovedla komisija bosanske vlade radi utvrđivanja njihove umešanosti u oružane aktivnosti protiv Bo-

⁸⁹ Isto, 164.

⁹⁰ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 60–61.

⁹¹ Videti <https://www.glaszrtava.org/zatvor-logor-celebici/> (27. novembar 2024).

sne i Hercegovine ili pružanja podrške njenim protivnicima.⁹² U kontekstu te tvrdnje, neophodno je pomenuti da je zaštićeni svedok D, jedan od članova te komisije, pred Pretresnim većem MKTJ naveo da je „cela ova Komisija bila samo fasada, namenjena da stvori privid zakonitosti, ali u suštini nije predstavljala ništa“.⁹³

Pretresno veće je tokom suđenja utvrdilo da su neki civili u logoru Čelebići imali oružje prilikom hapšenja, koje je moglo biti ili je bilo upotrebjeno protiv snaga bosanske vlade. Takođe, prema Pretresnom veću, nije moguće precizno utvrditi koliko je tačno zatvorenika učestvovalo u otporu snagama TO, HVO i MUP-a. Prema izjavama svedoka, oko 100 do 105 zatvorenika priznalo je aktivno učešće u odbrani svojih sela. Po tom pitanju, MKTJ je naveo da Ženevske konvencije ne daju jasne smernice o merama bezbednosti koje se mogu preduzeti, ostavljajući odluku o tome uglavnom u nadležnosti vlasti koje drže zatvorenike. Zbog toga, sud nije odlučivao o tome da li je zadržavanje tih civila bilo opravdano prema međunarodnom pravu.⁹⁴ Međutim, prema Pretresnom veću MKTJ, zadržavanje značajnog broja civila u logoru nije se moglo ni na koji način opravdati. Veliki broj njih bio je zatočen u logoru iako nije postojao ozbiljan i legitiman razlog za

⁹² Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 385. Ovde je reč o Vojnoj istražnoj komisiji koju je Ratno predsedništvo Konjica formiralo u maju 1992. godine u cilju ispitivanja zatvorenika u logoru Čelebići o njihovom pružanju otpora snagama bosanske vlade i eventualnim zločinima. Komisiju je činilo pet članova, pripadnika MUP-a, HVO i TO. Komisija je bila aktivna sve do kraja juna 1992. godine, kada su članovi Komisije odlučili da prekinu aktivnosti, sastavivši izveštaj o nehumanim uslovima i tretmanu zarobljenika, ističući da zbog toga više ne mogu profesionalno i etički obavljati svoj posao. Jedan od njenih članova je kao zaštićeni svedok D svedočio u procesu *Mucić i drugi*, videti isto, 388–389. Za navedenu istražnu komisiju istoričar Kosta Nikolić navodi da je predstavljala posebnu istražnu komisiju MUP-a Bosne i Hercegovine koja je formirana na zahtev Međunarodnog komiteta Crvenog krsta u cilju ispitivanja stanja u logoru. K. Nikolić, *Bosna i Hercegovina*, 416–417.

⁹³ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Prvostepena presuda od 16. novembra 1998, 389.

⁹⁴ *Isto*, 386.

zaključak da su ugrožavali bezbednost države.⁹⁵

Pretnosno veće MKTJ je, na kraju, zaključilo da zatvaranje civila u logoru Čelebići predstavlja kolektivnu meru kažnjavanja usmerenu prema određenoj grupi, prvenstveno na osnovu njihove etničke pripadnosti, a činjenica da je neka osoba pripadnik ili povezana s protivničkom stranom ne može sama po sebi predstavljati pretnju bezbednosti na teritoriji na kojoj se nalazi, niti opravdava njeno interniranje.⁹⁶ Može se zaključiti da su u slučaju logora Čelebići Srbi prvenstveno zatvarani na osnovu svoje etničke pripadnosti. Nedeljko Draganić je u svom svedočenju pred MKTJ izjavio: „Nikada mi lično nije rečeno zbog čega sam uhapšen, ali Delić je jednom prilikom ušao u Hangar broj 6 i rekao nam da smo zatočeni zato što smo Srbi.“⁹⁷ Takođe, Ilija Čović, Hrvat iz okoline Konjica, tokom rata je, pošto je bio vozač kamiona, često vozio hranu za logor u Čelebiću. Prema njegovom iskazu, datom Svetlani Broz u novembru 1998. godine, u logoru Čelebići nalazili su se Srbi koje su zarobili Muslimani: „Sve moje kolege Srbi u taj logor su dovedeni iz svojih kuća u kojima su, u stvari, uhapšeni, a ne zarobljeni u ratnim dejstvima. Njihova jedina krivica je bila ta što su Srbi.“⁹⁸

Na ovom mestu neophodno je obratiti pažnju na još jedan aspekt rata u Bosni i Hercegovini, koji se često pronalazi u svedočenjima pojedinaca. Kao što se može videti, primeri poput ubistva Šćepe Gotovca i Sime Jo-

⁹⁵ *Isto*, 386. Izveštaj Vojne istražne komisije, takođe, govori u prilog tome: „Članovi Komisije takođe su ispitivali osobe uhapšene izvan zone borbenih dejstava; Komisija nije utvrdila razlog za ta hapšenja, ali su ti zatvorenici bili podvrgnuti istom tretmanu kao i oni koji su uhvaćeni u zoni borbi. Osobe koje su uhapšene pod ovakvim okolnostima ostajale su u pritvoru čak i nakon što je utvrđeno da za njihovo zadržavanje nije bilo razloga, te su bile izložene istom tretmanu kao i oni koji su uhvaćeni u zoni borbi“ (videti *isto*, 389).

⁹⁶ *Isto*, 388.

⁹⁷ Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Svedočenje Nedeljka Draganića od 2. i 3. aprila 1997. godine, T. 1617.

⁹⁸ Svetlana Broz, *Dobri ljudi u vremenu zla: Sudionici i svjedoci* (Zemun: Most Art, 2019), str. 93.

vanovića⁹⁹, mučenja Nedeljka Draganića¹⁰⁰, silovanja Grozdane Ćećez¹⁰¹ i svedočanstva Ilije Čovića jasno pokazuju kako su dugogodišnji susedski odnosi, često opterećeni starim porodičnim sukobima ili ličnim nesuglasicama, postajali deo šireg konteksta ratnih dešavanja. Stoga, pored sistemskih i organizovanih oblika nasilja koji su obeležili rat u Bosni i Hercegovini, značajnu ulogu u eskalaciji sukoba imali su i lični odnosi i dinamika u lokalnim zajednicama, posebno u onima u kojima je stanovništvo bilo izmešano. Rat je u tom smislu pružio okvir za ispoljavanje individualnih netrpeljivosti i često omogućavao zloupotrebu moći kroz zločine protiv poznanika i nekadašnjih komšija. Taj aspekt lokalne dinamike dodatno komplikuje razumevanje sukoba, ukazujući na to da međuetnički odnosi nisu bili isključivo proizvod nacionalističkih politika i vojnih strategija, već i duboko ukorenjeni u svakodnevnim interakcijama i lokalnim istorijskim kontekstima. U tom smislu, analiza logora Čelebići ne može se odvojiti od šireg istraživanja međuljudskih odnosa u opštini Konjic tokom rata, što pruža dodatni uvid u način na koji su lokalni konflikti odražavali šire procese eskalacije nasilja, razaranja i rata.

⁹⁹ *Isto*, 14–15.

¹⁰⁰ *Isto*, 17.

¹⁰¹ *Isto*, 18–19. Takođe, Grozdana Ćećez u svom svedočenju pred MKTJ navodi da je početkom avgusta 1992. godine u objektu u kome je bila zatvorena razgovarala s Rusmirom Hadžihusejnovićem, predsednikom Ratnog predsedništva Konjica. Na pitanje zašto je uopšte zatvorena, Hadžihusejnović je samo slegnuo ramenima. Grozdana Ćećez u istom svedočenju navodi da je dobro poznavala Hadžihusejnovića: „Poznavala sam ga prilično dobro, jer kad sam otvorila kafić (Grozdana Ćećez je pre rata bila vlasnica kafića u Konjicu – prim. A. M.), provodio je celu noć tamo sa svojom ženom, a bili su prijatelji sa mojim mužem od ranije. Njegov brat je sagradio kuću u selu, i tako su me ljudi poznavali u Konjicu, jer sam imala radnju“ (videti Arhiva MKTJ, *Predmet Mucić i dr.*, Svedočenje Grozdane Ćećez od 17. marta 1997. godine, T. 53–535).

Zaključak

Analiza logora Čelebići osvetljava složenost i višedimenzionalnost ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini, koji su se manifestovali kroz sistematsko i organizovano nasilje, ali su takođe otkrili dublje slojeve ličnih, porodičnih i lokalnih sukoba. Kao jedno od ključnih mesta kršenja ljudskih prava tokom rata, logor Čelebići predstavlja simbol ne samo etničkih tenzija i dehumanizacije već i zloupotrebe moći unutar zajednica koje su se raspadale pod teretom rata. Taj logor pruža specifičan uvid u načine na koje su sistematske politike nasilja često isprepletane sa svakodnevnim životima, lokalnim pričama i ličnim osvetama, što ga čini primerom za to kako rat razara društvene i moralne temelje jedne zajednice.

Svedočenja preživelih, presude MKTJ i relevantna literatura potkrepljuju saznanja o katastrofalnim uslovima u kojima su zatvorenici bili primorani da žive, često izloženi najtežim oblicima fizičkog i psihičkog nasilja. Zatvorenici, Srbi iz lokalnih zajednica, trpeli su svakodnevna zlostavljanja, mučenja, seksualno nasilje i ubistva, što ukazuje na načine na koje su etničke tenzije, podstaknute političkim, verskim i vojnim narativima, kulminirale u masovnim kršenjima osnovnih ljudskih prava. Brutalnost tih zločina često je bila pojačana ličnim sukobima, starim porodičnim neprijateljstvima i zloupotrebom situacije u ratnim okolnostima, što dodatno komplikuje razumevanje uzroka i posledica sukoba. Dublja analiza logora Čelebići, ali i sličnih mesta stradanja, otvara prostor za sagledavanje sukoba u novom svetlu. Sukob se, u tom smislu, ne sagledava samo kao posledica etničke i verske mržnje, s jedne strane, i vojne strategije, s druge strane, već i kao fenomen koji je duboko ukorenjen u svakodnevnom životu, društvenim strukturama i lokalnim istorijama. Na ovom mestu, neophodno je ponovo obratiti pažnju na već pomenutu teoriju o dobrom susedstvu Ksavijea Bugarela i videti kako je na

primeru etnički mešovite opštine Konjic rat narušio naizgled harmonične susedske odnose i omogućio ispoljavanje individualnih netrpeljivosti, transformisao susedstva i zajednice u zone sukoba i pružio okvir za ostvarenje ličnih osveta i zloupotreba moći. Logor Čelebići predstavlja mikrokosmos šireg rata u Bosni i Hercegovini, ukazujući na to da razumevanje sukoba zahteva analizu i globalnih političkih okvira i lokalnih zajednica.

Spisak izvora i literature

Arhiva MKTJ, dostupno na: <https://ucr.irmct.org/>

Bakić, Jovo, *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*, Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Biserko, Sonja, *Bosna i Hercegovina: Jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006.

Stradanje Srba u Konjicu i Tarčinu: knjiga dokumenata, prir. Dušica Bojić, Beograd: Komesarijat za izbeglice Republike Srbije, 1995.

Broz, Svetlana, *Dobri ljudi u vremenu zla: Sudionici i svjedoci*, Zemun: Most Art, 2019. Bugarel, Ksavije, *Bosna: Anatomija rata*, Beograd: Fabrika knjiga, 2004.

Dimitrijević, Vojin et al., *Haške nedoumice – Poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2013.

Fond za humanitarno pravo, *Čelebići 1992: Van svake sumnje*, Beograd: FHP, 2007. Hudson, Kate, *Breaking the South Slav Dream: The Rise and Fall of Yugoslavia*, London/Sterling, Virginia: Pluto Press, 2003.

Minić, Miloš, *Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini – Kako je uništena SFR Jugoslavija*, Sarajevo: Društvo za ugrožene narode, 2002.

Mujačić, Mahmut, „Međunacionalni odnosi u jednom gradu: primer Der-vente“, *Gledišta* 8, br. 8 (1972): 1081–1092.

Mujačić, Mahmut, „Susedni odnosi u jednoj lokalnoj zajednici“, *Sociologija sela* 11, br. 1 (1973): 39–53.

Nakarada, Radmila, *Raspad Jugoslavije: Problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, Beograd: Službeni glasnik, 2008.

Nikolić, Kosta, *Jugoslavija, poslednji dani 1989–1992. Knjiga treća: Razaranje države, stvaranje države*, Beograd: Službeni glasnik, 2022. (ćirilica)

Nikolić, Kosta, *Bosna i Hercegovina, rat koji su mnogi želeli. Knjiga prva: U ime smrti (1992)*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2024.

Ninković, Neđo, *Poslednja kolona iz Konjica*, Beograd: Svet knjige, 1998. (ćirilica) Oliver, Ian, *War & Peace in The Balkans: The Diplomacy of Conflict in the Former Yugoslavia*, London/New York: I.B. Tauris Publishers, 2005.

Petrović, Vladimir, „Raspad SFRJ: kriza, erozija, pat“, *Istorija 20. veka* 1 (2015): 112– 114.

Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia From the Death of Tito to the Fall of Milosevic*, 4th ed. Boulder: Westview Press, 2002.

Živak, Strahinja, *Logor Čelebići 1992–1994*, Pale: SRNA, 1997. (ćirilica)

Andrija Mihajlov, PhD candidate
Faculty of Philosophy, Belgrade University

THE ČELEBIĆI CAMP – THE TRANSFORMATION OF THE LOCAL COMMUNITY AND THE WAR

Abstract: This paper analyzes the Čelebići camp in the municipality of Konjic during the war in Bosnia and Herzegovina (1992–1995), focusing on its role in ethnic and political conflicts at the local and wider level. Through the analysis of judgments of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), testimonies of prisoners and available literature, the specifics of this camp, the nature of the crimes committed against the civilian population of Serbian nationality and the conditions of detention are examined. The paper specifically analyzes the individual experiences of prisoners in order to shed light on the wider context of ethnic tensions and conflicts in Konjic. The aim of the work is to contribute to a better understanding of the complexity of local relations during the war and their place in the broader framework of the conflict in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Camp Čelebići, Konjic, war in Bosnia and Herzegovina, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

MA Sanja Lukić,
istraživačica-pripravnica Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
sanjalukic98@gmail.com

RATOVI U JUGOSLAVIJI U NEDELJNIKU *TIME* (1991–1995)

Apstrakt: Nedeljnik *Time*, pokrenut 1923. u Njujorku, uneo je revoluciju u način pripovedanja i predstavljanja vesti iz različitih oblasti, decenijama oblikujući stavove svojih čitalaca. Istraživanje predstavljeno u ovom radu imalo je za cilj da analizira sadržaje koji su se pojavljivali u tom američkom magazinu o ratovima na prostoru bivše Jugoslavije od 1991. do 1995. godine. Tekstovi tog časopisa analizirani su ne samo s obzirom na tačnost prenetih događaja već i s obzirom na način na koji je *Time* kombinovao istorijske trope, klasično novinarsko izveštavanje i geopolitičke prilike kojima je ukvirivao sukob, te stvarao i predstavljao ratne narative, postajući tako jedan od presudnih tumača jugoslovenskih ratova.

Ključne reči: *Time*, Jugoslavija, SAD, Srbi, Hrvati, Bošnjaci, ratovi u Jugoslaviji, imagologija, mediji, devedesete.

Novi svetski poredak i jugoslovensko-američki odnosi

Pad Berlinskog zida u novembru i Samit na Malti u decembru 1989. godine i definitivno su označili okončanje hladnoratovskog sukoba, koji je trajao

gotovo pola veka.¹ Međutim, dok je u ostatku Istočne Evrope mirnim putem došlo do smene komunističkih režima, u Jugoslaviji je etničko pitanje, podstaknuto ekonomskom krizom koja je potresala zemlju te krajem hladnog rata, izbilo u prvi plan. Pod pritiskom događaja u zemljama nekadašnjeg Istočnog bloka i opozicionih krugova i već nastalih političkih stranaka, i u Jugoslaviji su 1990. održani višestranački izbori, koji su doneli pobjedu nacionalnim opcijama: Demokratskoj opoziciji Slovenije (DEMOS), Hrvatskoj demokratskoj zajednici (HDZ) Franje Tuđmana, Stranci demokratske akcije (SDA) Alije Izetbegovića i Socijalističkoj partiji Srbije (SPS) Slobodana Miloševića.² Ipak, nemogućnost dodatne liberalne demokratizacije i modernizacije zemlje³ te sve glasnije ideje Beograda i Zagreba o prekrajanju granica tako da okupe sve Srbe odnosno sve Hrvate⁴ doprinele su širenju demagogije i populizma, koji ne samo što su etnonacionalizam videli kao jedinu opciju već su kao jedini način rešavanja sopstvenog nacionalnog pitanja podrazumevali rat za teritorije.⁵ *Renacionalizacija* je, kako ističe istoričarka Mari-Žanin Čalić, u Jugoslaviji dovela do stvaranja uverenja da jedino rukovodstva republika, merama koje su specifične za svaku od njih, mogu uspešno da prebrode krizu.⁶

U isto vreme, zakoračivši u poslednju deceniju XX veka kao jedina super-

¹ Odd Arne Westad, *The Cold War: A World History* (London: Penguin Books, 2017), 579, 592; Ian Kershaw, *Do nade i natrag: Europa 1950.-2017.* (Zagreb: Fraktura, 2018), 407.

² I. Kershaw, *Do nade i natrag: Europa 1950.-2017.*, 441.

³ Božo Repe, „Slovenija i Slovenci u Jugoslaviji – Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, ur. Latinka Perović i dr. (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2017), 198.

⁴ I. Kershaw, *Do nade i natrag: Europa 1950.-2017.*, 441-443.

⁵ Ivo Goldstein, „Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji – Suprotstavljanje centralizmu“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, 145; Latinka Perović, „Srbija i Srbi u Jugoslaviji – Iskustvo sa drugim narodima“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, 247.

⁶ Mari-Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa: globalna istorija* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020), 478- 479.

sila, Sjedinjene Države praktično su usvojile tumačenje politikologa Fransi-
sa Fukujame o tzv. kraju istorije.⁷ Za Vašington je to značilo da bi sve države,
pre ili kasnije, morale da se, kako u svom unutrašnjem uređenju tako i u
spoljnopolitičkim istupanjima, približe Sjedinjenim Državama i njenim za-
padnim saveznicima.⁸

Međutim, nestankom blokovske podele sveta jugoslovenski strateški
značaj, pokrenut raskidom Beograda i Moskve 1948. godine, umanjen je, a
zemlje Zapada pažnju su usmerile na države koje ne samo što su nastojale
da liberalizuju svoja društva već su i krenule u pravcu integracija do tada
podeljene Evrope.⁹ Veze Jugoslavije i SAD, koje su karakterisali dobri eko-
nomski odnosi, naročito intenzivirani u drugoj polovini osamdesetih godi-
na¹⁰, počele su da slabe nakon pada Berlinskog zida, a dodatno ih je uru-
šavala sve očiglednija politička fragmentacija pogoršana težnjama Slobodana
Miloševića da konsoliduje jak centar i održi sve Srbe na okupu.¹¹ Iako je, nakon

⁷ Francis Fukujama, američki politikolog, u svom eseju "The End of History?" iz 1989. godine istakao je da promene kojima trenutno svedoče ne predstavljaju samo kraj hladnog rata već „kraj istorije kao takve“, te da je čovečanstvo dostiglo „krajnju tačku ideološke evolucije“, dok je u zapadnoj liberalnoj demokratiji video „konačni oblik ljudske vladavine“. Francis Fukuyama, "The End of History?", *The National Interest*, 16, (Summer 1989), 4. Taj filozofski koncept potom je sistematizovao u knjizi objavljenoj nekoliko godina kasnije: Francis Fukuyama, *The End of History and The Last Man* (New York: Free Press, 1992).

⁸ Michael Mandelbaum, *Mission Failure: America and the World in the Post-Cold War Era* (New York: Oxford University Press, 2016), 4–5; Arthur I. Cyr, *After the Cold War: American Foreign Policy, Europe and Asia* (London: Palgrave Macmillan, 2000), 141; Gordon N. Bards, "Malign Stars Aligned: U.S.-Serbian Relations in the 1990s, and Lessons for the Future", in: *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, ed. Ljubinka Trgovčević (Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008), 190.

⁹ A. I. Cyr, *After the Cold War: American Foreign Policy, Europe and Asia*, 148; Aleksandra Joksimović, *Srbija i SAD – Bilateralni odnosi u tranziciji* (Beograd: Čigoja štampa, 2007), 27.

¹⁰ Ivo Visković, "1970s and 1980s as the Peak in Serbian-American Relations", in: *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, 144–145.

¹¹ Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević* (Boulder–Oxford: Westview Press, 2002), 43; M-Ž. Čalić, *Jugoistočna Evropa: globalna istorija*, 479.

što su Slovenija i Hrvatska 25. juna 1990. proglasile nezavisnost, izbio rat, Sjedinjene Države su na raspad Jugoslavije gledale kao na sukob koji bi trebalo izbeći, te su, za razliku od tek ujedinjene Nemačke, nezavisnost njenih republika priznale tek u aprilu 1992¹², kada je, nakon otpočinjanja rata u Bosni i Hercegovini, postalo jasno da je Jugoslaviju gotovo nemoguće održati.

Okončanjem hladnog rata, kolapsom komunizma u Evropi, a potom i nestankom Sovjetskog Saveza, američka politika prema evropskom kontinentu značajno se promenila. Među američkim prioritetima u Evropi, nekada centralnom bojnopolju obuzdavanja Moskve, prvenstvo je dato snažnoj podršci širenju NATO-a, a kasnije i Evropske unije, koji su viđeni kao glavni mehanizmi u približavanju zemalja Centralne i Istočne Evrope Sjedinjenim Državama i Zapadu uopšte.¹³

Međutim, raspad Jugoslavije doveo je u pitanje viziju „novog svetskog poretka“ proklamovanu septembra 1990¹⁴, naročito nakon što je ovaj region zapao u etničko nasilje i rat koji su trajali gotovo pola decenije. Džordž Buš stariji, koji je od početka bio za pokušaj očuvanja jedinstva Jugoslavije, odbijao je da Sjedinjene Države uvede u rat koji se vrlo lako mogao pretvoriti u „još jedan Vijetnam“.¹⁵ Naime, ratovi u Jugoslaviji istovremeno su se poklopili s nekoliko događaja koji su, iz različitih razloga, na listi američkih prioriteta zauzeli više mesto nego sukobi na Balkanskom poluostrvu – Zalivski rat, nestanak Sovjetskog Saveza i postsovjetska tranzicija nekadašnjih satelita, humanitarna kriza u Somaliji te američka predsednička kampanja samo

¹² Živorad Kovačević, *SAD i jugoslovenska kriza* (Beograd: Centar za antiratnu akciju, 2000), 20–21; A. Joksimović, *Srbija i SAD – Bilateralni odnosi u tranziciji*, 31.

¹³ O američkoj politici prema proširenju Severnoatlantskog pakta (NATO) i Evropske unije opširnije kod: A. I. Cyr, *After the Cold War: American Foreign Policy, Europe and Asia*, 141–149.

¹⁴ I. Kershaw, *Do nade i natrag: Europa 1950.–2017.*, 478.

¹⁵ Trevor B. McCrisken, *American Exceptionalism and the Legacy of Vietnam: US Foreign Policy since 1974* (New York: Palgrave MacMillan, 2003), 152.

su neki od njih.¹⁶ Zaokupljene tim problemima, SAD su sukob u Jugoslaviji videle kao evropski problem, te su njegovo rešavanje prepustile Evropskoj zajednici i Ujedinjenim nacijama, koje su se vrlo brzo pokazale nespremne da s njim izađu na kraj.¹⁷

Uprkos početnoj opreznosti povodom uplitanja u rešavanje konflikta u Jugoslaviji, dolaskom Bila Klintonu u Belu kuću 1993. godine američka politika se promenila. Klintonova administracija je, dajući podršku bošnjačkoj strani, zauzela angažovaniji pristup ratu u Bosni u odnosu na svoju prethodnicu, a konflikt je posmatrala kao rezultat srpske agresije na Bosnu, državu čiji suverenitet i granice zaslužuju zaštitu, dok je istovremeno nastojala da očuva njen pluralizam i spreči genocid, za koji je verovala da se dešava.¹⁸ Ipak, Klinton, koji se tokom predizborne kampanje zalagao za aktivnije učešće u ratu u Bosni, odustao je od tih napora u prvoj godini svog mandata.

Međutim, nakon masakra na Markalama u februaru 1994. godine, pojačan je pritisak na bosanske Srbe povremenim vazдушnim napadima, ali je srpsko zauzimanje sigurnih zona, Srebrenice i Žepe, te ubistvo hiljada Muslimana u leto 1995. godine, pokazalo da su te mere nedovoljne. To je dovelo do veće američke zainteresovanosti za pronalaženje rešenja, te je ta supersila odigrala ključnu ulogu u snažnim vazдушnim napadima NATO-a na snage bosanskih Srba 1995, dok su diplomatski napori američkih pregovarača doprineli ubrzavanju okončanja rata Dejtonskim mirovnim

¹⁶ Fraser Cameron, *US Foreign Policy After the Cold War: Global Hegemon or Reluctant Sheriff?*, ed. 2, (London/New York: Routledge, 2005), 16.

¹⁷ M. Mandelbaum, *Mission Failure: America and the World in the Post-Cold War Era*, 102.

¹⁸ T. B. McCrisken, *American Exceptionalism and the Legacy of Vietnam: US Foreign Policy since 1974*, 169; M. Mandelbaum, *Mission Failure: America and the World in the Post-Cold War Era*, 103–104; Steven L. Burg and Paul Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention* (Armonk: ME Sharpe, Inc, 1999), 128–129.

sporazumom¹⁹ 14. decembra 1995. godine, kojim je uspostavljen okvir za održavanje Bosne i Hercegovine kao jedinstvene države.²⁰

Politika Vašingtona tokom ratova u Jugoslaviji (1991–1995) istakla je kontinuiranu dominaciju Sjedinjenih Država u evropskim bezbednosnim pitanjima, jer je na kraju predvodila diplomatske i vojne napore za okončanje sukoba. Oklevanje i nejedinstvo među evropskim nacijama otkrili su njihov ograničeni kapacitet da samostalno rešavaju velike krize, učvršćujući ulogu SAD kao primarnog garanta stabilnosti u Evropi i u eri nakon kraja hladnog rata.

Štampa i konflikt u Jugoslaviji

Imagologija, metodološki pristup korišćen u ovom radu, razvila se iz komparativne književnosti u Francuskoj pedesetih godina prošlog veka i upotrebljava se za proučavanje načina na koji su tekstualno prikazane karakteristike drugih zemalja i naroda.²¹ Kako je istakao komparatista Karl Ulrich Sindram, ona se zasniva na pretpostavci da neki segmenti teksta kod čitaoca aktiviraju referentne okvire i obrasce koji su u stvari oblikovani političkim ili društvenim perspektivama stvarnog sveta, što stvara utisak da je tekst, u našem slučaju tekst u časopisu ili novinama, ogledalo društva u kome nastaje.²²

¹⁹ O ulozi Sjedinjenih Država u pregovorima oko Dejtonskog sporazuma u: A. Joksimović, *Srbija i SAD – Bilateralni odnosi u tranziciji*, 32–38.

²⁰ Slobodan G. Markovich, "An Assessment of 125 Years of Serbian-U.S. Relations", in: *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, 342; M-Ž. Čalić, *Jugoistočna Evropa: globalna istorija*, 483–484.

²¹ Manfred Beller, "Perception, image, imagology", in: *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*, eds. Manfred Beller and Joep Leerssen (Amsterdam/New York: Rodopi, 2007), 7.

²² Karl Ulrich Syndram, „Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup“, u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić i dr. (Zagreb: Srednja Europa, 2009), 76.

Uprkos neslaganjima povodom učestalosti upotrebe stereotipa²³, tendencija da se različitim narodima, državama ili regijama pripisuju razne osobene karakteristike veoma je rasprostranjena.²⁴ Stereotipi su često označitelji onoga što onaj *Drugi* (Other), koji je uvek drugačiji od *Sopstva* (Oneself), predstavlja. Izuzev toga, iako stereotip sam po sebi nije višeznačan, on ipak jeste, kako insistira komparatista Danijel Anri Pažo, „ponovo upotrebljiv u svakom trenutku“²⁵, što je posebno osetno u periodima krupnih društvenih promena, kriza, sukoba i ratova.²⁶

Iako su stereotipni sadržaji pretežno oblikovani i prilagođavani potrebama političke kulture i tradicije, ali i običajima, društvenim normama i, naravno, aktuelnim političkim događajima, za njihovo širenje najzaslužnija je štampa.²⁷ Dakle, potrebno je osvrnuti se i na medij kojim se najjednostavnije i najbrže šalju takve poruke. Naime, zadatak štampe je da na jednostavan i prijemčiv način predstavi informacije o nekom događaju, upoznavajući tako savremenike s njim. Međutim, kao istorijski izvor, ona nam ne daje uvid samo u one događaje koje su urednici i autori smatrali više ili manje važnim,

²³ Naime, Davor Dukić smatra da je stereotipno prikazivanje „daleko ređe“ nego što bi se moglo pretpostaviti, dok Vladimir Gvozden ističe da je stereotip „najčešći oblik slike Dru-gog“. Uporediti: Владимир Гвозден, „Полазишта и циљеви имаголошких проучавања књижевности“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 49, 1–2 (2001), 217 i Davor Dukić, „Predgovor: o imagologiji“, u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, 15.

²⁴ Joep Leersen, „Imagology: History and method“, in: *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*, 17.

²⁵ Daniel-Henri Pageaux, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“, u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, 131.

²⁶ Sanja Lukić, „Slika jugoslovenskog društva u časopisima *Life* i *Time* 1945–1980“, *Istorija 20. veka*, 42, 1 (2024), 184.

²⁷ Stephen Vella, „Newspapers“, in: *Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts From 19th and 20th Century History*, eds. Miriam Dobson and Benjamin Ziemann (London: Routledge, 2010), 192; Felicity Rosslyn, „Primitivism and the Modern: A Prolonged Misunderstanding“, in: *The Balkans and the West: Constructing the European Other, 1945–2003*, ed. Andrew Hammond (London/New York: Routledge, 2016), 22.

već i u to kako su razmišljali o njima, kako su ih predstavljali publici, koje su poruke nastojali da pošalju.

Međutim, oklevanju vlada da se ozbiljno uključe u konflikte koji su se odvijali u svetu često su protivrečila izveštavanja medija, koji su svojim dramatičnim i snažnim prikazima ljudske patnje i zločina uspevali da uzburkaju javno mnjenje u toj meri da je njihov uticaj na tok događaja bio veći nego oprezna volja onih na političkom vrhu.²⁸

Kako ističe novinar Endru Pudafet, rat u Bosni je za mnoge novinare predstavljao prekretnicu koja je, možda prvi put, „testirala njihovu tradicionalnu 'objektivnost'“.²⁹ Činjenica da su mnogi od njih bili svedoci počinjenih zločina, te teškog položaja civila, uticala je na njihove stavove o tom sukobu, a neki su smatrali svojom moralnom obavezom da svojim pisanjem utiču na obezbeđivanje „određenog ishoda rata“³⁰, što je kasnije označeno kao „intervencija informacijama“.³¹ Naime, ona u slučajevima ozbiljnog kršenja ljudskih prava označava upotrebu informacija na način angažovan

²⁸ U Sjedinjenim Državama, ta praksa počela je sa izveštavanjem o španskom gušenju pobune na Kubi 1895. godine, a eskalirala je pisanjem Džozefa Pulicera u *New York World*-u i Vilijama Randolfa Hersta u *New York Journal*-u, koji su od vlade SAD zahtevali da interveniše i zaustavi nasilje. Nazivajući španskog komandira „Kasapinom“, „nečovekom“ i „ubicom porodica“, te opisujući okrutnosti kolonijalnih vlasti na tom karipskom ostrvu, žuta štampa doprinela je stvaranju podrške za napuštanje tradicionalno izolacionističke politike u američkoj javnosti, koje je doprinelo ulasku u rat sa Španijom 1898. godine. Robert D. Šulcinger, *Američka diplomatija od 1900. godine* (Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011), 41; Henri Bemford Parks, *Istorija Sjedinjenih Američkih Država* (Beograd: Rad, 1986), 534.

²⁹ Andrew Puddephatt, *Voices of War: Conflict and the role of Media*, Copenhagen: International Media Support, 2006, 7–8.

³⁰ *Ibid.*, 8.

³¹ Termin *information intervention* skovao je autor Džejm Mecl i prvi put ga upotrebio podstaknut nizom humanitarnih kriza s početka devedesetih godina 20. veka (Ruanda, Burundi, Somalija i Bosna) u svom članku „Information Intervention: When Switching Channels Isn't Enough“ za časopis *Foreign Affairs* novembra 1997. godine.

tako da izveštaču ili novinaru dozvoljava davanje suda o sukobljenim režimima.³² Na taj način su centri koji su kontrolisali protok informacija u velikoj meri uticali na oblikovanje globalnog mišljenja, formiranje i usmeravanje stavova.³³

Ratovi na teritoriji bivše jugoslovenske države su, zbog geografskog položaja, međuetničkog karaktera, nasilja i zločina nad civilima, i kraha zemlje, imali značajno mesto u izveštavanjima medija početkom devedesetih, naročito u kontekstu nedavnog nestanka komunističkih režima u Istočnoj Evropi. Potrebno je posebnu pažnju posvetiti načinu na koji su iz jednog od najvećih takvih centara – njujorškog časopisa *Time* – prikazani glavni akteri tog sukoba: Bošnjaci, Hrvati i Srbi, naročito ukoliko uzmemo u obzir da je u periodu od juna 1991. do kraja decembra 1995. godine taj nedeljnik objavio preko 150 članaka o tom sukobu.

Bez obzira na to što je u izveštavanju češće odražavao stavove jedne strane³⁴, nedeljnik *Time* bio je jedan od najpopularnijih i najčitanijih američkih časopisa, čiji je tiraž 1990. godine iznosio četiri miliona u Sjedinjenim Državama i još 1.300.000 u ostatku sveta, a broj čitalaca procenjen je na oko trideset miliona.³⁵ Čitalačka publika tog magazina uglavnom je dolazila iz redova fakultetski obrazovane (više) srednje klase nastanjene u gradovima srednje veličine, što je često odavalo utisak da upravo taj ne-

³² Mark Thompson, "Defining Information Intervention: An Interview with Jamie Metz", *Forging Peace: Intervention, Human Rights and the Management of Media Space*, eds. Monroe E. Price and Mark Thompson (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002), 41.

³³ Ненад Перић, Илија Кајтез, „Идеологија и пропаганда као масмедијска средства политике и њихов утицај на Балкан“, *Национални интерес*, 17, 2 (2013), 179.

³⁴ Theodore Peterson, *Magazines in the Twentieth Century* (Urbana: The University of Illinois Press, 1956), 299; Stephen L. Vaughn, *Encyclopedia of American Journalism* (New York: Taylor & Francis Group, 2008), 537.

³⁵ Henry Muller, "From the Managing Editor", *Time*, July 9, 1990, 4.

deljnik oslikava mišljenje svih Amerikanaca.³⁶ Samim tim, kao jedan od glavnih ciljeva rada nametnula se potreba za dekonstrukcijom taktika predstavljanja, tj. istraživanje načina na koji su autori i urednici časopisa *Time* posmatrali aktere ratova na prostoru Jugoslavije, te kako su u periodu američkog kolebanja uticali na formiranje stavova javnog mnjenja koje je kasnije podržalo uključivanje Sjedinjenih Država u sukob na Balkanu.

(Zlo)Upotreba istorije

Ratovanje među Srbima, Hrvatima, Slovincima i slovenskim Muslimanima dalo je svetu lekciju o pravom – i strašnom – značenju često slobodno korišćenog termina „balkanizacija“.³⁷ Uloga istorije u oblikovanju narativa o ratovima u Jugoslaviji bila je ključna u medijskom izveštavanju. Istorijske reference su često korišćene da bi se konflikt kontekstualizovao, ali neretko su održavale stereotipe i pojednostavljene predstave o regionu, što je bio manir magazina *Time* i u ranijim decenijama.³⁸ Pozivajući se na događaje kao što su balkanski ratovi, Prvi i Drugi svetski rat te vekovima stare etničke i verske podele, mediji su jugoslovensku krizu uokvirivali kao oživljavanje „drevnih mržnji“, pojačavajući percepciju Balkana kao regiona večno zarobljenog u sukobima. Te istorijske analogije nisu samo oblikovale razumevanje javnosti, već su uticale i na političke odgovore, jer su sugerisale da su ratovi na tom prostoru neizbežni i duboko ukorenjeni.

³⁶ S. L. Vaughn, *Encyclopedia of American Journalism*, 537–538; “A History of TIME Magazine”, *Historic Newspapers*, December 31, 2020. <https://www.historic-newspapers.com/blog/time-magazine-history/> (1. oktobar 2024)

³⁷ Jill Smolowe, “Why Do They Keep on Killing?”, *Time*, May 11, 1992, 48.

³⁸ Videti: Saňa Лукић, *Слика Југославије у часописима Life и Time, 1945–1980 [мастер рад]* (Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2022), 47–48, 91–93.

Početak poslednje decenije XX veka je izbijanjem rata u Jugoslaviji doneo ponovno aktiviranje starih označitelja tog regiona kao „bureta baruta“³⁹, „kutije šibica“⁴⁰ i mesta na kome „etničke, nacionalne i verske mržnje sežu kroz vekove“⁴¹. *Time*-ovi autori su kao uzroke međuetničkih sukoba u Jugoslaviji videli „drevnu religijsku, etničku i teritorijalnu mržnju“⁴², koja je na površinu izbacivala milenijumima naslagane slojeve prošlosti i sukoba između „rimskog katoličanstva i grčkog pravoslavlja, islama i hrišćanstva, Slovena i Turaka, ili Slovena i Germana“⁴³. Istoričarka Marija Todorova je takve dihotomije, inače često korišćene pri opisivanju Balkana, objašnjavala potrebom da se naglase političke, kulturne i verske razlike između nazgled istovetnih društava.⁴⁴ Kako je istakla i književnica Vesna Goldsvorti, region koji povezuje Evropu i Malu Aziju je kroz stalne dihotomije iz daleke prošlosti i naglašavanje činjenica poput religijskog pluralizma, prisutnog i u zapadnim državama, predstavljen ne samo kao graničan već i kao teško održiv.⁴⁵

Upornim traženjem uzroka sukoba u Jugoslaviji u događajima starim više od jednog milenijuma, autori su sugerisali da je istorija na ovom prostoru nešto nepromenljivo. Takav način prikazivanja razloga za sukob u Jugoslaviji nije bio ništa novo, već samo nastavak višedecenijske prakse oslikavanja ovog prostora kao mesta sudara civilizovanog Zapada (katoličanstvo, latinita, Rim) i zaostalog Istoka (islam, pravoslavlje, ćirilica, Konstantinopolj,

³⁹ Bruce W. Nelan, “Should We Care? Yes, But...”, *Time*, July 8, 1991, 39.

⁴⁰ James Walsh, “The Flash Of War”, *Time*, September 30, 1991, 38.

⁴¹ J. Smolowe, “Why Do They Keep On Killing?”, *Time*, May 11, 1992, 48.

⁴² George J. Church, “A Chronic Case Of Impotence”, *Time*, June 8, 1992, 39.

⁴³ J. Borrell, “Yugoslavia: The Old Demons Arise”, *Time*, August 6, 1990, 33.

⁴⁴ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006), 61.

⁴⁵ Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije: Imperijalizam mašte* (Beograd: Geopoetika, 2023), 249–250.

Istanbul).⁴⁶ Međutim, kako ističe Todorova, naglašavanje da određeni problemi na Balkanu svoje početke imaju još u drevnoj, gotovo mitskoj prošlosti često je imalo ulogu i da relativizuje odgovornost Zapada u krojenju sudbine i granica na Balkanu⁴⁷, te da te sukobe predstavi cikličnim i nepremostivim.

Istorija je pronašla svoju upotrebu i onda kada je trebalo objasniti intervenciju, odnosno njeno odsustvo. Naime, ovde su kao kontrast situaciji s kraja XX veka korišćeni primeri s njegovog početka. Časopis je nastojao da čitaocima pojasni razliku između stanja u Evropi 1914. i 1991. godine, naglašavajući da se više nijedna velika sila ne bori za prevlast u ovom delu sveta.⁴⁸ Upoređivanjem krize izazvane raspadom Jugoslavije sa onom koju je izazvao nestanak Osmanskog carstva u stvari je kritikovan ostatak kontinenta, koji je pokušavao da rešavanje te krize prepusti Sjedinjenim Državama. Ipak, *Time* je isticao da previranja u Jugoslaviji više ne predstavljaju opasnost po globalni mir⁴⁹, upoređujući ih sa sukobima na Bliskom istoku. Naglasivši da zbog nedostatka naftnih rezervi rat u ovom regionu „ne ugrožava strateške interese SAD ili evropskih suseda“⁵⁰, časopis je gotovo cinično istakao američke razloge za odlaganje angažovanja u rešavanju sukoba na Balkanu. Takvim tonom dovedene su u pitanje etičke implikacije izbora američke spoljne politike, te davanje prioriteta geopolitičkim interesima nad humanitarnim pitanjima.

Međutim, već od kraja 1991. godine dolazi do promene u pisanju novinara časopisa *Time*, jer su sve više počeli da se odvajaju od politike koju je

⁴⁶ Larry Wolf, *Inventing Eastern Europe, The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press, 1994), 42; M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 60–61.

⁴⁷ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 353–354.

⁴⁸ J. Walsh, “The Flash Of War”, *Time*, September 30, 1991, 38.

⁴⁹ B. W. Nelan, “Should We Care? Yes, But...”, *Time*, July 8, 1991, 39.

⁵⁰ G. J. Church, “A Chronic Case Of Impotence”, *Time*, June 8, 1992, 39.

vodio Stejt department, ističući da se sukob u Jugoslaviji ipak može proširiti i na ostatak Evrope, a naročito na Grčku, Bugarsku, Tursku, Albaniju, možda čak i Rusiju. Ponovo se istorija zloupotrebljavala, budući da je magazin upravo u njoj pronašao i razloge za očekivani ulazak u rat svake od njih: Kosovsku bitku 1389. godine, neslaganje o podeli Makedonije tokom balkanskih ratova 1912–1913, viševekovnu dominaciju Albanaca na Kosovu.⁵¹ Tako pojednostavljeno objašnjenje zasmetalo je i savetniku za štampu u grčkom konzulatu u Njujorku, koji se protestujući obratio redakciji časopisa i istakao da je *Time*-ova „korelacija slična domino efektu alarmantna, obmanjujuća, nepravedna i očigledno neistinita“.⁵² Ipak, takvo pojednostavljeno viđenje nije bilo jedinstveno, a Goldsvorti navodi da se upravo u vreme ratova u Jugoslaviji u zapadnim medijima obnavljaju stari strahovi o Balkanu kao „kliconoši“ koji bi rat mogao preneti i na ostatak Evrope.⁵³

Posebno mesto u tekstovima ovog časopisa zauzeo je Drugi svetski rat, a povremenim podsećanjem na taj konflikt novinari su pokušavali da racionalizuju međuetničke sukobe u Jugoslaviji. Ipak, način na koji se u *Time*-u pisalo o tom ratu zaslužuje pažnju istraživača, naročito ako u obzir uzmemo činjenicu da su zločini ustaša u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bili u fokusu, te iznova ponavljani, dok su ostale strane, pre svega četnici i partizani, u potpunosti zanemarivane. Tako je „savez Hrvata sa Hitlerom“ u kombinaciji sa „divljačkim entuzijazmom hrvatske ultranacionalističke

⁵¹ Charles Krauthammer, “Sarajevo Burns. Will We Learn?”, *Time*, June 15, 1992, 78; J.F.O. McAllister, “Atrocity and Outrage”, *Time*, August 17, 1992, 24; George J. Church, “Munich All Over Again?”, *Time*, August 31, 1992, 48; J.F.O. McAllister, “Ever Greater Serbia”, *Time*, September 28, 1992, 55; Lance Morrow, “The Ruin Of A Cat, The Ghost Of A Dog”, *Time*, December 14, 1992, 38; Charles Krauthammer, “The Doves Are Right About Bosnia”, *Time*, February 8, 1993, 86.

⁵² “Letters: Too Much History” by George Hatzioannou (Press Counselor, Consulate General of Greece, New York City), *Time*, June 22, 1992, 17.

⁵³ V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritnije: Imperijalizam mašte*, 6.

organizacije Ustaše⁵⁴, *Time* označio kao razlog za akumulaciju mržnje koja je gotovo pola veka kasnije dovela do rata. Taj narativ prisutan je i kod Roberta Kaplana, jednog od najuticajnijih američkih putopisaca druge polovine XX i početka XXI veka, koji je u knjizi *Balkanski duhovi* iz 1993. godine Hrvatsku okarakterisao kao mesto na kom nasleđe nacističkih zločina i dalje nije razrešeno.⁵⁵ Slično, paralele s Drugim svetskim ratom povlačile su se i nakon što je Hrvatska vojska u prvoj nedelji avgusta 1995. otpočela operaciju

„Oluja“⁵⁶, koju je časopis poistovetio s nacističkim *Blickrigom*. Istovremeno, objašnjenje za to što su na desetine hiljada Srba u žurbi napustile svoje domove bio je, kako su istakli novinari, strah od ponavljanja zločina „zagrebačke pronacističke ustaške vlade“ koja je „masakrirala stotine hiljada“ Srba pre nešto više od pola veka.⁵⁷

Kako su sukobi u Jugoslaviji bili složeni i imali korene prvenstveno u savremenim politikama i ratnim planovima nacionalnih elita nakon pada socijalizma, povlačenje paralela sa na Zapadu univerzalno osuđenom prošlošću pomoglo je da se pojednostavi narativ za prosečnog čitaoca, zasigurno više upoznatog s Prvim ili Drugim svetskim ratom nego sa zamršenom političkom i etničkom dinamikom Jugoslavije. Uokvirivanjem sukoba kroz objektiv Drugog svetskog rata časopis ga je učinio razumljivijim američkoj publici. Međutim, uprkos isticanju dugovečnosti sukoba, smrt Josipa Broza Tita 1980. označavana je kao polazna tačka ponovnog buđenja svih do tada nerešenih sukoba⁵⁸,

⁵⁴ L. Morrow, “The Ruin Of A Cat, The Ghost Of A Dog”, *Time*, December 14, 1992, 38.

⁵⁵ Robert D. Kaplan, *Balkanski duhovi: put kroz istoriju* (Beograd: Dan Graf, 2004), 4–5.

⁵⁶ Više o operaciji „Oluja“ u: M. Bjelajac, O. Žunec, “The War in Croatia, 1991–1995”, in: *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars’ Initiative* (C. Ingrao and T. A. Emmert eds.), West Lafayette: Purdue University Press, 2010, 251–256.

⁵⁷ Kevin Fedarko, “The Guns of August”, *Time*, August 14, 1995, 45–46.

⁵⁸ James O. Jackson, “A Lesson In Shame”, *Time*, August 2, 1993, 38–39.

čime je časopis samo dodatno učvrstio svoj decenijama stvarani narativ o Titu ujedinitelju.⁵⁹ Tako je zemlja koju je jugoslovenski predsednik ostavio iza sebe okarakterisana kao „veštačka tvorevina sukobljenih kultura“⁶⁰, dok je antikomunistički narativ, oduvek prisutan u *Time*-u, dodatno pojačan kako bi čitaocu objasnio da je samo postojanje centralizovanog komunističkog sistema držalo na okupu narode koji čak ne dele ni pismo.⁶¹

Insistiranjem na upotrebi istorije, odnosno traženjem uzroka u događajima i procesima koji su trajali duže od milenijuma, mediji su nastojali da Jugoslaviju i njene narode, koji su nakon 1948. godine odbijali svako svrstavanje sa Istočnom Evropom, *vrate* na Balkan, gde im je, kako su smatrali, i bilo mesto, odbijajući da je, kao što je bio trend tog vremena⁶², okarakterišu kao deo Jugoistočne Evrope⁶³. Istorija je postala glavno oruđe za pojednostavljivanje uzroka sukoba, dok je istovremeno služila i kao *dokaz* prokletstva Balkana, čijim je narodima bilo nemoguće da prevaziđu urođene razlike. Povremeno nazivanje ratova iz poslednje decenije prvog milenijuma balkanskim ratovima⁶⁴ nije bilo prisutno samo u štampi, već je predstavljalo gotovo manir i

⁵⁹ Jesse Birnbaum, “Breaking Up Is Hard”, *Time*, February 25, 1991, 56; J. Walsh, “The Flash Of War”, *Time*, September 30, 1991, 42; С. Лукић, Слика Југославије у часописима *Life* и *Time*, 73–74.

⁶⁰ J. Smolowe, “Why Do They Keep On Killing?”, *Time*, May 11, 1992, 48.

⁶¹ J. Borrell, “Yugoslavia: The Old Demons Arise”, *Time*, August 6, 1990, 33.

⁶² M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 275–277.

⁶³ Jugoslavija je samo u članku iz avgusta 1992. “Why Bosnia is Not Vietnam?” geografski smeštena u Jugoistočnu Evropu. Međutim, to deluje više kao slučajna omaška nego kao namera jer autor u ostatku teksta koristi isključivo odrednicu „Balkan“. Strobe Talbott, “Why Bosnia Is Not Vietnam?”, *Time*, August 24, 1992, 49.

⁶⁴ Neki od primera: S. Talbott, “Why Bosnia Is Not Vietnam”, *Time*, August 24, 1992, 49; J.F.O. McAllister/Washington, “Ever Greater Serbia”, *Time*, September 28, 1992; Lance Morrow, “The Ruin Of A Cat, The Ghost Of A Dog”, *Time*, December 14, 1992, 36–38; George J. Church, “Out With A Bang”, *Time*, January 11, 1993, 16–19; Charles Krauthammer, “The Doves Are Right About Bosnia”, *Time*, February 8, 1993, 86; James O. Jackson, (from the Hague). “No Rush to Judgement”, *Time*, June 27, 1994, 48–51; Mark Thompson, “Reversal of Fortunes”, *Time*, November 14, 1994, 71; Kevin Fedarko, “Bad Blood and Broken Promises”, *Time*, December 26, 1994, 121–122; James O. Jackson, “Dancing At The Brink”, *Time*, March 20, 1995, 55.

kod istaknutih ličnosti toga vremena.⁶⁵ Poistovećivanje tih decenijama udaljenih sukoba nosilo je sa sobom određene implikacije te čitaocu nametalo ciklično viđenje istorije balkanskih naroda, kao onih koji su skloni sukobima ukorenjenim u etničkim i teritorijalnim sporovima. Takvo uokvirivanje je suviše pojednostavljivalo složene političke, ekonomske i društvene uzroke ratova 1990-ih, svodeći ih na narativ o istorijskoj neizbežnosti.

Ratno izveštavanje na stranicama *Time*-a (1991–1995)

*Sa kim saosećati u borbi između neprijateljskih i nerazumnih antagonista?*⁶⁶

Jugoslovensko „bratstvo i jedinstvo“, poljuljano u devetoj deceniji XX veka, u potpunosti je nestalo 1991. godine, a etnička distinkcija dodatno se iskristalisala. Međutim, dok su mediji iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine „delovali kao sredstvo zaraznog nacionalizma“⁶⁷, mediji koji su sukob pratili iz inostranstva kao aktere rata često su videli čitave nacije, pa tako Srbi, Hrvati i Muslimani postaju jedini subjekti i objekti rata, nasilja i progona. Upravo je „pridavanje određenih akterskih uloga određenoj nacional-

⁶⁵ Čuveni američki diplomata i bivši ambasador u Moskvi i Beogradu Džordž Kenan je u uvodu knjige Karnegijeve zadužbine *Ostali balkanski ratovi* (1993), naslovljenom *Balkanske krize: 1913. i 1993*, navodio različite aspekte balkanskih ratova s početka 20. veka, implicirajući njihovu sličnost s ratom koji je vođen 80 godina kasnije. Kenan pritom nije obraćao pažnju na činjenicu da se akteri tih ratova ne poklapaju te da im je zajedničko jedino to što se događaju na Balkanskom poluostrvu. *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George Kennan* (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1993). Slično, politikološkinja Suzan Vudvard je svoju knjigu o raspadu Jugoslavije nazvala *Balkanska tragedija*, poistovećujući rat sa čitavim poluostrvom. Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War* (Washington: Brookings Institution Press, 1995).

⁶⁶ J. Smolowe, “Out Of Control”, *Time*, July 15, 1991, 27.

⁶⁷ A. Puddephatt, *Voices of War: Conflict and the Role of Media*, 5.

nosti“⁶⁸ i komparatista Jup Lersen označio kao najčešće korišćeno sredstvo kojim su pravljene razlike između naroda koji su do juče živeli izmešani u istoj državi.

Prvi hici su ispaljeni: izveštavanje o ratu u Sloveniji i počecima rata u Hrvatskoj

Eskalacija sukoba širom jugoslovenske države zasigurno je bila nešto što ostatak sveta nije očekivao. Osim iznenađenja međunarodne zajednice, koja praktično od samog početka nije umela da pronade način da kroz nju manevriše te spreči nasilje do koga je vrlo brzo došlo, i mediji su izbijanje prvog sukoba na evropskom kontinentu nakon Drugog svetskog rata dočekali nespremni. Istovremeno, potreba da se događaji kao što su preseljavanje stanovništva, nasilje i ubistva iz nedelje u nedelju predstave na papiru kao koherentna i, što je najvažnije, čitaocu razumna celina često je iziskivala snalaženje i pojednostavljivanje, te su akteri, uprkos promeni konteksta, često zadržavali *uloge* koje su im novinari dodelili na samom početku.

Činjenica da je Vašington sve do kraja 1991. godine bio pri stavu očuvanja Jugoslavije⁶⁹ svakako je uticala na način izveštavanja o ratu vođenom u Sloveniji i Hrvatskoj. Uprkos tako opreznim stavovima po pitanju secesije jugoslovenskih republika, *Time* je od početka isticao i sve one argumente koji bi išli u prilog eventualnom raspadu zemlje: „komunističku vladu“ u Srbiji naspram „zapadno orijentisanih“ vlada u Sloveniji i Hrvatskoj⁷⁰, neusaglaše-

⁶⁸ Joep Leersen, „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled“, u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, 113.

⁶⁹ S. G. Markovich, „An Assessment of 125 Years of Serbian-U.S. Relations“, in: *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, 341.

⁷⁰ J. Birnbaum, „Breaking Up Is Hard“, *Time*, February 25, 1991, 56; „Dangerous Muddle“, *Time*, May 27, 1991, 37; J. Smolowe, „Blood in the Streets“, *Time*, July 8, 1991, 39.

nosti povodom ekonomske orijentacije između „razvijenijih“ republika Slovenije i Hrvatske, koje su, po ovom časopisu, naglasak stavljale na „spoljnu trgovinu“ (sa Zapadom), i Srbije, koja nije želela da odustane od „komandne ekonomije“⁷¹. Višemesečnim ponavljanjima i naglašavanjima dihotomija u raznim segmentima jugoslovenskog društva, nedeljnik je ostavljao prostora čitaocu da sam donese zaključke o budućnosti te zemlje. Međutim, čestom upotrebom termina koji su je predstavljali kao veštački konstrukt⁷², ovaj magazin je do sredine leta 1991. godine raspad države video kao realnost koju je nastojao da objasni svojim čitaocima.

Ipak, i u takvom izveštavanju postojale su nijanse, pa je tako pravljena razlika između nastojanja Slovenije i Hrvatske da proglase nezavisnost. Činjenica da se najsevernija jugoslovenska republika graniči sa Austrijom korišćena je kao jedan od dokaza prirodne slovenačke „srodnosti sa Evropom“.⁷³ Ističući da Slovenija pripada Evropi, časopis je ostalim republikama oduzeo evropski identitet, istovremeno učvršćujući binarnost *civilizovane Evrope* naspram *zaostalog Balkana*, što je dihotomija koja je odražavala dugogodišnje narative koji su Balkan prikazivali kao onog „drugog“ Evrope, nepotpuni Istok, kako je to protumačila Marija Todorova⁷⁴, ili „Divlji istok Evrope“, po rečima Vesne Goldsvorti⁷⁵, te kao nešto što nije „ni na Zapadu ni na Istoku“, kako je istakao Nemanja Radonjić⁷⁶.

⁷¹ J. Borrell, “Yugoslavia: The Old Demons Arise”, *Time*, August 6, 1990, 32; J. Birnbaum, “Breaking Up Is Hard”, *Time*, February 25, 1991, 56–57; J. Smolowe, “Blood in the Streets”, *Time*, July 8, 1991, 39.

⁷² J. Smolowe, “Out Of Control”, *Time*, July 15, 1991, 26.

⁷³ J. Smolowe, “Blood in the Streets”, *Time*, July 8, 1991, 39.

⁷⁴ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 53, 253;

⁷⁵ V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije: Imperijalizam mašte*, X.

⁷⁶ Немања Радоњић, „Not exactly out of Europe, yet somehow on the fringes of the Orient’: Слика Балкана у часопису *National Geographic* (1888–2013)“, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2013), 96.

Za razliku od Slovenije, hrvatska secesija je na stranicama *Time*-a dobila nešto drugačiji tretman te je, iako joj se priznavala bliskost sa Zapadnom Evropom, primat dobilo isticanje nehomogenosti njenog stanovništva, čime se stvarao utisak da je nezavisnost te republike teško ostvarljiva. Iznova ponavljan podatak da je preko 600.000 Srba živelo u Hrvatskoj, te da su činili čak 12% stanovništva te republike, označen je kao jedna od glavnih prepreka njenoj samostalnosti.⁷⁷ Nakon otpočinjanja sukoba, novinarka Džil Smolou istakla je da je svaki pokušaj prvog hrvatskog predsednika Franje Tuđmana da učini određene ustupke srpskoj manjini zakasneo⁷⁸, čime je deo krivice za eskalaciju tenzija prebacila na njega.

Ipak, uprkos svim navodima, nedeljnik *Time* je u prvim mesecima rata ipak podržavao zvanične stavove Bušove administracije, naglašavajući potrebu za očuvanjem jugoslovenske državnosti, a čak ni ratna dejstva iz leta 1991. nisu novinare obeshrabrila u razmišljanju o mogućnostima ostvarenja te ideje. Međutim, svesni činjenice da je povratak na staro stanje nemoguć, predlagali su promenu uređenja te je, umesto federalnog, konfederalno uređenje⁷⁹ – koje od zaraćenih naroda ne iziskuje „predaju sopstvene državnosti“, već „savez“⁸⁰ – predstavljano kao svim stranama prijemčivija opcija, okarakterisana kao prilika za pragmatičan suživot.

Narativ magazina *Time* je do kraja leta 1991. godine prećutno sugerisao da je održavanje nekog vida povezanosti između republika poželjnije od

⁷⁷ J. Birnbaum, “Breaking Up Is Hard”, *Time*, February 25, 1991, 56; J. Smolowe, “Blood in the Streets”, *Time*, July 8, 1991, 39; J. Smolowe, “Out Of Control”, *Time*, July 15, 1991, 28; “Yugoslavia: Breathing Space”, *Time*, July 22, 1991, 44; James L. Graff, “Serbia’s Land Grab in Yugoslavia”, *Time*, September 16, 1991, 41; J. Walsh, “The Flash Of War”, *Time*, September 30, 1991, 42.

⁷⁸ J. Smolowe, “A Case For Confederation”, *Time*, August 12, 1991, 39.

⁷⁹ J. Birnbaum, “Breaking Up Is Hard”, *Time*, February 25, 1991, 57; J. Smolowe, “A Case For Confederation”, *Time*, August 12, 1991, 39.

⁸⁰ J. Smolowe, “A Case For Confederation”, *Time*, August 12, 1991, 39.

njihovog potpunog odvajanja. Predlažući konfederaciju te pominjući jake ekonomske veze ovih republika, časopis je pokazao nespremnost da se potpuno prihvati ideja nezavisnosti Slovenije i Hrvatske, što je verovatno bilo odraz zabrinutosti zbog regionalne nestabilnosti, potencijala za širenje rata i presedana koje bi takve secesije mogle stvoriti za druge delove sveta. Tako su stavovi urednika *Time*-a gotovo preslikavali stavove Stejt departmenta, dajući prednost očuvanju Jugoslavije umesto secesionističkim težnjama pojedinih republika.

Slike uništenja: bombardovanje Dubrovnika i Bitka za Vukovar

Uprkos početnom oklevanju časopisa da zauzme stranu u sukobu u Hrvatskoj, operacije JNA, srpske TO i paravojskih formacija od kraja avgusta do kraja novembra 1991. u Vukovaru i bombardovanje Dubrovnika od strane JNA i crnogorske TO u oktobru 1991. godine⁸¹ u potpunosti su preokrenuli situaciju. Promena je uočljiva pre svega na fotografijama na kojima su čitaoci mogli da vide uplakanu hrvatsku decu, majke na masovnim sahranama, devastirani Dubrovnik⁸² ili uništeni Vukovar, koji je više podsećao na neki od razorenih gradova iz Drugog svetskog rata nego na Evropu 1991. godine.⁸³ Zanimljivo je da su se fotografije uništenog Vukovara našle baš u broju posvećenom pedesetogodišnjici napada na Perl Harbor, odnosno američkom ulasku u Drugi svetski rat, te da su usledile odmah nakon fotografija u pot-

⁸¹ Više o samim operacijama u: Mile Bjelajac, Ozren Žunec, "The War in Croatia, 1991–1995", in: *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*, eds. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert (West Lafayette: Purdue University Press, 2010), 248–251.

⁸² J. Smolowe, "The Human Cost of War", *Time*, November 25, 1991, 52–54; F. Painton, "Yugoslavia: The Shock of Recognition", *Time*, December 30, 1991, 29; "Croatia, Yugoslavia", *Time*, December 30, 1991, 48–49; "Vukovar and Okucani, Yugoslavia", *Time*, December 30, 1991, 49.

⁸³ "Yugoslavia: A Living Hell", *Time*, December 2, 1991, 72–75.

punosti srušenog Staljingrada te godinama opsedanog Lenjingrada.⁸⁴ Jedinu razliku predstavljalo je prisustvo boje, kao i činjenica da su fotografije opsade Vukovara bile te koje su čitaocu *pričale priču*. Naime, pored nekoliko kratkih opisa fotografija i podnaslova u kojem se navodi da scene iz Vukovara izgledaju istovetno onima iz Drugog svetskog rata, fotografije u velikim formatima dominiraju. Odlukom da fotografije budu u prvom planu olakšan je posao urednicima, koji su možda bili svesni navoda amerikaniste Alana Trahtenberga da „fotograf nema potrebu da ubeđuje gledaoca da usvoji njegovo gledište“, jer onaj koji fotografiju gleda u njoj prepoznaje istinitost trenutka u kome je nastala.⁸⁵

Nedeljnik, koji je oštro osuđivao „građanski rat“⁸⁶, upravo je svojim izveštavanjem o napadima na Vukovar konačno prevagnuo klatno na jednu stranu. Naime, raspravljajući o razlozima za napad na taj grad, novinari su istakli da je srpska vojska „tako temeljno *branila* srpske civile da jedva da je jedna srpska kuća ostala netaknuta“.⁸⁷ Izuzev toga, fotografije koje su obilato pratile tekstove, a često predstavljale i težište reportaža, Srbe su prikazivale isključivo u vojnim uniformama i sa oružjem, stavljajući akcenat na muški deo populacije.⁸⁸ Prizori nasmejanih srpskih vojnika, koji ponosno pokazuju tri podignuta prsta, tik uz potresne scene sa sahrane hrvatskog policajca,

⁸⁴ Upoređi: Howard Andrew G. Chua-Eoan, “War in Europe”, *Time*, December 2, 1991, 62–63, 65, i “Yugoslavia: A Living Hell”, *Time*, December 2, 1991, 72–75.

⁸⁵ Alan Trachtenberg, *Reading American Photographs: Images as History*, Mathew Brady to Walker Evans (New York: Hill and Wang, 1989), 251–252.

⁸⁶ Nedeljnik *Time* je ratove u Jugoslaviji nazivao „građanskim ratom“ čak i nakon što su SAD priznale nezavisnost Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije 1992. godine. Insistiranje na tom terminu trajalo je do leta 1993, otkad upotreba tog izraza postaje sve ređa, da bi početkom 1994. godine u potpunosti zamrla.

⁸⁷ J. Smolowe, “The Human Cost of War”, *Time*, November 25, 1991, 53.

⁸⁸ *Ibid.*, 52, 54; “Yugoslavia: A Living Hell”, *Time*, December 2, 1991, 74; “Vukovar and Okucani, Yugoslavia”, *Time*, December 30, 1991, 49; Bruce W. Nelan, “Crimes Without Punishment”, *Time*, January 11, 1993, 21.

uz kratak opis „Razmetljivost usred suza i strahova“⁸⁹, nikog nisu ostavljali ravnodušnim.

Reporteri su nastojali da čitaocima u Americi što razumljivije prikažu sukob, često se opredeljujući za to da se u prvom planu nađu civili. Tako se fotografija uplakanog hrvatskog dečaka na sahrani ubijenog oca našla u *Time*-ovom tradicionalnom segmentu *Slika godine*.⁹⁰ Ona je nosila takav emotivni naboj da ju je magazin uporedio sa čuvenom fotografijom „Terror rata“, na kojoj vijetnamska deca beže od američkog napada napalmom 1972. godine.⁹¹ Nazivajući je „klasičnom fotografijom“, urednik ju je čitaocima predstavio kao fotografiju koja će postati „simbol“ rata u Hrvatskoj. Takva retorika našla je odjeka i kod čitalaca. Fotografije stanovništva na ulicama uništenog Vukovara svakako su izazivale reakciju, a jedan čitalac je, nezadovoljan potezima Bušove administracije, istakao da „muškarci, žene i deca koji pate u Hrvatskoj podjednako zaslužuju [pomoć – S. L.] kao i narod Kuvajta“, preispitujući tako *novi svetski poredak* koji „naftu stavlja ispred ljudskih života“⁹².

Uprkos ratnim dešavanjima, u fokusu *Time*-ovog izveštavanja prvenstveno je bio odgovor, to jest izostanak odgovora Evropske zajednice. Nervoja zbog novog evropskog konflikta koji bi Vašington ponovo mogao uvući u rat svakako nije nailazila na odobravanje novinara koji su oštro osuđivali neodlučnost i nesposobnost evropskih država, a naročito Velike Britanije, Francuske i Nemačke, da se dogovore.⁹³ Slično, *Time* je oštro kritikovao i

⁸⁹ J. Smolowe, “The Human Cost of War”, *Time*, November 25, 1991, 52–53.

⁹⁰ William Wordsworth, “We Are Seven” (Young boy at a funeral of his father, a Croatian police officer killed by Serbian guerrillas), *Time*, December 30, 1991, 48–49.

⁹¹ “Symbols of War”, *Time*, January 6, 1992, 15.

⁹² “Letters: Yugoslavia in Doubt” by Richard H. Green (Encino, California), *Time*, December 16, 1991, 8.

⁹³ James Walsh, “The Flash Of War”, *Time*, September 30, 1991, 38–39, 42.

nemačko priznanje Slovenije i Hrvatske, označavajući to jednostrano priznanje kao kontroverzno jer je podsećalo na nacističku podršku „fašističkoj Hrvatskoj tokom Drugog svetskog rata“.⁹⁴

Međutim, akteri rata u Hrvatskoj – hrvatski predsednik Franjo Tuđman i srpski predsednik Slobodan Milošević – smatrani su glavnim krivcima za eskalaciju rata, iako je ovaj drugi okarakterisan kao onaj koji snosi „najveći deo“ odgovornosti.⁹⁵ Tako je, i pored navoda da je diskriminacija nad srpskim stanovništvom u Hrvatskoj bila „ekstremna“, kao veći problem označena Miloševićeva ekspanzionistička politika.⁹⁶ Ističući njegovu ulogu te težak položaj hrvatskog civilnog stanovništva, nedeljnik je od jeseni počeo da učvršćuje svoje gledište na rat kao na agresiju samo jedne strane, sve više zanemarujući višeslojnost sukoba, koja je uključivala ekstremne nacionalizme i istorijske optužbe, sve jasnije praveći razliku između počinitelaca i žrtava. Istovremeno, kritikom evropskih zemalja, *Time* je odražavao širu frustraciju, prisutnu u američkoj javnosti, da posthladnoratovska Evropa nije dorasla tome da samostalno rešava regionalne krize.⁹⁷

Humanitarna kriza: etničko čišćenje na stranicama *Time*-a

Za razliku od rata u Hrvatskoj, oslikavanog u kontekstu istorijskog rivalstva Srba i Hrvata, rat u Bosni imao je složeniju dinamiku, a međunarodni mediji, uključujući i nedeljnik *Time*, često su ga prikazivali kao

⁹⁴ F. Painton, “Yugoslavia: The Shock of Recognition”, *Time*, December 30, 1991, 29.

⁹⁵ James L. Graff, “Serbia’s Land Grab in Yugoslavia”, *Time*, September 16, 1991, 40.

⁹⁶ *Isto*, 42.

⁹⁷ Tom Gallagher, *The Balkans After The Cold War: From Tyranny to Tragedy*, London: Routledge, 2003, 61.

humanitarnu katastrofu, naglašavajući masovne zločine, poput etničkog čišćenja i genocida, na osnovu čega se postojanje jasno utvrđenog krivca nametalo kao nezaobilazno.

Tako je već početkom maja 1992. godine početak rata u Bosni označen kao „repriza krvave otmice zemlje“ od strane srpskih snaga⁹⁸, a termin „etničko čišćenje“⁹⁹ časopis je počeo da koristi već u junu¹⁰⁰, da bi ga do kraja 1995. godine upotrebio više od 80 puta. Termin se u to vreme i počeo često upotrebljavati u javnom diskursu kao zvanični naziv za protjerivanje etnički drugačijeg stanovništva¹⁰¹, a ta sintagma u engleski jezik ušla je upravo usled ratova u Jugoslaviji.¹⁰²

Ipak, kada su govorili o etničkom čišćenju, novinari ovog časopisa gotovo po pravilu su ga stavljali pod znake navoda, što nam signalizira određeni vid novinarske ograde te ukazuje na to da je, iako upotrebljen, taj termin ipak kontroverzan, kao i na to da nije ustaljen. Pored toga, obilato su se koristili i drugim terminima koji su sugerisali brutalnost nad

⁹⁸ “Pressuring the Serbs to Back Off”, *Time*, May 4, 1992, 17.

⁹⁹ Prema definiciji koju je Savetu bezbednosti UN podnela Komisija eksperata 1992. godine: „*Etničko čišćenje* je svrshodna politika koju je osmislila jedna etnička ili verska grupa da nasilnim i terorističkim sredstvima ukloni civilno stanovništvo druge etničke ili verske grupe iz određenih geografskih oblasti.“ United Nations Security Council, S/1994/674 – May 27, 1994, *Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780* (1992), <https://www.his.com/~twarrick/commxyu1.htm> (30. oktobar 2024).

¹⁰⁰ J. Smolowe, “The Land Of Slaughter”, *Time*, June 8, 1992, 32; James L. Graff, “Slobodan Milosevic: The Butcher of the Balkans”, *Time*, June 8, 1992, 37; G. J. Church, “A Chronic Case Of Impotence”, *Time*, June 8, 1992, 39.

¹⁰¹ Vladimir Petrović, „Etnicizacija čišćenja u reči i nedelu. Represija i njena naučna legitimizacija“, *Hereticus*, 1/2007, 12; Ivan T. Berend, *Evropa posle 1980*. (Beograd: Arhipelag – Službeni glasnik, 2012), 129.

¹⁰² Catherine Baker, *The Yugoslav Wars of the 1990s* (London: Palgrave Macmillan, 2015), 64; Ričard Holbruk, „Prolog“, u: *Put u Dejton: Od Sarajeva do Dejtona i posle* (Beograd: Dan Graf, 1998); I. Kershaw, *Do nade i natrag: Europa 1950.–2017.*, 436.

civilima, poput reči „masakr“ ili „genocid“¹⁰³. Trebalo bi napomenuti da je *Time* termine „etničko čišćenje“ i „genocid“ počeo da upotrebljava tek krajem proleća 1992. godine¹⁰⁴, to jest pošto su Sjedinjene Države priznale nezavisnost Bosne i Hercegovine.

Dok su ti pojmovi istinito opisivali užase kojima je muslimansko stanovništvo bilo izloženo, časopis je otišao korak dalje upoređujući ih sa „Jevrejima u Evropi okupiranoj nacistima“¹⁰⁵ u vreme „Hitlerovog zenita“¹⁰⁶. To poređenje naročito je vidljivo na fotografijama, pa su Bošnjaci prikazivani kao izglednili (bez majica, uvučenih stomaka, naglašenih rebara), ošišani i/ili iza bodljikavih žica u logorima.¹⁰⁷ Naročitu pažnju javnosti izazvao je snimak ITN-a, koji je prikazao izrazito mršave ratne zarobljenike u srpskim logorima u Omarskoj i Trnopolju kod Prijedora¹⁰⁸, a *Time* je potom 17. avgusta 1992. godine jedan kadar iz snimka stavio na svoju naslovnu

¹⁰³ Genocid je u časopisu definisan kao „namerno nametanje grupi uslova života sračunatih da dovedu do njenog fizičkog uništenja u celini ili delimično“ (J. O. Jackson, „No Rush to Judgement“, *Time*, June 27, 1994, 50). Presuda Pretresnog veća Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) od 2. avgusta 2001. naglasila je da je, iako „postoje očigledne sličnosti između politike genocida i politike opšte poznate kao *etničko čišćenje*“, potrebno „da se napravi jasna razlika između fizičkog uništenja i pukog raspada grupe“, te da „proterivanje grupe ili dela grupe samo po sebi nije dovoljno za genocid“, https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/european-migration-network-emn/emn-assembly-and-migration-glossary/glossary/ethnic-cleansing_en (30. oktobar 2024).

¹⁰⁴ J. Smolowe, „The Land Of Slaughter“, *Time*, June 8, 1992, 32; J. L. Graff, „Slobodan Milosevic: The Butcher of the Balkans“, *Time*, June 8, 1992, 37–38; G. J. Church, „A Chronic Case Of Impotence“, *Time*, June 8, 1992, 39.

¹⁰⁵ Lara Marlowe, „Cleansed Wound“, *Time*, September 14, 1992, 45.

¹⁰⁶ J.F.O. McAllister, „Atrocity and Outrage“, *Time*, August 17, 1992, 21.

¹⁰⁷ Videti: „Must It Go On?“, *Time*, August 17, 1992, Cover; J.F.O. McAllister, „Atrocity and Outrage“, *Time*, August 17, 1992, 20–22; Bruce W. Nelan, „Romor & Reality“, *Time*, August 24, 1992, 47; James O. Jackson/from the Hague, „No Rush to Judgement“, *Time*, June 27, 1994, 48–49.

¹⁰⁸ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), „ITN, Penny Marshall and The Observer, Ed Vulliamy in Omarska and Trnopolje“, <https://www.youtube.com/watch?v=w6-ZDvwPxx8> (11. novembar 2024).

stranu¹⁰⁹, izazvavši međunarodno zgražavanje i bes. Stavivši naslov „Mora li ovo da se nastavi?“ (“Must It Go On?”) na fotografiju na kojoj se nalazio u potpunosti izgladneli Fikret Alić, časopis je napravio jasnu paralelu s Holokaustom, upozoravajući čitaoce da se repriza tog zločina događa na Balkanu.

Međutim, iako je američka vlada još odranije bila upoznata s načinom postupanja prema zatvorenima, a Bušova administracija intervenciju videla kao „nepoželjnu“¹¹⁰, to je bio jedan od prelomnih događaja u načinu izveštavanja jer su svi dotadašnji snimci i fotografije zatvoreničke prikazivali u obavljanju svakodnevnih poslova, samo iza bodljikavih žica, što nikako nije moglo „da ubedi Amerikance da je potrebna snažna akcija“.¹¹¹

Međutim, uprkos potresnim fotografijama tela izgladnelih i ubijenih na ulicama i u mrtvačnicama, magazin je prostor posvećivao pričama običnih ljudi, kroz koje se naglašavala odbojnost prema ratu i isticalo da niko od njih nije imao želju da ubija ljude pored kojih su u harmoniji živeli vekovima.¹¹² Kao odgovorne za rat ponovo su označene „žarke ambicije“ Miloševića i Tuđmana. Oštro osudivši napore „ništa manje brutalnog diktatora ili vatrenog nacionaliste“ Franje Tuđmana da sa srpskim predsednikom podeli Bosnu¹¹³, *Time* je ipak čitaocima jasno stavio do znanja da je „razbojnik“ i „kasapin Balkana“ Milošević „daleko najra-

¹⁰⁹ “Must It Go On?”, *Time*, August 17, 1992, Cover.

¹¹⁰ T. Gallagher, *The Balkans After The Cold War: From Tyranny to Tragedy*, 86.

¹¹¹ Sherry Ricchiardi, “Confused Images: How the Media Fueled the Balkans War”, *The Journal of the International Institute*, 3, 2 (Winter 1996), <https://quod.lib.umich.edu/j/jii/4750978.0003.215?view=text;rgn=main> (2. novembar 2024).

¹¹² J. Smolowe, “Land of Slaughter”, *Time*, June 8, 1992, 32–34.

¹¹³ *Isto*, 34.

zorniji“¹¹⁴ zbog odlučnosti da stvori Veliku Srbiju¹¹⁵, u kojoj bi „Hrvati, Albanci, Mađari, Makedonci i slovenski Muslimani bili građani drugog reda“, podložni „etničkom čišćenju“.¹¹⁶ Bez obzira na to što su zločine dramatično predstavljali i opisivali, novinari su odgovornost pripisivali prvenstveno političkim vođama, a ne i ljudima koji su ih sprovodili.

Fotografije dece, budući da se njima najjednostavnije mogao izazvati emocionalni naboj, obilato su korišćene kako bi *dočarale* strahote rata u Bosni.¹¹⁷ Kako je istakla Suzan Sontag (Susan Sontag), fotografije su oduvek predstavljale neku vrstu dokaza o onome što smo čuli ili pročitali, ali u šta smo sumnjali.¹¹⁸ Tako su fotografije poput one na kojoj je prikazan četvoro-godišnjak u sarajevskoj mrtvačnici, sa zracima sunca što padaju na lokvu krvi pored njega, koju je *Time* u velikom formatu objavio kao jednu od fotografija 1992. godine¹¹⁹, te one iz 1994. na kojoj je bespomoćno telo dečaka koji leži ubijen u sopstvenoj krvi¹²⁰, iz meseca u mesec sugerisale gubitak

¹¹⁴ J. L. Graff, “Slobodan Milosevic: The Butcher of the Balkans”, *Time*, June 8, 1992, 37.

¹¹⁵ Videti neke od primera: “Eastern Europe: Populism on the March”, *Time*, December 24, 1990, 44; J. Birnbaum, “Breaking Up Is Hard”, *Time*, February 25, 1991, 56–57; J. Smolowe, “A Case For Confederation”, *Time*, August 12, 1991, 39; J. L. Graff, “Serbia’s Land Grab in Yugoslavia”, *Time*, September 16, 1991, 40–41; J. Walsh, “The Flash Of War”, *Time*, September 30, 1991, 38–39, 42; George J. Church, “Aggression 1, International Law 0”, *Time*, July 27, 1992, 47; McAllister, J.F.O. “Ever Greater Serbia”, *Time*, September 28, 1992, 55–56; Bruce W. Nelan, “Serbia’s Spite”, January 25, 1993, 48–49; Lance Morrow, “A Moral Mystery: Serbian Self-Pity”, *Time*, April 12, 1993, 84.

¹¹⁶ S. Talbott, “Why Bosnia Is Not Vietnam?”, *Time*, August 24, 1992, 49.

¹¹⁷ Videti neke od primera: Michael Montgomery/Tuzla, “Flight of Terror”, *Time*, April 12, 1993, 38–39; “No Target Too Young”, *Time*, April 26, 1992, 10; “Another Cease-Fire In Bosnia – Too Late?”, *Time*, July 27, 1992, 18; Edward Barns/Sarajevo, “A City Without Hope”, *Time*, July 27, 1992, 44–47; “Under Siege”, *Time*, September 13, 1993, 52; Bruce W. Nelan, “War on All Fronts”, *Time*, August 7, 1995, 38.

¹¹⁸ Susan Sontag, “On Photography”, in: *Communication in History: Technology, Culture, and Society*, 4th edition, eds. David Crowley and Paul Heyer (Boston: Allyn & Bacon, 2002), 175.

¹¹⁹ Christopher Morris – *Black Star*, “Images ’92: Unforgettable pictures of the year”, *Time*, December 28, 1992, 54– 55.

¹²⁰ Zlatko Dizdarević, “A Letter From Sarajevo: One Thousand Days of Solitude”, *Time*, December 12, 1994, 33.

nade za muslimansko stanovništvo u Bosni.

Slično, scene iz „grada bez nade“, Sarajeva, koje je pod opsadom bilo gotovo četiri godine i u kome je život izgubilo čak 14.000 ljudi¹²¹, pažnju na stranicama *Time*-a dobijale su u periodima pojačanog pritiska na taj grad. Međutim, čak su i u tim trenucima korišćene samo kao dokaz nesposobnosti međunarodne zajednice da zaustavi nasilje. Kako se od početka rata u Bosni sve otvorenije preispitivao letargičan odgovor Sjedinjenih Država, novinari su sve češće ukazivali na to da kolektivna bezbednost ne postoji bez američkih vazduhoplovnih snaga.¹²² Ipak, kako su gerilske snage i nepristupačan teren predstavljani kao glavni razlozi za odlaganje intervencije, metafora za rat u Bosni postao je rat u Vijetnamu.¹²³ *Time*, koji je svoje stranice sve češće koristio kako bi pozvao na revnosnije angažovanje, u avgustu je objavio esej dopisnika Strouba Tolbota (Strobe Talbott), budućeg zamenika državnog sekretara u Klintonovoj administraciji, naslovljen „Zašto Bosna nije Vijetnam?“. Tolbot je, secirajući taj narativ, oštro kritikovao američku spoljnu politiku i pozvao Vašington da stane na čelo vojne misije koja će joj pomoći da se konačno reši „vijetnamskog sindroma“.¹²⁴ Časopis je praktično od samog početka ovog rata povezivao nasilje u Bosni s neodlučnošću međunarodne zajednice, kritikujući tako američko oklevanje da stane na čelo i reši humanitarnu krizu na Balkanu.

Međutim, kada je u februaru 1994. bomba na pijaci Markale u Sarajevu usmrtila čak 68 ljudi, prvi put ozbiljno pokrenuvši pitanje NATO intervencije, *Time* je, ne želeći da okrivi nijednu stranu, ostavio mogućnost za to da je masakr bio samo „groteskna ratna greška“¹²⁵, čime je u periodima bez pro-

¹²¹ I. Kershaw, *Do nade i natrag: Europa 1950.–2017.*, 445.

¹²² Charles Krauthammer, „Sarajevo Burns. Will We Learn?“, *Time*, June 15, 1992, 78; „Trying To Lift the Siege of Sarajevo“, *Time*, June 22, 1992, 25–26.

¹²³ T. Gallagher, *The Balkans After The Cold War: From Tyranny to Tragedy*, 101.

¹²⁴ S. Talbott, „Why Bosnia Is Not Vietnam?“, *Time*, August 24, 1992, 49.

¹²⁵ Philip Elmer-Dewitt, „Massacre in the Market“, *Time*, February 14, 1994, 46.

verenih informacija pokušavao da održi neutralnost u izveštavanju. Uprkos tome, *Time* je povremeno iznosio i neproverene iskaze koji su dodatno naglašavali surovost srpske strane u ratu ¹²⁶, često dehumanizujući njene jedinice i kao uzroke njihovog nasilja označavajući šljivovicu u kombinaciji sa tzv. krvnom dimenzijom¹²⁷. Takvi primeri oslikavali su težinu ratnog izveštavanja, koja je u periodima jakog emocionalnog naboja novinare mogla navesti na to da upadnu u zamku i da, zbog nedovoljne informisanosti i sveprisutne propagande, svojim izveštavanjem pojačaju jednostrane narative, kreirajući tako pojednostavljenu sliku o sukobu.

Genocid u Srebrenici, u kojem su snage Vojske Republike Srpske pod komandom Ratka Mladića u prvim danima jula 1995. ubile više od 8.000 bošnjačkih muškaraca i dečaka¹²⁸, označio je vrhunac politike etničkog čišćenja. Prve vesti o tom zločinu *Time* je objavio 24. jula¹²⁹, obaveštavajući o padu te sigurne zone, te samo nagoveštavajući mogućnost masovnih egzekucija, a sličan ton zadržan je i u članku objavljenom nedelju dana kasnije.¹³⁰ Ipak, pored potresnih fotografija, člancima koji su govorili o tom zločinu ponovo su dominirale rasprave o „nemoći Zapada“ da ograniče „srpsku brutalnost“¹³¹, čime se pažnja često skretala na pitanje odgovornosti međunarodne zajednice. Časopis je rečenice poput „Srpska ratna mašinerija se neumoljivo ot-

¹²⁶ Neki od takvih neproverenih iskaza su: „Srpski milicioneri su nagurali 57 muslimanskih muškaraca, žena i dece u podrum i ubacili ručne bombe, a zatim su se našalili da su vrisci umirućih zvučali 'baš kao [molitva] u džamiji', ili „Više od hiljadu muslimanskih i hrvatskih civila Srbi su držali u metalnim kavezima naslaganim četiri metra visoko, bez hrane i vode“. Ili da je srpska grupa „obesila zatvorenika za noge i potom im iskopala oči specijalnim kukama“. (J.F.C. McAllister, „Atrocity and Outrage“, *Time*, August 17, 1992, 23)

¹²⁷ Lance Morrow, „A Moral Mystery: Serbian Self-Pity“, *Time*, April 12, 1993, 84.

¹²⁸ C. Baker, *The Yugoslav Wars of the 1990s*, 2015, 57.

¹²⁹ Bruce W. Nelan, „Tears and Terror“, *Time*, July 24, 1995, 40–47.

¹³⁰ Bruce W. Nelan, „Bombs and Blusters“, *Time*, July 31, 1995, 42–43.

¹³¹ B. W. Nelan, „Tears and Terror“, *Time*, July 24, 1995, 42.

kotrljala dalje¹³² koristio kako bi upozorio na mogućnost nastavka zločina u Žepi, Goraždu i Sarajevu, čime je pozivao NATO snage na reakciju.

Istovremeno, političko i vojno rukovodstvo bosanskih Srba, predvođeno Radovanom Karadžićem i Ratkom Mladićem, prepoznato je kao glavni krivac za taj zločin, a Slobodan Milošević još jednom je opisan kao ključna figura, bez koje se ta akcija ne bi mogla uspešno sprovesti.¹³³ Činjenica da je *Time* sredinom jula objavio ekskluzivni intervju s Miloševićem¹³⁴, prvi koji je dao za jedan angloamerički medij nakon skoro dve godine¹³⁵, nije poljuljala dotad dosledno prikazivanje predsednika Srbije kao glavnog arhitekta ratova u bivšoj Jugoslaviji. Isticanjem njegove uloge, *Time* je jačao narativ o hijerarhijski isplaniranom etničkom čišćenju, povezujući lokalne zločine sa širim srpskim ekspanzionističkim politikama.

S obzirom na to da je operacija „Oluja“ usledila jedva mesec dana nakon genocida u Srebrenici, Srbima iz Hrvatske onemogućeno je da na stranicama tog nedeljnika budu predstavljeni kao žrtve. Časopis je tu operaciju hrvatske vojske okarakterisao kao odgovor na srpske napade na Bihać¹³⁶, opravdavajući tako akciju kao iznuđenu, ali istovremeno prepoznajući iseljavanje 150.000 Srba kao „etničko čišćenje“.¹³⁷ Kompleksnost rata iskazana je i serijom od šest crno-belih fotografija naslovljenom „Ista zemlja, ista sudbina“, kojom je *Time*, nalazeći gotovo preslikane prizore na obe strane, ukazao na istovetnost sudbine Muslimana i Srba iz Hrvatske¹³⁸, dodatno

¹³² *Isto*, 47.

¹³³ *Isto*, 46.

¹³⁴ James R. Gaines, Marguerite Michaels, Massimo Calabresi and Karsten Prager, “I Am Just an Ordinary Man”, *Time*, July 17, 1995, 28–29.

¹³⁵ “To Our Readers”, *Time*, July 17, 1995, 11.

¹³⁶ B. W. Nelan, “War on All Fronts”, *Time*, August 7, 1995, 36.

¹³⁷ Kevin Fedarko, “New Victims, New Victors”, *Time*, August 21, 1995, 48–50.

¹³⁸ James Walsh, “Same Land, Same Fate”, *Time*, August 28, 1995, 40–45.

usložnjavajući humanitarnu dimenziju ratova u Jugoslaviji.

Kraj sukoba naroda „podeljenih mržnjom“¹³⁹

Iznova ponavljana potreba za obuzdavanjem svih daljih srpskih akcija naišla je na masovnu podršku nakon što su 28. avgusta 1995. snage bosanskih Srba po drugi put granatirale sarajevsku pijacu Markale¹⁴⁰, usmrтивši 43 osobe, a *Time* je velikim tekstom „Primorati Srbe na poslušnost“ (“Bringing the Serbs to Heel”) na svojoj naslovnoj stranici od 11. septembra 1995.¹⁴¹ i potresnim prizorima iz Sarajeva svakako izazvao pažnju čitalaca¹⁴², naglašavajući potrebu za nasilnim pokoravanjem Srba i posredno ih upoređujući s neposlušnim životinjama. Takva retorika bila je u skladu sa dotad najvećom vojnom intervencijom NATO snaga¹⁴³ i odražavala je podršku koju je praktično još od leta 1992. godine časopis pružao aktivnijem učešću Sjedinjenih Država u rešavanju krize u Bosni.

Time je pomno pratio i dosledno prenosio čitav proces „šatl diplomatije“ glavnog američkog pregovarača, pomoćnika državnog sekretara za evropska i kanadska pitanja, Ričarda Holbruka, zahvaljujući kome je, nakon dvadesetodnevene mirovne konferencije u vazduhoplovnoj bazi u Dejtonu (Ohajo), konačno okončan taj rat.¹⁴⁴ Istovremeno, časopis koji se od početka zalagao za to da Vašington bude taj koji će preuzeti vodeću ulogu, od sredine

¹³⁹ G. J. Church, “Divided by Hate”, *Time*, December 18, 1995, 52–54.

¹⁴⁰ R. Holbruk, *Put u Dejton: Od Sarajeva do Dejtona i posle*, 95; T. Gallagher, *The Balkans After The Cold War: From Tyranny to Tragedy*, 150.

¹⁴¹ “Bringing the Serbs to Heel”, photograph by Oleg Stjepanovic, *Time*, September 11, 1995, Cover.

¹⁴² Kevin Fedarko, “Louder Than Words”, *Time*, September 11, 1995, 50–51.

¹⁴³ R. Holbruk, *Put u Dejton: Od Sarajeva do Dejtona i posle*, 106; K. Fedarko, “Louder Than Words”, *Time*, September 11, 1995, 52.

¹⁴⁴ Više o toku mirovne konferencije u Dejtonu u: R. Holbruk, *Put u Dejton: od Sarajeva do Dejtona i posle*, 241– 324.

novembra sve je češće postavljao pitanje „vrednosti“ žrtvovanja američkih života onda kada Sjedinjene Države nisu direktno ugrožene¹⁴⁵ i kada narodi koje američki vojnici spasavaju ne žele mir.¹⁴⁶ Prenoseći rezultate ankete sprovedene početkom decembra 1995. na uzorku od 1.000 ljudi za potrebe *Time/CNN*, časopis kao da je delio stavove 55% ispitanika koji su smatrali da je slanje 20.000 američkih vojnika u Bosnu greška.¹⁴⁷

Narativ *Time*-a je, nakon mirovnog sporazuma postignutog 21. novembra i potvrđenog 14. decembra, sve više odražavao skepticizam javnosti o ceni američkog vojnog angažovanja u etnički iscepkanom regionu. Preispitujući ulogu Sjedinjenih Država i njenih vojnih snaga u posthladnoratovskom svetu, časopis je, po ko zna koji put, direktno odražavao mišljenje najvećeg broja Amerikanaca, iznova započinjući debatu *izolacionizam ili intervencionizam*, prisutnu u američkom političkom diskursu još od špansko-američkog rata 1898. godine.

Zaključak

Izveštavanje njujorškog časopisa *Time* o ratovima u Jugoslaviji (1991–1995) predstavlja zamršeni spoj istorijskih tropa, tipičnog novinarskog izveštavanja i geopolitičkih narativa. Oslanjajući se na stare stereotipe o Balkanu kao regionu endemskog sukoba, *Time* je gotovo nepromenjene preuzimao sve postojeće narative koji su tom prostoru davali perifrazu „bure baruta“, čime je relativizovao razloge za raspad Jugoslavije i suviše pojednostavljivao složene uzroke ratova.

Istorijske analogije, a posebno stalno povezivanje sukoba s Drugim svet-

¹⁴⁵ J.F.O. McAllister, “Beacon of Hope”, *Time*, November 27, 1995, 49.

¹⁴⁶ G. J. Church, “Divided by Hate”, *Time*, December 18, 1995, 53.

¹⁴⁷ *Isto*, 54.

skim ratom, korišćene su prvenstveno kao sredstvo kojim je američkim čitaocima kontekstualizovan trenutni sukob, čime su samo iskrivljivani njegovi uzroci. Slično je bilo i prilikom pripisivanja krivice. Iako hrvatski predsednik Franjo Tuđman i bosanski predsednik Alija Izetbegović nisu bili pošteđeni kritika, časopis je dosledno prikazivao srpsku agresiju kao glavni pokretač nasilja, što se i naglašavalo fokusom časopisa prvenstveno na zločinima koje su počinile srpske snage.¹⁴⁸

Časopis se u izveštavanju oslanjao i na dramatične fotografije civila i porušenih gradova, koje je često koristio kako bi istakao potrebu za američkom intervencijom, predstavljajući humanitarnu krizu u Bosni kao test američkog liderstva u eri nakon raspada Sovjetskog Saveza. *Time* je takođe kritikovao neodlučnost i nemogućnost Evropske zajednice da reši problem u „svom dvorištu“, prenoseći tako rasprostranjeni sentiment o „nikad gorim“¹⁴⁹ odnosima Sjedinjenih Država sa evropskim NATO saveznicama.

Prikazivanje Srba kao neobuzdanih „negativaca“ doprinelo je opravdavanju vojne intervencije, dok je empatija prema muslimanskim civilima bila usmerena ka legitimizaciji zapadne podrške toj strani u ratu. Ipak, analiza pokazuje da je *Time* često bio „zarobljen“ u narativima koji su pojednostavljivali kompleksne uzroke i dinamiku sukoba. Tretiranje čitavih etničkih gru-

¹⁴⁸ Uprkos činjenici da se jedna od prvih optužnica MKTJ odnosila na stradanje srpskih žrtava od strane Bošnjaka i bosanskih Hrvata u logoru Čelebići 1992. godine, *Time* nije pomenuo taj zločin sve do juna 1994. godine. Čak i tada, čitaoci o postojanju logora saznaju posredno, kroz dve rečenice svedočenja bivšeg zatočenika, a ne od samog autora članka. To svedočenje je, međutim, u senci brojnih drugih izveštaja, jer je članak prepun kratkih svedočenja muslimanskih, hrvatskih i srpskih žrtava. Slično, zločin hrvatskih snaga (HVO) nad muslimanskim stanovništvom u selu Ahmići aprila 1993. u časopisu je prošao neopaženo, a pomenut je, kao i zločin u Čelebićima, samo u kratkom svedočenju dveju žena koje su preživjele taj zločin. Christian Axboe Nielsen, *Nismo mogli vjerovati... Raspad Jugoslavije 1991.–1999.* (Zagreb: Srednja Europa, 2021); J. O. Jackson/from the Hague, “No Rush to Judgement”, *Time*, June 27, 1994, 51; G. H. Church, “Divided By Hate”, *Time*, December 18, 1995, 53.

¹⁴⁹ R. Holbruk, *Put u Dejton: od Sarajeva do Dejtona i posle*, 373.

pa kao homogenih celina doprinelo je reprodukciji na Zapadu decenijama prisutnih narativa i umanjilo razumevanje lokalnih razlika i sukoba unutar samih zajednica. Takav način izveštavanja nije samo oblikovao međunarodno razumevanje jugoslovenskih sukoba, već je i direktno uticao na političke odluke, uključujući intervenciju NATO snaga u drugoj polovini 1995. godine.

Sukobi u Jugoslaviji poslužili su i kao pouka američkom narodu. Tako je identitet Jugoslavije, kao „veštačke konstrukcije“ koju muče etničke podele, suprotstavljen identitetu Sjedinjenih Država, „prirodnoj“ uniji formiranoj dobrovoljnim učešćem, čime je predočena moralna superiornost američkog modela izgradnje nacije, koji podrazumeva jedinstvo i zajedničke vrednosti u odnosu na uporne etničke ili regionalne tenzije. Istovremeno, jugoslovenski „neograničeni 'multikulturalizam'“ implicirao je da neumerena usredsređenost na etničku ili kulturnu raznolikost, bez negovanja zajedničkog nacionalnog identiteta, može dovesti do društvene fragmentacije. Pozivajući se na nasilje u Jugoslaviji, *Time* je u vremenu društvenih previranja u SAD¹⁵⁰ upozoravao na potencijalne rizike ukoliko se ne uspe pronaći balans različitosti i zajedništva.

Na kraju, ovaj rad ne samo što osvetljava način na koji su mediji oblikovali globalnu percepciju ratova u Jugoslaviji već i podvlači važnost kritičkog čitanja medijskih narativa, posebno u kontekstu sukoba i kriza. Analiza izveštavanja magazina *Time* otkriva kako su medijske interpretacije često bile proizvod ne samo informacija s terena već i međunarodnih političkih

¹⁵⁰ Iako se devedesete često posmatraju kao decenija stabilnosti, pitanja recesije, rasnih nemira (prebijanje Rodneya Kinga i protesti u Los Angelesu), krize AIDS-a, imigracije, te činjenica da je Vašington tragao za svojom posthladnoratovskom ulogom, potresala su Sjedinjene Države i uticala na javno mnjenje i medije. Za više o tim pitanjima videti: Lou Cannon, *Official Negligence: How Rodney King and the Riots Changed Los Angeles and the LAPD* (New York: Times Books, 1997); Peter Brimerlow, *Alien Nation: Common Sense About America's Immigration Disaster* (Washington: VDare, 1995); Lily Geismer, *Left Behind: The Democrat's Failed Attempt to Solve Inequality* (New York: Public Affairs, 2022).

interesa i kulturnih stereotipa. Paralelno s tim, u radu je otvoreno pitanje važnosti kritičkog (pre)ispitivanja medijskih prikaza savremenih događaja, naročito stoga što upravo mediji imaju značajnu ulogu kako u oblikovanju percepcija, tako i u oblikovanju odgovora politike.

Spisak izvora i literature

Time

“US Policy toward Yugoslavia”, Statement released by Departments Spokesman Margaret Tutwiler on May 24, 1991, *Department of State Dispatch*, June 3, 1991, 395 (<https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/dsptch2&div=232&id=&page=>, pristupljeno 13. 11. 2024).

Axboe Nielsen, Christian, *Nismo mogli vjerovati... Raspad Jugoslavije 1991.–1999.*, Zagreb: Srednja Europa, 2021.

Baker, Catherine, *The Yugoslav Wars of the 1990s*, London: Palgrave Macmillan, 2015.

Bardos, Gordon N., “Malign Stars Aligned: U.S.–Serbian Relations in the 1990s, and Lessons for the Future”, in: *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, ed. Ljubinka Trgovčević, Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008, 188–196.

Beller, Manfred, “Perception, image, imagology”, in: *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*, eds. Manfred Beller and Joep Leerssen, Amsterdam–New York: Rodopi, 2007, 3–16.

Bemford Parks, Henri, *Istorija Sjedinjenih Američkih Država*, Beograd: Rad, 1986. Berend, Ivan T., *Evropa posle 1980*, Beograd: Arhipelag / Službeni glasnik, 2012.

Bjelajac, Mile and Žunec, Ozren, “The War in Croatia, 1991–1995”, in: *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars’ Initiative*, eds. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, West Lafayette: Purdue University Press, 2010, 231–270.

Brimerlow, Peter, *Alien Nation: Common Sense About America’s Immigra-*

tion Disaster, Washington: VDare, 1995.

Burg, Steven L. and Shoup, Paul, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, Armonk: ME Sharpe, Inc, 1999.

Cameron, Fraser, *US Foreign Policy After the Cold War: Global Hegemon or Reluctant Sheriff?*, ed. 2, London/New York: Routledge, 2005.

Cannon, Lou, *Official Negligence: How Rodney King and the Riots Changed Los Angeles and the LAPD*, New York: Times Books, 1997.

Cyr, Arthur I., *After the Cold War: American Foreign Policy, Europe and Asia*, London: Palgrave Macmillan, 2000.

Čalić, Mari-Žanin, *Jugoistočna Evropa: globalna istorija*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020.

Dukić, Davor, „Predgovor: o imagologiji“, u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić i dr., Zagreb: Srednja Europa, 2009, 5–22.

Gallagher, Tom, *The Balkans After The Cold War: From Tyranny to Tragedy*, London: Routledge, 2003.

Geismer, Lily, *Left Behind: The Democrat's Failed Attempt to Solve Inequality*, New York: Public Affairs, 2022.

Goldstein, Ivo, „Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji – Suprotstavljanje centralizmu“, u: *Jugoslavija u istorijskog perspektivi*, ur. Latinka Perović i dr., Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2017, 115–148.

Goldsvorti, Vesna, *Izmišljanje Ruritanije: Imperijalizam mašte*, Beograd: Geopoetika, 2023. Гвозден, Владимир, „Полазишта и циљеви имаголошких проучавања књижевности“,

Зборник Матице српске за књижевност и језик, 49, 1–2 (2001), 211–224.

Kershaw, Ian, *Do nade i natrag: Europa 1950.–2017.*, Zagreb: Fraktura, 2018.

Kovačević, Živorad, *SAD i jugoslovenska kriza*, Beograd: Centar za antiratnu akciju, 2000.

Leersen, Joep, "Imagology: History and method", in: *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*, eds. Manfred Beller and Joep Leerssen, Amsterdam/New York: Rodopi, 2007, 17–32.

Leersen, Joep, „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled“, u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić i dr., Zagreb: Srednja Europa, 2009, 99–124. Лукић, Сања, *Слика Југославије у часописима Life u Time, 1945–1980* [мастер рад], Београд:

Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2022.

Lukić, Sanja, „Slika jugoslovenskog društva u časopisima Life i Time 1945–1980“, *Istorija 20. veka*, 42, 1 (2024), 183–198.

Mandelbaum, Michael, *Mission Failure: America and the World in the Post-Cold War Era*, New York: Oxford University Press, 2016.

Markovich, Slobodan G., "An Assessment of 125 Years of Serbian–U.S. Relations", in: *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, ed. Ljubinka Trgovčević, Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008, 326–345.

McCrisken, Trevor B., *American Exceptionalism and the Legacy of Vietnam: US Foreign Policy since 1974*, New York: Palgrave MacMillan, 2003.

Pageaux, Daniel-Henri, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“, u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić i dr., Zagreb: Srednja Europa, 2009, 125–150.

Perović, Latinka, „Srbija i Srbi u Jugoslaviji – Iskustvo sa drugim narodima“, u: *Jugoslavija u istorijskog perspektivi*, ur. Latinka Perović i dr., Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2017, 202–250.

Peterson, Theodore, *Magazines in the Twentieth Century*, Urbana: The University of Illinois Press, 1956.

Перић, Ненад. Кајтез, Илија, „Идеологија и пропаганда као

масмедијска средства политике и њихов утицај на Балкан“, *Национални интерес*, 17, 2 (2013), 173–189.

Petrović, Vladimir, „Etnicizacija čišćenja u reči i nedelu. Represija i njena naučna legitimizacija“, *Hereticus*, 1/2007, 11–36.

Puddephatt, Andrew, *Voices of War: Conflict and the role of Media*, Copenhagen: International Media Support, 2006.

Радоњић, Немања, „'Not exactly out of Europe, yet somehow on the fringes of the Orient': Слика Балкана у часопису National Geographic (1888–2013)“, *Годишњак за друштвену историју*, 3, 2013, 96.

Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Boulder–Oxford: Westview Press, 2002.

Repe, Božo, „Slovenija i Slovenci u Jugoslaviji – Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu“, u: *Jugoslavija u istorijskog perspektivi*, ur. Latinka Perović i dr., Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2017, 172–201.

Ricchiardi, Sherry, “Confused Images: How the Media Fueled the Balkans War”, *The Journal of the International Institute*, 3, 2 (Winter 1996).

Rosslyn, Felicity, “Primitivism and the Modern: A Prolonged Misunderstanding”, in: *The Balkans and the West: Constructing the European Other, 1945–2003*, ed. Andrew Hammond, London–New York: Routledge, 2016, 16–25.

Sontag, Susan, “On Photography”, in: *Communication in History: Technology, Culture, and Society*, 4th edition, eds. David Crowley and Paul Heyer, Boston: Allyn & Bacon, 2002, 174–178.

Syndram, Karl Ulrich, „Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup“, u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić i dr., Zagreb: Srednja Europa, 2009, 71–80.

Šulcinger, Robert D., *Američka diplomatija od 1900. godine*, Beograd:

Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011.

The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George Kennan, Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1993.

Thompson, Mark, "Defining Information Intervention: An Interview with Jamie Metzl", in: *Forging Peace: Intervention, Human Rights and the Management of Media Space*, eds. Monroe E. Price and Mark Thompson, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002, 41–65.

Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.

Trachtenberg, Alan, *Reading American Photographs: Images as History, Mathew Brady to Walker Evans*, New York: Hill and Wang, 1989.

Vaughn, Stephen L., *Encyclopedia of American Journalism*, New York: Taylor & Francis Group, 2008.

Vella, Stephen, "Newspapers", in: *Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts From 19th and 20th Century History*, eds. Miriam Dobson and Benjamin Ziemann, London: Routledge, 2010, 192–208.

Visković, Ivo, "1970s and 1980s as the Peak in Serbian–American Relations", in: *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, ed. Ljubinka Trgovčević, Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008, 142–148.

Westad, Odd Arne, *The Cold War: A World History*, London: Penguin Books, 2017.

Woodward, Susan L., *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*, Washington: Brookings Institution Press, 1995.

Wolf, Larry, *Inventing Eastern Europe, The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 1994.

MA Sanja Lukić
Faculty of Philosophy, Belgrade University
sanjalukic98@gmail.com

***TIME* MAGAZINE'S COVERAGE OF THE WARS IN YUGOSLAVIA
(1991–1995)**

Summary: *Time* magazine's coverage of the Wars in Yugoslavia (1991–1995) presents an intricate blend of historical tropes, typical journalistic reporting, and geopolitical narratives. Relying on old stereotypes about the Balkans as a region of endemic conflict, the magazine adopted all already existing narratives that gave this region the infamous epithet of the “powder keg”, thereby relativizing the reasons for the breakup of Yugoslavia and oversimplifying the complex causes of wars in the nineties. This framing shaped global perceptions and supported NATO's 1995 intervention, though it often overlooked the war's complexity, reinforcing stereotypes and diminishing nuanced understanding. This research underscores the need for critical engagement with media narratives, highlighting how geopolitical interests and cultural biases influenced coverage. Ultimately, this study highlights the power of media in shaping international understanding of conflicts, stressing the need for critical engagement with media narratives. The analysis reveals how *Time's* reporting was shaped by both on-the-ground events and geopolitical considerations, illustrating the media's dual role as informers and influencers of global policy.

Keywords: *Time*, Yugoslavia, the USA, Serbs, Croats, Bosniaks, Yugoslav Wars, Imagology, the media, the nineties.

**Žika Petaković, student doktorskih studija
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu**

NARATOLOŠKA ANALIZA IZVEŠTAVANJA O OPSADI VUKOVARA U DNEVNOM LISTU *POLITIKA*

Apstrakt: Tokom druge polovine XX veka, u nauci o književnosti, pod uticajem strukturalne lingvistike, došlo je do procvata formalističkih pristupa narativnim tekstovima. Jedan od pravaca koji su nastali pod uticajem strukturalizma jeste naratologija, koja se postavila kao pravac koji teži imanentnoj kritici narativnih tekstova, odbacujući sve što se nalazi van samog teksta. Pristalice tog pravca u književnoj nauci razvile su teorijsku aparaturu koju je moguće primeniti na bilo koji tip narativnog teksta, sa ciljem njegove detaljne formalne analize. U radu se primenjuju elementi naratologije na ratno izveštavanje dnevnog lista *Politika* o opsadi Vukovara od avgusta do novembra 1991.

Ključne reči: fokalizacija, naratologija, rat u Hrvatskoj, *Politika*, Vukovar.

Uvod

U ovom radu analizira se ratno izveštavanje dnevnog lista *Politika* tokom

opsade grada Vukovara u periodu od 25. avgusta do 17. novembra 1991. godine.¹ Za predmet analize uzeti su samo tekstovi koje su napisali reporteri *Politike*, a izostavljeni su tekstovi koje je dnevni list preuzimao iz drugih izvora (na primer, od agencije *Tanjug*).² U tom periodu, reporteri *Politike* su objavili 91 tekst u kom se obrađuje pomenuta tema.³

Fokus će biti stavljen na analizu naratoloških aspekata tih tekstova kako bi se primenom teorijskog aparata utvrdio način na koji su ti događaji predstavljani. Takva analiza nema za cilj utvrđivanje „objektivne stvarnosti“⁴ o kojoj se u datim tekstovima izveštava, niti nastoji da putem analize sadržaja utvrdi šta je u tekstu rečeno.⁵

Umesto toga, teži se ka utvrđivanju formalnih karakteristika teksta pomoću kojih su dati narativi o događajima konstruisani. Na taj način, do izražaja dolaze „narativne tehnike“ skrivene iza sadržaja teksta, pomoću kojih

¹ Vukovar je grad u Hrvatskoj, sedište Vukovarsko-sremske županije. To je grad mešovito etničkog sastava na čijoj se teritoriji odigrao jedan od prvih većih oružanih sukoba tokom ratova u Jugoslaviji. Borbe u Vukovaru su otpočele 25. avgusta 1991, a okončane su 17. novembra iste godine. Više o tome videti u: Lora Silber i Alan Litl, *Smrt Jugoslavije* (Beograd: Radio B92, 1996), 149–153.

² Analiza izveštaja preuzetih iz drugih izvora prevazilazila bi okvire ove analize jer bi podrazumevala i obradu intertekstualnih i paratekstualnih odnosa, što bi zahtevalo i naratološku analizu izvornika.

³ Analiza obuhvata brojeve *Politike* objavljene od 26. avgusta 1991. do 18. novembra 1991, koji pokrivaju period od zvaničnog početka do zvaničnog okončanja opsade.

⁴ Naratološki metod je nastao delom kao reakcija na vantekstualne pristupe narativnim tekstovima, odbacujući tradicionalno mimetičko tumačenje takvih dela. Mimetička tradicija pretpostavlja da tekst nužno referira na određenu stvarnost, te ili tu stvarnost uzima kao ključ za tumačenje teksta ili pomoću teksta pokušava da „rekonstruiše“ stvarnost. U pitanju je tradicija tekstualne kritike koja potiče još od Platona, videti: Gérard Genette, *Narrative Discourse: An Essay in Method* (Ithaca/New York: Cornell University Press, 1980), 162–164; Jean-Marie Schaeffer, “Fictional vs. Factual Narration”, *Handbook of Narratology*, eds. Peter Hühn et al. (Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2014), 98–114.

⁵ Analiza sadržaja u svom najosnovnijem vidu podrazumeva razlaganje teksta na osnovne jedinice značenja (reči), čije se značenje uzima kao fiksno, da bi se potom na osnovu pregleda tih osnovnih jedinica utvrdile vrednosti koje tekst nosi. Susan McKay, “Media and Language: Overview”, in: *Encyclopedia of Language & Linguistics*, Volume 7, ed. Keith Brown (Amsterdam: Elsevier, 2006), 597–601.

se oblikuje percepcija recipijenta o prezentovanom sadržaju, u slučaju ove analize – o opsadi Vukovara.⁶

Cilj rada je, samim tim, da se eksplikacijom formalnih elemenata razotkriju potencijalni ideološki aspekti skriveni iza naizgled jednostavnog, nepristrasnog i objektivnog izveštavanja o događajima tokom opsade Vukovara. U tom pogledu, određeni aspekti naratološke analize (pripovedačka pozicija i fokalizacija) imaju prednost u odnosu na neke druge aspekte (temporalnost), ali i u oba slučaja se pružaju drugačije mogućnosti za otkrivanje ideološke pozicije iza pripovednih tekstova nego što bi bio slučaj u analizi sadržaja.⁷

Analiza će pokazati da odabir pripovedačke pozicije u tekstovima o opsadi Vukovara vodi ka tome da se tekstovi prezentuju kao objektivni i vrednosno neutralni, najčešće uz odabir pozicije eksternog pripovedača koji stvara iluziju nepristrasnosti.⁸ Samo u retkim slučajevima pripovedač deluje kao aktivni učesnik u događajima o kojima pripoveda, što će biti detaljnije izloženo u poglavlju o pripovedačkim pozicijama. Objektivistički heterodijegetički narator se postepeno napušta, kako opsada odmiče, da bi na kraju drugi tipovi pripovedača postali dominantan oblik pripovedačke pozicije.

Kada se pređe na analizu fokalizacije, otkriva se da su vidovi fokalizacije upotrebljeni u analiziranim tekstovima znatno kompleksniji nego što bi se na prvi pogled moglo očekivati. U poglavlju posvećenom fokalizaciji zapaža

⁶ Pod narativnim tehnikama podrazumevaju se sva sredstva kojima se autor služi prilikom konstrukcije narativnog teksta. To mogu biti različite vrste naratora, stilske figure, tehnike koje se poigravaju vremenom (*flashback* ili *flashforward*), retorička sredstva poput elipse ili aluzije, alegorije, silogizma, entimema itd.

⁷ To ne znači da se analiza sadržaja smatra inferiornijim metodom, već se ukazuje na to da postoje različiti pristupi istom predmetu koji mogu da pruže slične ili drugačije interpretacije.

⁸ Ovde upotrebljeni pojmovi pripovedačke pozicije, fokalizacije i fokalizatora biće objašnjeni u poglavlju o metodi.

se da se, pored nulte fokalizacije, često javljaju i eksterna fokalizacija, u kojoj narator opisuje postupke određenih likova, „svojih junaka“, iz spoljašnje perspektive, dok je najređi tip fokalizacije unutrašnja fokalizacija, u kojoj pripovedač čitaocu prikazuje svet u potpunosti iz ugla „junaka“ narativa. Kao nosioci tih fokalizacija najčešće se javljaju sami reporteri ili svedoci na osnovu čijih izjava reporter konstruiše narativ. U slučaju nulte fokalizacije, sveznajući narator je uglavnom poistovećen s reporterom kao glavnim fokalizatorom.

Kada se obrati pažnja na to kroz čiju perspektivu su izveštaji fokalizovani, upadljivo dominira fokalizacija kroz reportera. Sledi fokalizacija kroz svedoke, odnosno neposredne učesnike događaja, kod kojih u nekim slučajevima imamo primere direktnog govora, dok u većini situacija imamo prepričana njihova svedočanstva. Odnos između tri tipa fokalizacije menjaće se tokom opsade, s postepenim opadanjem upotrebe nulte fokalizacije kako se kraj opsade bude približavao.

O metodu

Naratološki metod koji se upotrebljava u ovom radu zasnovan je na teorijama Žerara Ženeta⁹, koji se smatra jednim od osnivača klasične naratologije kao pravca u okviru književnih studija.¹⁰ Njegova teorija svoje korene vuče iz francuske interpretacije strukturalizma i učenja ruske škole formalista s početka XX veka.¹¹ Veliki deo terminologije Ženet preuzima iz retoričke tradicije Zapadne Evrope, koja je u XX veku bila zanemarena od strane književne nauke.

⁹ Žerar Ženet (1930–2018) bio je francuski književni teoretičar i profesor francuske književnosti na Sorboni. Kasnije jedan od rukovodilaca istraživanja na EHESS.

¹⁰ Jan Christoph Meister, "Narratology", in: *Handbook of Narratology*, eds. Peter Hühn et al. (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2014), 329–351.

¹¹ *Isto*, 329–351.

Ženet je, nadovezujući se na radove autora kao što su Cvetan Todorov i Rolan Bart, nastojao da uspostavi pristup proučavanju narativnih tekstova koji bi bio nezavisan od spoljašnjih faktora, odnosno zasnovan na immanentnim svojstvima proučavanih tekstova.¹² Uzevši za predmet narativne tekstove, dakle tekstove u kojima se pripoveda o određenom događaju na određeni način, Ženet je uspostavio teorijski okvir koji bi omogućio da se narativni tekst rastavi na sastavne delove da bi se utvrdilo kako i na koji način je naracija uspostavljena.

Ženetov metod je dalje preuzet i unapređen od strane holandske književne teoretičarke Mike Bal¹³, čija je knjiga *Naratologija* postala svojevrsan uvod u naratološki metod.¹⁴ Mike Bal je nastavila sa Ženetovim akcentovanjem formalnih elemenata narativnih tekstova, ali je dodatno razradila delove koji se tiču pripovedačke pozicije, fokalizacije, vremena, prostora i aktera, dopunivši Ženetovu teoriju.¹⁵

Pripovedačka pozicija označava poziciju na kojoj se pripovedač nalazi u odnosu na ono o čemu se pripoveda.¹⁶ Pripovedač može biti interni ili eksterni, odnosno može da bude u okviru „sveta“ o kome pripoveda, a može se i nalaziti van njega i pripovedati s daljine. Dalje u okviru samog pripovedanja mogu se javiti različiti nivoi, na primer kada eksterni pripovedač prepu-

¹² G. Genette, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, 8.

¹³ Mike Bal (1946) je holandska teoretičarka kulture i video-umetnica, profesorka emerita na Univerzitetu u Amsterdamu.

¹⁴ Mike Bal, *Naratologija: teorija priče i pripovedanja* (Beograd: Narodna knjiga – Alfa, 2000), 7

¹⁵ J. C. Meister, *Narratology*, 329–351.

¹⁶ U radu se koristi termin „pripovedačka pozicija“ budući da Ženet i drugi autori nastoje da odrede *distancu* ili *poziciju* pripovedača u odnosu na primarni događajni nivo teksta (dijegetički nivo). Pod pojmom „pripovedačka pozicija“ misli se na heterodijegetički, homodijegetički, esktradijegetički i intradijegetički tip pripovedača, budući da je tim terminima označena njegova pozicija. Termin „pripovedačka pozicija“ ne javlja se izvorno kod Ženeta, već je reč o interpretaciji njegovih stavova.

sti reč internom pripovedaču (jednom od aktera) koji se nalazi u okvirima pripovesti, koji potom nastavlja pripovedanje na drugom nivou.

Ženet razlikuje dva osnovna tipa pripovedača: **homodijegetički** i **heterodijegetički**.¹⁷ Homodijegetički pripovedač jeste tip pripovedača koji se nalazi u okviru teksta koji pripoveda, bilo kao akter bilo kao posmatrač sa strane. Heterodijegetički pripovedač je tip pripovedača koji se nalazi izvan narativnog nivoa teksta i ne učestvuje neposredno u događajima, niti je njegova pozicija očigledna. Takav tip pripovedača se često greškom poistovećuje sa autorom teksta iako dve instance ne moraju nužno biti iste.¹⁸

Dalje, unutar samog teksta može postojati više narativnih nivoa. Narator može biti unutar teksta ali pripovedati o događajima u kojima ne učestvuje. U tom slučaju, narator je **ekstradijegetički**, budući da on ostaje van glavne narativne ravni.¹⁹ Kad narator učestvuje u događajima, bilo da priča o sebi ili o drugima, tad se javlja kao **intradijegetički** narator, odnosno kao narator prisutan unutar glavne pripovedačke ravni.²⁰

Mike Bal, nastavljajući Ženetov rad, pribegava upotrebi drugačijih termina: **eksterni pripovedač**, koji ne igra nikakvu ulogu u fabuli, i **pripovedač vezan za lik**, koji je neposredni učesnik ili posmatrač događaja.²¹ Prvi tip predstavlja sintezu Ženetovog heterodijegetičkog i ekstradijegetičkog pripovedača, čija je pripovedačka pozicija u potpunosti distancirana od događaja. Drugi tip objedinjuje aspekte homodijegetičkog sa ekstradijegetičkim

¹⁷ Prins, *Naratološki rečnik*, 69; Genette, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, 245.

¹⁸ U pogledu mogućnosti postojanja potpuno heterodijegetičkog naratora, postoje neslaganja između Mike Bal i Ženeta. Mike Bal osporava mogućnost postojanja naratora koji se nalazi van teksta. Svaki narator je nužno unutar teksta i može se razlikovati zapravo da li je narator učesnik događaja ili se nalazi van njih.

¹⁹ Prins, *Naratološki rečnik*, 46; Genette, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, 228.

²⁰ Prins, *Naratološki rečnik*, 77; Genette, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, 230.

²¹ M. Bal, *Naratologija: teorija priče i pripovedanja*, 23.

ili intradijegetičkim tipom, u zavisnosti od toga da li dati pripovedač uvodi novi dijegetički nivo ili događaji ostaju u istoj pripovedačkoj ravni.

Fokalizacija označava mesto s kojeg se priča konstruiše, odnosno perspektivu iz koje je ispričana. Niz događaja može biti na različite načine opisan i povezan, u zavisnosti od tačke posmatranja. Mike Bal upoređuje fokalizaciju s kamerom koja prikazuje svet samo kroz prizmu sopstvene optike.²² Na taj način, događaji dobijaju značenje koje im fokalizator pridaje. Fokalizacija može biti nulta (sveznajuća), eksterna i interna.

Nulta fokalizacija označava ono što se u književnoj teoriji naziva sveznajućim pripovedačem. Takva fokalizacija nije ograničena vremenom i prostorom, zna šta se dešava svuda u svako vreme u okviru naracije. Nulta fokalizacija može da bude izjednačena s pripovedačkom pozicijom (bilo da je pripovedač homodijegetički ili heterodijegetički), ali može da bude izjednačena i s nekim od aktera naracije.

Eksterna fokalizacija je vid ograničene fokalizacije u kojoj nam se prikazuje samo ono što se može videti spolja. Na primer, opis određene radnje i postupaka aktera o kojima govori. U tom slučaju, mi saznajemo samo ono što fokalizator „vidi“ i nismo u mogućnosti da prekoračimo ta ograničenja.

Treći tip fokalizacije jeste **unutrašnja fokalizacija**, u kojoj se perspektiva ograničava u potpunosti na ono što fokalizator misli i oseća, odnosno perspektiva je ograničena na njegov unutrašnji život. Stroga interpretacija ove fokalizacije u potpunosti bi je ograničila na dela napisana u stilu *toka svesti*. Međutim, tu ne postoje potpuna slaganja među autorima, pa čak ni sam Ženet nije siguran u mogućnost postojanja potpuno čiste unutrašnje fokalizacije. Ukoliko bi, na primer, fokalizator izneo svoje misli, osećanja, odnosno unutrašnji život, u formi direktnog govora, moglo bi se smatrati da

²² M. Bal, *Isto*, 119.

u tom trenutku imamo određenu unutrašnju fokalizaciju, budući da znamo šta se dešava unutar samog fokalizatora.²³

Fokalizacija zapravo predstavlja ključnu tačku za otkrivanje ideološke pozicije teksta pošto se upravo kroz nju daje značenje događajima o kojima se pripoveda. Oboje autora su zapazili da teorija koju su razvili ne mora biti u potpunosti prisutna u svim narativnim tekstovima. Naime, ne mora svaki tekst sadržati sve elemente koji se pominju u okviru naratološke teorije i malo koji tekst ih zapravo i sadrži. Postoje i mnoge vrste tekstova koji ne sadrže elemente koji bi bili predmet naratološke analize (poezija, uputstva...) ili koji sadrže samo poneki element, nedovoljan za izvođenje analize.

Budući da se u ovom radu obrađuju novinarski tekstovi, može se postaviti pitanje koliko su ti tekstovi pogodni za naratološku analizu. Mike Bal ističe da novinarski tekstovi, sve dok pripovedaju o određenom događaju, mogu i treba da budu predmet naratološke analize. Štaviše, njeno stanovište je da je naratološka analiza pogodnija za utvrđivanje ideološke pozicije novinarskih tekstova nego što je slučaj sa analizom sadržaja.²⁴ Pošto je sekundarni cilj ove analize da se putem naratološke analize utvrdi ideološka pozicija ratnog izveštavanja *Politike* o opsadi Vukovara, u njoj se slede stavovi Mike Bal i fokus je pre svega na odnosu pripovednih nivoa i fokalizacije u analiziranim tekstovima. Upravo ovaj odabir pripovedačke pozicije, fokalizatora i tipa fokalizacije pokazuje mnogo o intencijama narativnih tekstova koji su u radu obrađeni.

²³ Gérard Genette, „Tipovi fokalizacije i njihova postojanost“, *Suvremena teorija pripovijedanja*, prir. Vladimir Biti (Zagreb: Globus, 1992), 96–116; Burkhard Niederhoff, „Focalization“, in: *Handbook of Narratology*, eds. Peter Hühn et al. (Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2014), 115–123; Prins, *Naratološki rečnik*, 54–55.

²⁴ M. Bal, *Naratologija: teorija priče i pripovedanja*, 118–119.

Predmet analize

U ovom radu su analizirani tekstovi objavljeni u dnevnom listu *Politika* u periodu od 25. avgusta do 17. novembra 1991. godine, u kojima se izveštava o ratnim događajima tokom opsade Vukovara. Reč je o 91 tekstu koji je objavljen tokom četiri meseca, odnosno 87 dana, koliko je trajala opsada Vukovara. Nabrojani tekstovi uključuju izveštaje vezane za oružane sukobe. U *Politici* se, pored toga, mogu naći i tekstovi u kojima se Vukovar pominje, ali koji nisu relevantni za predmet ove analize. Reč je o tekstovima koji se bave istorijskim pitanjima ili o tekstovima u kojima se Vukovar samo pominje jednom, bez ikakvih dodatnih informacija.

Izveštavanje o opsadi Vukovara bilo je najintenzivnije u prvim danima sukoba, da bi potom postalo ređe i neujednačeno, dobivši ponovo veći intenzitet tek u novembru 1991, pred sam kraj vojnih operacija. Bilo je perioda kada nije bilo nikakvih izveštaja iz Vukovara. U septembru je bilo deset takvih dana, dok su 7. i 24. septembra 1991. objavljeni samo kratki izveštaji preuzeti od *Tanjuga*. U oktobru, šest dana nije bilo nikakvih vesti iz Vukovara, a 17. oktobra 1991. jedini izveštaj preuzet je od *Tanjuga*. U novembru, samo 11. novembra 1991. nije bilo novosti, a 9. i 10. novembra 1991. objavljeni su jedino izveštaji preuzeti od *Tanjuga*.

Većinu tekstova objavljenih u *Politici* napisale su grupe izveštača. U prvim danima dominiraju tekstovi Slavoljuba Živkovića i Dragorada Dragičevića. Živković izveštava već od prvih dana opsade i njegovi tekstovi poseduju određeni narativni kontinuitet koji je moguće analizirati. Tekstovi Dragorada Dragičevića su u početku znatno ređi od Živkovićevih tekstova i najčešće su kraći izveštaji, ali tokom septembra i naročito oktobra postaju češći i narativno kompleksniji. Krajem oktobra, prvi put se pojavljuju tekstovi A. Kneževića, koji u tom periodu postaju najučestaliji, da bi ih u no-

vembru zamenili tekstovi P. Kočića i R. Subotića. Kneževićevi tekstovi su u pogledu narativne kompleksnosti slični tekstovima Dragorada Dragičevića, a tekstovi Kočića i Subotića najčešće se odlikuju jednostavnom strukturom i objektivnijim pristupom, mada su i oni napuštali takav pristup u korist subjektivnijeg izveštavanja kako je opsada odmicala.

Pripovedačke pozicije

U pogledu pripovedačke pozicije, postoje razmimoilaženja u stavovima Ženeta i Mike Bal. Dok Ženet dopušta mogućnost postojanja pripovedača koji se nalazi van samog teksta, odnosno pripovedača potpune nulte fokalizacije, Mike Bal smatra da je takva pozicija zapravo nemoguća. Naime, svaki pripovedač je nužno uvek u okvirima teksta, on ne mora biti učesnik događaja, ali jeste primarni fokalizator koji čini osnovni narativni nivo teksta. U tom pogledu, stanovište Mike Bal jeste potpunije od Ženetovog, budući da može da objasni i ono što izmiče iz pojmovnog okvira Ženetove teorije, a s druge strane se zadržava na istom ontološkom nivou teksta (Ženetova pripovedačka pozicija heterodijegetičkog naratora nulte fokalizacije može se tumačiti kao vantekstualna instanca).²⁵

U pogledu pripovedačke pozicije, većina obrađenih tekstova pripada jednom tipu narativa – narativa sa eksternom heterodijegetičkom pripovedačkom pozicijom, odnosno s pripovedačem koji nije neposredni učesnik događaja. Tokom avgusta 1991. Godine, samo jedan tekst predstavlja izuzetak od tog tipa, a to je tekst Slavoljuba Živkovića objavljen 26. avgusta 1991. pod

²⁵ Kako bi se izbegla upotreba prevelikog broja pojmova sa istim ili sličnim značenjem, u nastavku teksta će se koristiti uglavnom Ženetova terminologija, ali u slučaju heterodijegetičkog pripovedača tumačiće se u skladu sa kritikama Mike Bal, koje su pomenute u delu rada o metodi.

naslovom „Kod Borova Sela borbe uz kraće prekide: Dvoje mrtvih, šestoro povređenih“, u kojem je pripovedačka pozicija smeštena unutar samih događaja.²⁶ To se zapaža u sledećem odlomku: „Dok ovo javljamo (oko 20 časova) iz pravca Vukovara i Borova naselja i dalje se puca prema Borovu Selu, pri čemu branioci odgovaraju, takođe žestokom vatrom.“ Narator se očito nalazi negde u neposrednoj blizini događaja, koji se odigravaju neposredno u trenutku izveštavanja. Iako nije neposredni akter u događajima (ne učestvuje u borbama, ne puca itd.), on jeste prisutan u istoj ravni pripovedanja u kojoj se događaji odvijaju. Opisi pucanja i „žestoke vatre“ ukazuju na to da je u datom trenutku pripovedačka pozicija ujedno i tačka fokalizacije kroz koju se prikazuju događaji.

U septembru 1991. gotovo kompletno izveštavanje obavlja narator koji ne učestvuje u događajima, iako se u većini tekstova nalazi u istom mestu ili nedaleko od mesta gde se događaji odvijaju. Kao i u avgustu, samo u jednom tekstu imamo situaciju da je narator neposredno uključen u događaje o kojima pripoveda. Reč je o tekstu „U mir se još ne veruje“²⁷, u kojem reporter D. Dragičević neposredno opisuje atmosferu u Vukovaru. Tekst u velikoj meri deluje kao da je ispričan iz ugla heterodijegetičkog pripovedača nulte fokalizacije koji opisuje događaje i razmišljanja različitih aktera, ali pri kraju teksta dolazimo do rečenice koja otkriva da se radi o homodijegetičkom pripovedaču: „Dok smo razgovarali sa ovim pripadnikom Teritorijalne odbrane Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema, oko 16 časova, na Borovo Selo je otvorena snažna artiljerijska vatra iz Borova naselja.“ U datom odlomku se jasno zaključuje da je narator deo iste pripovedne ravni u okviru koje se događaji odvijaju, gde neposredno intervjuiše učesnike događaja.

²⁶ Славољуб Живковић, „Код Борова Села борбе уз краће прекиде: Двоје мртвих, шесторо повређених“, *Политика*, 26. август 1991, 1.

²⁷ Д. Драгичевић, „У мир се још не верује“, *Политика*, 3. септембар 1991, 8.

U oktobru 1991. godine, dolazi do učestalije upotrebe homodijegetičkog naratora. To se zapaža u tekstovima Dragorada Dragičevića „JNA drži osvojene pozicije“²⁸, „Žestok odgovor Armije na napade gardista“²⁹, „Teški sati primirja“³⁰ i „Gardisti će uskoro morati da izađu“³¹, kao i u tekstovima „Grad koji nisu uspeli da ubiju“³² Slobodana Kljakića, „Haos posle neuspelog hrvatskog napada na JNA“³³ Andreja Gustinčića, „Rasulo među zengama u Vukovaru“³⁴ i „Dva meseca u podrumu“³⁵ P. Kočića, i u tekstovima Aleksandra Kneževića: „Konvoj sa ranjenicima naleteo na nagaznu minu“³⁶, „Veruju bojovnicima, a mole JNA za pomoć“³⁷, „Bojovnici žive i umiru pod zemljom“³⁸, „Ponovo prekršili primirje“³⁹, „Bojovnici pucaju i iz grobnica“⁴⁰, „Marš na Drinu odjekuje Vukovarom“⁴¹ i „Projektilom na vojnike“⁴².

U tekstovima Dragičevića i Kneževića, pripovedačka pozicija jeste unutar

²⁸ Д. Драгичевић, „ЈНА држи освојене позиције“, *Политика*, 4. октобар 1991, 9.

²⁹ Д. Драгичевић, „Жесток одговор Армије на нападе гардиста“, *Политика*, 5. октобар 1991, 9.

³⁰ Д. Драгичевић, „Тешки сати примирја“, *Политика*, 9. октобар 1991, 10.

³¹ Драгорад Драгичевић, „Гардисти ће ускоро морати да изиђу“, *Политика*, 18. октобар 1991, 9.

³² Сlobодан Кљакић, „Град који нису успели да убију“, *Политика*, 6. октобар 1991, 7.

³³ Андреј Густинчић, „Хаос после неуспелог напада на ЈНА“, *Политика*, 15. октобар 1991, 9.

³⁴ П. Кочић, „Расуло међу зенгама“, *Политика*, 16. октобар 1991, 10.

³⁵ Петар Кочић, „Два месеца у подруму“, *Политика*, 18. октобар 1991, 9.

³⁶ А. Кнежевић, „Конвој са рањеницима налетео на нагазну мину“, *Политика*, 20. октобар 1991, 11.

³⁷ А. Кнежевић, „Верују бојовницима, а моле ЈНА за помоћ“, *Политика*, 21. октобар 1991, 7.

³⁸ Александар Кнежевић, „Бојовници живе и умиру под земљом“, *Политика*, 21. октобар 1991, 8.

³⁹ А. К., „Поново прекршили примирје“, *Политика*, 21. октобар 1991, 8.

⁴⁰ Александар Кнежевић, „Бојовници пуцају и из гробница“, *Политика*, 23. октобар 1991, 10.

⁴¹ Александар Кнежевић, „Марш на Дрину одјекuje Вуковаром“, *Политика*, 26. октобар 1991, 11.

⁴² А. Кнежевић, „Пројектилом на војнике“, *Политика*, 30. октобар 1991, 6.

samog teksta, odnosno reporter koji je izjednačen s pripovedačem nalazi se unutar tekstualnog diskursa, pritom figurirajući i kao neposredni učesnik borbi o kojima izveštava, čime ujedno funkcioniše na intradijegetičkom nivou. To vidimo kod Dragičevića najjasnije u sledećim rečenicama: „Danas smo se na licu mesta uverili koliko je oslobađanje Vukovara težak i opasan posao“⁴³ ili „Danas po podne, do našeg zadržavanja u kasarnama, nije bilo akcija čišćenja Vukovara, jer se očekivalo artiljerijsko dejstvo JNA“.⁴⁴ Iz oba teksta saznajemo da je narator prisutan u istoj ravni s događajima o kojima pripoveda. Kod Kneževića to vidimo u opisima dnevne sobe u kojoj sedi s

„domaćinima“, dok vojnici dolaze u posetu.⁴⁵ Ili u rečenicama kao što su: „Neobično je videti naše vojnike za stolovima, uz fenjere, ručaju, slušaju radio, negde se čak u garažama raspiruje roštilj“⁴⁶; „Kuće izrešetane mecima velikog kalibra, na zidovima zjape rupe kraj kojih se provlačimo.“⁴⁷ U oktobru 1991. se kao najkompleksniji tekst u pogledu pripovedačke pozicije nameće tekst P. Kočića „Dva meseca u podrumu“, u kojem imamo retku instancu promene narativnih nivoa, budući da narator prepušta reč drugim akterima, u datom slučaju „izbavljenim Vukovarčanima“, koji potom pripovedaju svoju priču, stvarajući čitav novi narativni nivo, čime funkcionišu kao vrsta intradijegetičkog pripovedača, pre nego što se narativni nivo ponovo promeni nakon što reporter preuzme dalje pripovedanje.

U novembru 1991, odnos tekstova s homodijegetičkim i tekstova s hete-

⁴³ Д. Драгичевић, „ЈНА држи освојене позиције“, *Политика*, 4. октобар 1991, 9.

⁴⁴ Д. Драгичевић, „Жесток одговор Армије на нападе гардиста“, *Политика*, 5. октобар 1991, 9.

⁴⁵ Александар Кнежевић, „Марш на Дрину одјекује Вуковаром“, *Политика*, 26. октобар 1991, 11.

⁴⁶ Александар Кнежевић, „Бојовници пуцају и из гробница“, *Политика*, 23. октобар 1991, 10.

⁴⁷ Александар Кнежевић, „Бојовници живе и умиру под земљом“, *Политика*, 21. октобар 1991, 8.

rodijegetičkim naratorima menja se u potpunosti u korist homodijegetičkog naratora. Gotovo svi tekstovi napisani u tom periodu pripadaju tom tipu. Izuzetak su tekstovi P. Kočića „Pogođen magacin municije u Nuštru“⁴⁸ i „Desant sa Dunava“⁴⁹, T. Vujića „Ratuju uvek isti“⁵⁰, R. Subotića i P. Kočića „Najteže braniocima Bršadina“⁵¹, „Zatvoren obruč oko Vukovara“⁵², „JNA za protivnike ima fašiste“⁵³ i „Borovo naselje u okruženju“⁵⁴. Gotovo svi tekstovi Dragorada Dragičevića iz tog perioda napisani su iz ugla homodijegetičkog pripovedača, koji je neposredni učesnik i svedok događaja koji se odigravaju oko njega.

Na osnovu navedene analize, može se primetiti da je pojava homodijegetičkog naratora postala učestalija kako je opsada Vukovara odmicala. Tekstovi u kojima je narator u okviru iste pripovedačke ravni kao i događaji o kojima govori razlikuju se od heterodijegetičkih tekstova u pogledu dinamike naracije. Opisi događaja u tim tekstovima nabijeni su subjektivnom perspektivom naratora, njegovim neposrednim opažanjima, intenzivnom deskripcijom događaja. Može se pretpostaviti da je cilj takvih tekstova bio da se izveštaji o stanju u Vukovaru učine dinamičnijim i probude jače emocije kod čitalaca. Tekstovi s heterodijegetičkim naratorom, koji dominiraju na početku izveštavanja iz Vukovara, naizgled stvaraju objektivniju sliku događaja, naročito kada se jave u kombinaciji s nultom fokalizacijom. Činje-

⁴⁸ П. Кочић, „Погођен магацин муниције у Нуштру“, *Политика*, 1. новембар 1991, 9.

⁴⁹ П. Кочић, „Десант са Дунава“, *Политика*, 4. новембар 1991, 8.

⁵⁰ Т. Вујић, „Ратују увек исти“, *Политика*, 2. новембар 1991, 10.

⁵¹ Р. Суботић, П. Кочић, „Најтеже браниоцима Бршадина“, *Политика*, 5. новембар 1991, 9.

⁵² Р. Суботић, П. Кочић, „Затворен обруч око Вуковара“, *Политика*, 8. новембар 1991, 9.

⁵³ П. К., Р. С., „ЈНА за противнике има фашисте“, *Политика*, 8. новембар 1991, 9.

⁵⁴ Р. Суботић, П. Кочић, „Борово насеље у окружењу“, *Политика*, 13. новембар 1991, 8.

nica da takav tip naracije postepeno počinje da gubi primat u odnosu na homodijegetički svedoči da je došlo do odbacivanja čak i privida distance i nepristrasnosti i da su pripovedači, kako je rat odmicao, postajali sve više neposredno uključeni u događaje o kojima pripovedaju.

Fokalizacija

Kao što je već pomenuto u poglavlju o metodi, razlikujemo tri tipa fokalizacije u zavisnosti od ograničenosti perspektive fokalizatora. To su nulta fokalizacija (sveznajuća), eksterna (ograničena samo na spoljne opise) i unutrašnja (koja pruža perspektivu iz unutrašnjosti aktera). U skladu sa tom podelom, tekstovi u *Politici* mogu se podeliti na: 1) deo u kojima dominira nulta fokalizacija, uglavnom fokalizovana kroz lik reportera koji je ujedno i pripovedač ili kroz različite aktere; 2) tekstove sa eksternom fokalizacijom u kojima se opisuju postupci nekih aktera, najčešće kroz perspektivu drugih aktera; 3) manji deo koji čine tekstovi sa unutrašnjom fokalizacijom, kroz perspektivu reportera ili nekog drugog aktera u događajima u kojima potpuno dominira subjektivna perspektiva (fokalizator zna šta akteri o kojima govori rade i misle).

Prvi tip fokalizacije dominira u avgustu 1991. u tekstovima D. Dragičevića „Krvav bilans dvodnevних борби у Борову Селу“, objavljenom 28. avgusta 1991, i „Žestoke борбе у Вуковару“ od 29. avgusta 1991, kao i u tekstovima „Teror u Vukovaru smeta i Hrvatima“ A. Brkića i „Hrvatske bojovnike hvata panika“ Slavoljuba Živkovića, objavljenim 29. avgusta 1991.⁵⁵ Upotreba nulte

⁵⁵ Д. Драгичевић, „Крвав биланс дводневних борби у Борову Селу“, *Политика*, 28. август 1991, 8; Драгорад Драгичевић, „Жестокe борбе у Вуковару“, *Политика*, 29. август 1991, 10; А. Бркић, „Терор у Вуковару смета и Хрватима“, *Политика*, 29. август 1991, 9; Славољуб Живковић, „Хрватске бојовнике хвата паника“, *Политика*, 29. август 1991, 10.

fokalizacije u pomenutim tekstovima se kombinuje sa eksternom pripovedačkom pozicijom. Prvi pomenuti tekst ujedno je i najjednostavniji primer nulte fokalizacije. Tekst otpočinje opisom borbi koje se vode na području Borova Sela i Borova naselja, sumirajući da je „jutros pogođena pekara“ i da „na hrvatskoj strani ne broje mrtve i ne saopštavaju podatke o njima“, da bi se zatim prešlo na listanje imena poginulih pripadnika Teritorijalne odbrane Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema. Pripovedačka pozicija je u potpunosti heterodijegetička, odnosno pripovedač se nalazi van događaja i ne učestvuje u njima. Fokalizacija je nelokalizovana, budući da se ne odvija kroz nekog aktera i poistovećena je s perspektivom eksternog pripovedača. Taj pripovedač opisuje sve što se događa na ratištu i samo u jednom trenutku prelazi u eksternu fokalizaciju, kada govori o postupcima „hrvatske strane“, ograničavajući svoje sveznanje na opisivanje njihovog odbijanja da objave podatke o svojim poginulima.

Drugi Dragičevićev tekst, „Žestoke borbe u Vukovaru“ iz 29. avgusta 1991, u pogledu upotrebe nulte fokalizacije daleko je kompleksniji. Pružajući opis borbi, on neprestano ponavlja da „preciznih opisa borbi u potpuno blokiranom i odsečenom Vukovaru još ne može biti“, da bi potom nastavio s nazgled preciznim i potpunim opisima postupaka hrvatskih jedinica, jedinica JNA i oštećenja koja je grad pretrpeo. U određenim trenucima dolazi do promene fokalizatora. Prvo umesto reportera dobijamo perspektivu „Vojske“, a potom „neimenovanog potpukovnika JNA“, čije se izjave doslovno prenose kao instance direktnog govora. Ali, iako dolazi do promene fokalizatora, sam tip fokalizacije ostaje nepromenjen. I vojska i potpukovnik govore kao sveznajući, njihova perspektiva nije predstavljena kao ograničena, već sasvim suprotno od toga, služi samo da potkrepi nultu fokalizaciju heterodijegetičkog reportera. Ženetovskom terminologijom, date situacije mogu se nazvati „pseudofokalizacijama“, odnosno lažnim promenama perspektive.

Tekst „Teror u Vukovaru smeta i Hrvatima“ sličan je slučaj lažne promene fokalizacije. Tekst počinje potpunom nultom fokalizacijom iz ugla reportera, koji izveštava o postupcima Franje Tuđmana, da bi potom kao dokaz svojih tvrdnji u potpunosti preneo sadržaj pisma koje je potpisao Marin Vidić Bili, poverenik Republike Hrvatske za opštinu Vukovar. Pismo je citirano u celosti i, u skladu sa osobenostima žanra pisma, napisano je iz prvog lica. Budući da je došlo do promene u pripovedanju s trećeg na prvo lice, može se pomisliti da je došlo i do promene fokalizatora, odnosno da sada imamo unutrašnju fokalizaciju Marina Vidića Bilog. Međutim, sadržaj pisma je zapravo ispričan iz ugla reportera nulte fokalizacije. U prilog tome svedoči nastavak teksta, gde se reporterova mišljenja ubacuju i tumače odlomke pisma, pre nego što se u potpunosti vrati u čistu nultu fokalizaciju prepričavanjem sadržaja pisma.

Tekst „Hrvatske bojovnike hvata panika“ neobičan je u pogledu odnosa pripovedačke pozicije i fokalizacije. Iako se nalazi van neposrednih događaja o kojima govori, budući da izveštava iz Dalja, reporter jeste unutar sveta o kojem pripoveda (homodijegetički pripovedač). U pripovedanju o opsadi Vukovara, prvo imamo instancu eksterne fokalizacije u kojoj se opisuje držanje pripadnika Srpskog pokreta otpora koji se nalaze u neposrednom okruženju, da bi se zatim prešlo na nultu fokalizaciju tako što se opisuju njihovi uspesi i stanje u Vukovaru. Nultom fokalizacijom se iznosi trenutno stanje na bojištu, pri čemu se opis stanja u gradu kombinuje s postupcima *Radio Vukovara*, nudi nam se tumačenje radijskog programa na osnovu koga se dopunjuje opis stanja na bojištu i raspoloženja „demoralisanih bojovnika“. Tekst potom opisuje postupke „ustaških“ jedinica koje napadaju iz pravca Vukovara i Borova naselja i koje su, prema izjavama svedoka, postavile minska polja oko grada. Nijednog trenutka se, međutim, fokalizacija ne menja s reportera koji se nalazi u Dalju, a istovremeno zna sve što se događa na celom ratnom području (tekst se nastavlja opisima borbi oko Osijeka, Dalja, Sarvaša).

Eksterna fokalizacija se u ovim tekstovima javlja samo nakratko, u trenucima kad se reč prepušta akterima koji su neposredno učestvovali u događajima, ali nikad se u potpunosti ne napušta fokalizacija kroz reportera, već on služi kao posrednik koji prenosi i tumači perspektivu koja naizgled pripada akterima. Jedini tekst u kojem dolazi do potpune eksterne fokalizacije jeste tekst „Baranja gotovo oslobođena“ J. Danilovića i P. Kočića.⁵⁶ U pomenutom tekstu, pripovedač sasvim prepušta pripovedanje o događajima jednom od aktera – Goranu Hadžiću, predsedniku Vlade Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema. Stanje u Vukovaru (i na drugim bojištima) u potpunosti je opisano iz njegovog ugla, ali izostaje prikaz njegovih misli i osećanja. Tekst je prenet kao forma direktnog govora, dakle eksternim opisom njegovih postupaka. Pripovedač nam opisuje šta Hadžić govori i prenosi nam njegove reči, dok o samim događajima mi saznajemo isključivo ono što Hadžić zna i govori. Dakle, nulta fokalizacija je odsutna i ograničeni smo samo na eksterni opis Hadžićevog govora, bez dodatnog uplitanja pripovedača koji bi nam tumačio rečeno sa sveznajuće pozicije.

U septembru 1991. nulta fokalizacija i dalje ostaje dominantna, ali sve češće dolazi do upotrebe eksterne fokalizacije, u kojoj se događaji prikazuju iz ugla aktera (kolektivnih ili pojedinaca). Retki su tekstovi u kojima se javlja veća upotreba eksterne ili interne fokalizacije, na primer „Naselje Petrova gora odoleva svim napadima“ D. Dragičevića od 10. septembra 1991, u kome imamo ograničenu eksternu perspektivu reportera u poseti naselju Petrova gora, koje se nalazi pod opsadom.⁵⁷ Drugi takav tekst je „Razmenjen tri puta“, ispričan u celosti iz ugla Slobodana Jurišića, koji je tri puta bio raz-

⁵⁶ J. Даниловић, П. Кочић, „Барања готово ослобођена“, *Политика*, 29. август 1991, 12.

⁵⁷ Д. Драгичевић, „Насеље Петрова гора одолева свим нападима“, *Политика*, 10. септембар 1991, 9.

menjen kao zarobljenik pre nego što je dospao na slobodu.⁵⁸ Taj tekst jeste ujedno i prvi slučaj u kojem se upotrebljava unutrašnja fokalizacija.

U tekstu „Naselje Petrova gora odoleva svim napadima“, iako je pripovedač naizgled u potpunosti heterodijegetički (budući da ne učestvuje u događajima o kojima govori), pripovedanje se odvija kroz niz svedočanstava jednog od stanovnika naselja Petrova gora – Đorđa Jakšića. Reporter opisuje i prenosi od reči do reči ono što Jakšić govori i na osnovu toga događaji bivaju ispričani. Osećanja i razmišljanja, izuzev u formi direktnog govora, ostaju van uvida pripovedača. Druga polovina teksta prelazi u potpunosti na nultu fokalizaciju, opisujući događaje na širem području grada Vukovara, u jednom trenutku spuštajući se ponovo na eksterni nivo pri upotrebi direktnog govora Marka Crevara, koji se prenosi od reči do reči.

Živkovićev tekst „Razmenjen tri puta“ počinje jednostavnim uvodom nulte fokalizacije o stanju u Vukovaru, da bi potom prešao na pripovedanje u indirektnoj formi o sudbini Slobodana Jurišića. Opisuje se način na koji je Jurišić zarobljen i tri puta razmenjivan. Pripovedač je ograničen na ono što je Jurišić u datom trenutku mogao znati, opisuje njegove misli i osećanja:

„Bio je uveren da će ga, kao i mnoge druge Srbe, posle svakodnevne torture i mučenja, ubiti bez ikakvog suđenja i presude“. Potom napušta ograničenu perspektivu i pripoveda događaje koji su doveli do Jurišićevog konačnog oslobođenja. Izveštaj se završava prenošenjem direktnog govora aktera, ali iz perspektive samog reportera koji prisustvuje dočeku autobusa s razmenjenim zarobljenicima.

Svi ostali tekstovi objavljeni u septembru 1991. mogu se svrstati u tekstove nulte fokalizacije u kojima je fokalizator najčešće reporter ili neko od aktera ko poseduje apsolutno znanje o svemu što se događa. Specifična je

⁵⁸ Славољуб Живковић, „Размењен три пута“, *Политика*, 20. септембар 1991, 8.

upotreba kolektivnih aktera kao fokalizatora.

„Armija“, „HDZ-ovci“, „meštani“ i neodređeni „svedoci“, kao i često upotrebljavan „narod“, služe kao tačke kroz čiju se perspektivu prikazuju događaji.

U datim slučajevima, informacije o događajima jesu prikazane iz njihovog ugla, ali je perspektiva neograničena i pomenuti kolektivni akteri praktično imaju nultu fokalizaciju, te služe potvrđivanju onoga što pripovedač govori.

U oktobru 1991. dolazi do postupne promene u načinu izveštavanja. Sve češće se javljaju izveštaji u kojima je pripovedač neposredni učesnik događaja o kojima pripoveda. Gotovo svi tekstovi tog tipa koji su nabrojani u prethodnom poglavlju poseduju elemente nulte fokalizacije koja se povremeno ukršta sa eksternom ili internom. Dobar primer je tekst „Grad koji nisu uspeli da ubiju“ Slobodana Kljakića, u kojem nam reporter pruža vizuru Vukovara iz svoje subjektivne perspektive, opisujući ga kao „avetinjski grad“, s barikadama, preprekama i uništenim automobilima.⁵⁹ Sa subjektivnog, internog stila autor povremeno prelazi na opise događaja kojima nije prisustvovao ali za koje je čuo, pružajući nam tu samo eksternu perspektivu koju je i on sam mogao da stekne.

Tekst „Dva meseca u podrumu“ Petra Kočića u celosti je ispričan iz spoljašnje perspektive.⁶⁰ Glas pripovedača se samo povremeno čuje kada daje reč ljudima koji su izbavljeni iz podruma u Vukovaru, u kojem su živeli dva meseca. Njihovo iskustvo je opisano direktnim govorom, bez uplitanja reportera. Oni govore o svojim iskustvima, mislima i osećanjima, dok reporter služi samo kao posrednik i aktivira se tek na samom kraju, kada konstatuje prekid razgovora od strane aktivistkinje Crvenog krsta. Takva promena u izboru naratora i fokalizacije može se tumačiti težnjom autora da se tema učini emocionalno nabijenijom, kako bi se pobudilo jače zanimanje i saose-

⁵⁹ Слoбoдaн Кљaкић, „Грaд кoји нису успели дa убиију“, *Пoлитикa*, 6. oктoбaр 1991, 7.

⁶⁰ Пeтaр Кoчић, „Двa мeсeцa у пoдруму“, *Пoлитикa*, 18. oктoбaр 1991, 9.

ćanje kod čitalaca *Politike*. Objektivni ton, eksterni pripovedač i nulta fokalizacija koji su dominirali u avgustu i septembru 1991. bivaju napušteni u korist internog pripovedača, eksterne ili interne fokalizacije.

Takav trend se nastavio i u novembru 1991, kada su jedina dva teksta s nultom fokalizacijom bila izveštaji R. Subotića i P. Kočića „Najteže branio-cima Bršadina“ i „Borovo naselje u okruženju“, objavljeni 5. i 13. novembra 1991. U oba slučaja reč je o kratkim izveštajima koji sadrže jednostavne opise borbi iz perspektive reportera koji ne učestvuje neposredno u događajima. U drugom pomenutom tekstu se putem indirektnog govora prenosi saopštenje Informativne službe Novosadskog korpusa o stanju na ratištu.

U novembru 1991. se javlja sve veći broj izveštaja sa internom fokalizacijom, koji nam prenose misli i osećanja ljudi koji su neposredno pogođeni obračunima. Takav je tekst „Iz vukovarskih podruma borci izveli 150 ljudi“ D. Dragičevića, koji počinje eksternim opisom izjava Veselina Šljivančanina pa prelazi na lične ispovesti porodice Katanić, koja je bila zarobljena u podrumu, i Branka Rašića, koji je učestvovao u oslobađanju ljudi.⁶¹ Sam reporter već u prvoj rečenici ukazuje na to da se nalazi u samom srcu zbivanja, u neposrednoj blizini Veselina Šljivančanina, ali njegova lična perspektiva ne dolazi do izražaja već se u potpunosti gubi iza izjava drugih aktera koji pričaju o događajima.⁶²

Sličnom tipu teksta pripada i izveštaj „Bio sam u zaklonu smrti“ S. Kljakića, koji predstavlja svedočanstvo neimenovanog oficira JNA i u potpunosti je prenet kroz vizuru sagovornika koji opisuje svoja iskustva tokom borbi

⁶¹ D. Dragičević, „Iz vukovarskih podruma borci izveli 150 ljudi“, *Politika*, 13. novembar 1991, 8.

⁶² Slična situacija se ponavlja i u drugim tekstovima D. Dragičevića u novembru. Na primer, u tekstu „Нешто ти је држав глас, мој јастребе“, objavljenom 14. novembra 1991, prvi deo je ispričan kroz dijalog Šljivančanina i Mileta Dedakovića Jastreba, a zatim se prelazi na indirektan govor i potom ponovo na direktne citate.

u Vukovaru.⁶³ Upotreba interne fokalizacije i homodijegetičkih pripovedača nastavlja se sve do samog kraja borbi u Vukovaru. Čak je i poslednja vest „Mupovci se predaju“, koja je napisana 17. novembra 1991, a objavljena narednog dana, napisana u tom stilu.⁶⁴ Reporteri *Politike* su gotovo u potpunosti napustili pretenzije ka izveštavanju koje bi makar zvučalo objektivno. Nulta fokalizacija i heterodijegetički pripovedač napušteni su u korist neposredno prisutnog reportera – saučesnika.

Zaključak

Kada se sumiraju rezultati naratološke analize ograničene na pripovedačku poziciju i fokalizaciju, mogu se izvući određeni zaključci o implicitnoj ideološkoj pozadini ratnog izveštavanja *Politike* o opsadi Vukovara. Ako se pođe od stanovišta Mike Bal da odabir fokalizatora i fokalizacije govori više o ideološkoj pozadini teksta nego što bi mogla da kaže analiza sadržaja, onda se rezultati formalne analize moraju interpretirati kako bi se razlučilo značenje onoga što je otkriveno.⁶⁵ U slučaju izveštavanja u *Politici*, primetne su velike razlike u stilovima izveštavanja između različitih dopisnika dnevnog lista. Neki dopisnici, poput Petra Kočića, težili su ka upotrebi heterodijegetičke pripovedačke pozicije i nulte fokalizacije. Većina tekstova pomenutog dopisnika bili su kraći izveštaji u kojima se ukratko iznose zbivanja na ratištu iz perspektive samog reportera koji se nalazi van događajne ravni i poseduje gotovo potpuno sveznanje. Naravno, i kod tog reportera bilo je tekstova koji su izuzeci u pogledu stila, poput teksta „Dva meseca u podrumu“.⁶⁶

Suprotnost njegovom stilu predstavljaju Dragorad Dragičević i Aleksan-

⁶³ С. Кљакић, „Био сам у заклону смрти“, *Политика*, 15. новембар 1991, 7.

⁶⁴ Д. Драгичевић, „Муповци се предају“, *Политика*, 18. новембар 1991, 7.

⁶⁵ Bal, *Naratologija: teorija priče i pripovedanja*, 137.

⁶⁶ Петар Кочић, „Два месеца у подруму“, *Политика*, 18. октобар 1991, 9.

dar Knežević, čiji su tekstovi (naročito kako je sukob odmicao) favorizovali homodijegetički tip pripovedača. Njihovi izveštaji su pisani sa lica mesta, iz „srca“ akcije. Dopisnici su često neposredno učestvovali u događajima ili razgovarali sa sagovornicima dok su se oko njih odvijale borbe. Činjenica da su te reportaže uvek objavljivane dan pošto su se događaji odigrali nije uticala na to da se urgentnost i dinamika događaja u njihovim tekstovima smanje. Čak je i sam dopisnik u jednom tekstu ukazivao na to da je svaki izveštaj zastareo onog trenutka kad je napisan jer se događaji kojima prisustvuje odvijaju neverovatnom brzinom.⁶⁷ Analiza tekstova pokazala je da postoji nekoliko jasnih trendova u pogledu odabira pripovedačke pozicije i fokalizacije, nevezano za individualni stil dopisnika.⁶⁸ Izveštavanje na početku opsade, a tu se misli na avgust i septembar 1991, obeležili su tekstovi s heterodijegetičkom (eksternom) pripovedačkom pozicijom. Iako su u tekstovima bile navedene lokacije na kojima su napisani, oni sami su bili lišeni ikakvog pokazatelja položaja pripovedača u odnosu na dijegetičku ravan. Pripovedač je bio u potpunosti van radnje i dominantna fokalizacija bila je nulta (sveznajuća).

Kako su borbe odmicala, heterodijegetička pozicija sve se više zamenjivala homodijegetičkom pripovednom instancom. Sve više se javljaju tekstovi koji obiluju glagolima koji ukazuju na to da je pripovedač (dopisnik) učesnik u događajima o kojima izveštava i da se borbe o kojima govori vode svuda oko njega. Nulta fokalizacija još uvek ostaje prisutna, stvarajući utisak da reporter, iako se fizički nalazi na jednom određenom mestu, poseduje znanje o svemu što se događa na području Vukovara. Eksterna fokalizacija s vre-

⁶⁷ Д. Драгичевић, „Муповци се предају“, *Политика*, 18. новембар 1991, 7.

⁶⁸ Kako bi se izbegla preterana repetitivnost i gomilanje sličnih informacija, u ovom radu su navedeni samo neki od reprezentativnih tekstova, iako su tokom analize obrađeni svi tekstovi.

menom se sve češće javlja, naročito kada se opisuju postupci raznih aktera s kojima dopisnik razgovara ili koje posmatra. Dopisnici u tim tekstovima nisu pokušavali da čitaocima objasne misli i osećanja sagovornika (kao što se čini u instancama nulte fokalizacije), niti su prepuštali sagovornicima da ispričaju sopstvenu priču (kada dolazi do unutrašnje fokalizacije), već su nudili čitaocima samo deskripciju onoga što žele da bude prikazano.

Takva promena može se tumačiti kao posledica trajanja opsade. Mnogi izveštaji s početka borbi govore o skorom okončanju, brzom prestanku sukoba i povratku na staro, a krajem septembra 1991. takav narativ je zamenjen talasom izveštaja o skorim poredama kojih, međutim, u stvarnosti nije bilo. Moguće je da je, u cilju održanja zainteresovanosti ciljane publike i buđenja jače emotivne reakcije kod čitalaca, došlo do promene sa objektivističkog, distanciranog stila pripovedanja na neposredniji, interni stil. Primetno je da se u oktobru i novembru 1991. počinju javljati i tekstovi koji se u potpunosti usmeravaju na sadržaj koji budi emocije kod čitalaca, bilo opisima velikih uspeha⁶⁹, strašnih stradanja⁷⁰ ili ljubavnih priča⁷¹. Ako se to poveže s rezultatima formalne analize, predloženo tumačenje postaje daleko izvesnije.

Iako tumačenje ukazuje na to da su tekstovi u *Politici* bili pisani pre svega za srpsku publiku sa ciljem buđenja zainteresovanosti, a potom i održavanja emotivne povezanosti s događajima u Vukovaru, tek nam odabir fokalizatora pokazuje da je pretenzija ka objektivnom izveštavanju od samog početka bila pod znakom sumnje. U više od polovine tekstova, glavni fokalizator bili su reporteri. Kada je u pitanju nulta fokalizacija, reporteri su se oslanjali na izvore

⁶⁹ Д. Драгичевић, „Нешто ти је дрхтав глас, мој јастребе“, *Политика*, 14. новембар 1991, 10; М. Николић, „Панично бекство хрватских снага“, *Политика*, 15. септембар 1991, 7.

⁷⁰ С. Кљакић, „Био сам у заклону смрти“, *Политика*, 15. новембар 1991, 7; Р. Суботић, „Боже како су мучили то дете“, *Политика*, 14. новембар 1991, 10.

⁷¹ Јован Стојић, „Идила између граната“, *Политика*, 8. новембар 1991, 16.

koji su gotovo uvek srpski dobrovoljci, vojnici i oficiri JNA ili predstavnici lokalnih srpskih vlasti. Naizgled objektivn ton i sveznajuća pozicija reportera zapravo nisu težili ka objektivnom prikazu stanja, za šta je jasan znak odsustvo ikakvih hrvatskih izvora.⁷² Samim tim, iako sam tekst jeste napisan objektivnim tonom, stvarna objektivnost može se lako dovesti u pitanje.

Onog trenutka kad su i formalne pretenzije ka objektivnom izveštavanju napuštene u korist dinamičnijeg i emocionalno nabijenog izveštavanja, fokalizacija postaje ograničenija i dolazi do češće upotrebe eksterne fokalizacije, odnosno ograničene vizure samog reportera ili njegovih sagovornika. Samim tim, reporteri jasno „biraju stranu“ u sukobu i prezentuju događaje samo iz ugla koji su odabrali. U analiziranim tekstovima, reč je o odabiru da se rat prikaže isključivo kroz vizuru JNA, srpskih vojnika i žrtava.⁷³ Potencijalna dalja analiza, koja bi obuhvatala temporalne aspekte naracije, likove i prostor, verovatno bi doprinela tome da se iz ratnog izveštavanja *Politike* izvuku određeni obrasci tekstova sa sličnim narativnim karakteristikama. Analiza pripovedačke pozicije i fokalizacije pokazuje da postoje određena grupisanja u pogledu upotrebe heterodijegetičkog naratora i nulte fokalizacije i homodijegetičkog naratora sa eksternom ili unutrašnjom fokalizacijom.⁷⁴

⁷² Samo tri teksta teže tome da prikažu pogled s hrvatske strane, ali ostaju usko vezana za perspektivu reportera: D. Dragičević, „Nешто ти је дрхтав глас, мој јастребе“, *Политика*, 14. новембар 1991, 10; А. Бркић, „Терор у Вуковару смета и Хрватима“, *Политика*, 29. август 1991, 9; Славољуб Живковић, „Крај страховладе 'малог Наполеона'“, *Политика*, 30. август 1991, 11. У сва три случаја имамо ситуацију да дописник приповеда о догађајима и ставовима актера с друге стране који иду у прилог његовим раније изнетим ставовима.

⁷³ Потребно је указати на неопходност компаративних анализа извештавања са обе стране, како би се можда дошло до темељније наратолошке перспективе о ратном извештавању на подручју Југославије током ратова 1990-их година.

⁷⁴ У том смислу, могло би се доћи до својеврсне „поетике“ ратног извештавања, будући да се новинарски текстови, упркос својим претензијама на објективност, могу и морају посматрати и као конструисани наративи са одређеним циљем, који се служе различитим расположивим техникама да би тај циљ постигли.

Spisak izvora i literature

Politika

Bal, Mike, *Naratologija: teorija priče i pripovedanja*, Beograd: Narodna knjiga – Alfa, 2000.

Genette, Gérard, „Tipovi fokalizacije i njihova postojanost“, u: *Suvremena teorija pripovijedanja*, prir. Vladimir Biti, Zagreb: Globus, 1992, 96–116.

Genette, Gérard, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, Ithaca/New York: Cornell University Press, 1980.

McKay, Susan, “Media and Language: Overview”, in: *Encyclopedia of Language & Linguistics, Volume 7*, ed. Keith Brown, Amsterdam: Elsevier, 2006, 597–601.

Meister, Jan Christoph, “Narratology”, in: *Handbook of Narratology*, eds. Peter Hühn et al., Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2014, 329–351.

Niederhoff, Burkhard, “Focalization”, in: *Handbook of Narratology*, eds. Peter Hühn et al., Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2014, 115–123.

Prins, Džerard, *Naratološki rečnik*, Beograd, Službeni glasnik, 2011.

Schaeffer, Jean-Marie, “Fictional vs. Factual Narration”, in: *Handbook of Narratology*, eds. Peter Hühn et al., Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2014, 98–114.

Silber, Lora and Litl, Alan, *Smrt Jugoslavije*, Beograd: Radio B92, 1996.

Žika Petaković, PhD candidate
Faculty of Philosophy, Novi Sad University

**NARRATORICAL ANALYSIS OF REPORTING ON THE SIEGE
OF VUKOVAR IN THE DAILY *POLITIKA***

Summary: During the second half of the 20th century, influenced by structural linguistics, there was a flourishing of formalist approaches to narrative texts in literary studies. One of the directions that emerged under the influence of structuralism is narratology, which positioned itself as an approach aiming at the immanent critique of narrative texts, rejecting everything that lies outside the text itself. Supporters of this approach in literary science developed a theoretical apparatus that can be applied to any type of narrative text, with the aim of its detailed formal analysis. In this paper, I will attempt to apply some elements of narratology to the war reporting of the daily newspaper *Politika* on the Siege of Vukovar.

Keywords: focalization, narratology, war in Croatia, *Politika*, Vukovar.

MA Miloš Tirnanić, istraživač-pripravnik
Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu
milos.tirnanic@ifdt.bg.ac.rs

KARAVAN MIRA GRAĐANA EVROPE: PRILOG ISTRAŽIVANJU ANTIRATNIH INICIJATIVA I ALTERNATIVNIH POKRETA U JUGOSLAVIJI TOKOM 1990-IH GODINA

Apstrakt: U radu se predstavlja i analizira poseta Karavana mira građana Evrope, antiratne akcije sprovedene od 25. do 30. septembra 1991. godine na tlu jugoslovenske države, u tom trenutku poprišta ratnih sukoba. Osim prikaza njenog toka, fokus je stavljen na prezentaciju reagovanja intelektualaca i političara na tu mirovnu kampanju, koja su u isto vreme reflektovala i njihov odnos prema konceptima pacifizma i antimilitarizma. Korišćenje izvora poput štampe i naročito sećanja savremenika i neposrednih svedoka događaja, primenom metoda usmene istorije (*oral history*), na osnovu kojih je članak napisan, pruža novu perspektivu u sagledavanju pomenute inicijative.

Ključne reči: karavan, mir, Evropa, Jugoslavija, Sarajevo, Beograd, Helsinški parlament građana, rat.

Uvod

Leto 1991. godine u hronologiji raspada Jugoslavije ostalo je zabeleženo kao period burnih dešavanja. Slovenija i Hrvatska proglasile su nezavisnost

25. juna, a taj datum često se uzima kao formalan početak ratnih sukoba u federaciji.¹ Neposredno po njihovom otpočinjanju došlo je do internacionalizacije jugoslovenske krize, čiji je najindikativniji izraz predstavljalo direktno posredovanje Evropske zajednice sa ciljem zaustavljanja oružanih dejstava i pronalaska mirnog rešenja konflikta.² Tako je u Jugoslaviju stigla delegacija Evropske zajednice, čuvena „evropska trojka“, a već 7. jula potpisana je Brionska deklaracija, koja je proklamovala momentalni prekid vatre i odlaganje odluka o proglašenju samostalnosti.³ Kako dva meseca kasnije na terenu nije došlo do smirivanja tenzija, Evropska zajednica je pod svojim pokroviteljstvom sazvala Mirovnu konferenciju o Jugoslaviji, koja je počela s radom 7. septembra u Hagu.⁴

Odmah po početku oružanih akcija, širom Jugoslavije obrazovan je anti-ratni pokret, koji su činili razna udruženja i mirovne organizacije. Cilj njihovih angažovanja bilo je suprotstavljanje militarističkim opcijama čiji su potezi pretili da razore zemlju, no istovremeno i profilisanje alternative takvim duhovima. U skladu sa tim uverenjima, tokom leta i jeseni organizovano je više antiratnih inicijativa, kojima se izražavao snažan bunt i neslaganje s tragičnim zbivanjima koja su u kratkom roku postala goruće pitanje čitave jugoslovenske javnosti.⁵ Jedna od takvih akcija bila je inicijativa koja

¹ Suzan Vudvord, *Balkanska tragedija: kaos i raspad posle hladnog rata* (Beograd: Filip Višnjić, 1997), 161–175; Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: Clio, 2013), 383.

² Милан Игрутиновић, *Југославија и Европска заједница: зборник докумената* (Београд: Архив Југославије, 2020), 36.

³ Tvrтко Jakovina, „SFRJ i svijet od Titove smrti do smrti Jugoslavije“, u: *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021), 437.

⁴ Tvrтко Jakovina, Budimir Lončar. *Od Preka do vrha svijeta* (Beograd: Službeni glasnik, 2021), 559.

⁵ „Antiratni pokret u Srbiji (1991–1999)“, <https://ratusrbiji.rs/antiratni-pokret-u-srbiji-1991-1999> (3. oktobar 2024).

je u antiratnoj svesti ostala upamćena pod nazivom Karavan mira građana Evrope.⁶ Ta manifestacija održana je od 25. do 30. septembra 1991. godine i predstavljala je jednu od upečatljivijih antiratnih kampanja tokom prve godine rata.⁷

Ideja mirovnog karavana

Karavan mira građana Evrope inicirao je Helsinški parlament građana, organizacija formirana oktobra 1990. godine u Pragu, na međunarodnom skupu održanom pod patronatom književnika i političara Vaclava Havela.⁸ Kao njen primarni zadatak proklamovano je uspostavljanje dijaloga Istoka i Zapada, u skladu sa preovlađujućim trendom prevazilaženja podela u Evropi nakon rušenja Berlinskog zida i okončanja bipolarne epohe.⁹ Sama ideja održavanja karavana začeta je u Beogradu, na zasedanju Helsinškog parlamenta građana, samo desetak dana posle pokretanja ratnih dejstava.¹⁰ Naime, 7. jula 1991. godine u glavnom gradu Jugoslavije održana je sednica pomenute organizacije, o kojoj je na svojim stranicama izveštavao i dnevni list *Borba*. Kako je prenosio taj list, tom zasedanju su, pored predstavnika Helsinškog parlamenta građana, prisustvovali i u njemu učestvovali eminentni intelektualci, među kojima su bili Adam Mihnjik, Ernest Gelner i Aleksander Langer. Upravo tada postignut je dogovor da se sprovede inicijativa mirovnog karavana.¹¹ Kao zacrtani ciljevi karavana istaknute su posete

⁶ Bojana Šušak, „Alternativa ratu“, u: *Srpska strana rata*. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (II deo), prir. Nebojša Popov (Beograd: Samizdat B92, 2002), 116.

⁷ *Rat u Srbiji (1991–2001): Jeste se desilo* (Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, 2020), 105.

⁸ Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

⁹ *Isto*.

¹⁰ N. Bušelić, „Cilj u gradu – taocu“, *Borba*, 23. septembar 1991, 9.

¹¹ Milena Dražić, „Igra s nultim zbirom“, *Borba*, 10. jul 1991, 13.

mirovnim pokretima i grupama u jugoslovenskim republikama radi uspostavljanja kontakata, ali i podrška pravu na dezertiranje iz rata i suprotstavljanje trgovini oružjem.¹²

Vesti koje je o toj temi donosila *Borba* našle su potvrdu u sećanju Sonje Licht, jugoslovenske intelektualke i jedne od inicijatorki i organizatorki pacifističke akcije. Prema rečima Sonje Licht, koja je u tom trenutku obavljala funkciju potpredsednice Helsinškog parlamenta građana, konferencija sazvana 7. jula u Beogradu predstavljala je prvi međunarodni sastanak organizovan u Jugoslaviji nakon početka oružanih sukoba. Okupila je preko 120 ljudi, većinom intelektualaca.¹³ Pored već pomenutih javnih ličnosti, čija je imena istakla *Borba*, jedan od učesnika konferencije bio je mađarski disident Laslo Rajk junior, a među predstavnicima jugoslovenske intelektualne elite koji su joj prisustvovali našao se i Milovan Đilas. Mesto održavanja sastanka bio je Hotel Jugoslavija, gde su se celog dana vodile polemike o raspadu jugoslovenske države, što je istovremeno *per se* nosilo i određenu simboliku. Istog dana, članovi organizacije *Arči (Arci)* iz Italije izašli su s predlogom da se realizuje Karavan mira koji bi prokrstario tlo čitave Jugoslavije. Upravo je od te civilne asocijacije potekla zamisao o izvođenju te aktivnosti.¹⁴

Početak karavana: akcije u Sloveniji i Hrvatskoj

Inicijativa Karavana zvanično je počela 25. septembra, kada su mirovnjaci u svoj pohod put Jugoslavije krenuli iz Trsta.¹⁵ Sačinjavalo ga je više od četiri stotine građana iz 19 država – Italije, Nemačke, Francuske, Velike

¹² „Jugo drama kao kriza svesti“, *Borba*, 13–14. jul 1991, 11.

¹³ Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

¹⁴ *Isto*.

¹⁵ „Европски караван мира кроз Југославију“, *Политика*, 23. септембар 1991, 3.

Britanije, Holandije, Danske, Poljske, Sovjetskog Saveza, Čehoslovačke, Austrije, Mađarske¹⁶, Španije, Portugala, Švedske, Švajcarske, Belgije, Kanade, SAD i Jugoslavije.¹⁷ Učešće stranaca iz zemalja Zapadne i Istočne Evrope u Karavanu naglašavalo je panevropsku dimenziju te manifestacije, dok je prisustvo Kanađana i Amerikanaca toj građanskoj akciji obezbeđivalo interkontinentalni, pa i globalni karakter.

Kada je reč o starosnoj i socijalnoj strukturi učesnika mirovne inicijative, neophodno je istaći njenu raznovrsnost. Prema sećanju Sonje Licht, među 400 sudeonika bilo je muškaraca i žena različitih životnih dobi, dece, čak i nekoliko beba.¹⁸ Ta zanimljiva činjenica na slikovit način je ilustrovala osnovnu poruku akcije – brisanje generacijskih razlika u svrhu promocije pacifizma i antiratne agende. S druge strane, njen raznolik sastav posebno je podvučen u *Borbi*. Kako je prenosio taj list, u okviru Karavana u Jugoslaviju su došle značajne političke figure iz evropskih zemalja, senatori i predstavnici parlamenata Italije, Nemačke, Španije, Danske i Holandije.¹⁹ Učešća u njemu prihvatilo se i deset poslanika Evropskog parlamenta, institucije Evropske zajednice, s potpredsednikom Robertom Formigonijem na čelu.²⁰ Njihov dolazak imao je posebnu simboličku težinu, s obzirom na napore koje je u vidu posredničkog angažmana Evropska zajednica preduzimala u cilju razrešenja jugoslovenske krize, a čiju je najrečitiju manifestaciju predstavljalo, početkom septembra 1991. godine, sazivanje Mirovne konferencije u Hagu, koja je uveliko bila u toku dok je Karavan prolazio kroz

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ Natka Buturović, „Pokažimo da smo ljudi“, *Borba*, 30. septembar 1991, 7.

¹⁸ Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

¹⁹ N. Bušelić, „Cilj u gradu – taocu“, *Borba*, 23. septembar 1991, 9; Sonja Licht, „Prikupljanja razorene nade“, *Borba*, 5–6. oktobar 1991, 13.

²⁰ Janja Beč, „Koliko košta jedan tenk – Međunarodni karavan mira u osam slika“, *Borba*, 12–13. oktobar 1991, 18; Svetlana Zelenbaba, „Evropi treba mir“, *Borba*, 30. septembar 1991, 7.

Jugoslaviju.²¹ Pored političara, učesnici Karavana bili su aktivisti mirovnih, feminističkih, ekoloških, sindikalnih i ekumenskih pokreta Evrope, a među njima istaknuti umetnici, pevači i novinari.²² Zanimljivo je pomenuti da su u toj građanskoj akciji participirala i sveštena lica iz redova franjevac.²³ Evidentna raznorodnost socijalne strukture građana koji su u Jugoslaviju prispeli s Karavanom slala je poruku solidarnosti kojom se naglašavalo da težnja za mirnim rešenjem konflikata i suprotstavljanje militarizmu prevazilaze političke, etničke, kulturne i konfesionalne granice.

Kao što je već naznačeno, 25. septembra je skupina mirovnjaka krenula iz Trsta da bi potom, prema rečima Sonje Licht, koja je sve vreme putovala s Karavanom, preko Sežane prispela u Ljubljano.²⁴ Druga grupa putnika iskrcala se u Rijeci, da bi se potom sastala s trščanskom.²⁵ Prema svedočenju Sonje Licht, delegacija Karavana dočekana je u Ljubljani na jednom od trgova, gde je tom prilikom organizovan i javni događaj za koji je bila odgovorna njena imenjakinja Sonja Lokar, slovenačka feministkinja i aktivistkinja.²⁶ Kako navodi ova intelektualka, odsustvo ostalih mirovnih aktivista predstavljalo je simptomatičan pokazatelj stanja svesti u društvu najzapadnije jugoslovenske republike. Njihov izostanak reflektovao je antijugoslovensku atmosferu koju treba dovesti u vezu sa zvaničnom politikom Slovenije, koja je tri meseca ranije proglasila samostalnost. Naime, mnogi slovenački mirovnjaci delimično su svoj aktivizam stavili u funkciju stvaranja slovenačke

²¹ Mirjana Cupek Hamill, *Konferencija o miru u Jugoslaviji i raspad jugoslovenske federacije (1991–1992)* (Zagreb: Leykam international, 2008), 14.

²² Sonja Licht, „Prikupljanja razorene nade“, 13; Janja Beč, „Koliko košta jedan tenk – Međunarodni karavan mira u osam slika“, 18.

²³ N. Bušelić, „Cilj u gradu – taocu“, 9.

²⁴ Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

²⁵ B. P., „Sleteo golub mira“, *Dnevnik*, 28. septembar 1991, 18; Svetlana Zelenbaba, „Evropi treba mir“, 7.

²⁶ Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

države i nezavisnosti.²⁷ Ipak, treba pomenuti da je, kako je istakla *Borba*, delegaciju Karavana u audijenciju primio predsednik Skupštine Slovenije France Bučar.²⁸

Naredno odredište na maršruti Karavana bio je Zagreb.²⁹ Prema sećanju Sonje Licht, mirovna inicijativa u glavnom gradu Hrvatske naišla je na još uzdržaniji doček nego u Ljubljani. Učesnicima gradske vlasti nisu dopustile da se pojave na nekom od trgova, već su sprovedeni do skućenog prostora u predgrađu Zagreba. Upravo na tom mestu priređen je događaj u okviru kojeg su vođeni razgovori prema programu Karavana. Ulogu Sonje Lokar u Zagrebu preuzela je Gordana Grbić, članica Socijaldemokratske partije Hrvatske.³⁰ Sve se odvijalo gotovo identično kao u Sloveniji; nastojalo se da se čitava manifestacija skrajne na marginu.³¹ Prema pisanju *Borbe*, u Zagrebu je delegacija Karavana primljena od strane predsednika Sabora Žarka Domljana.³² Kako ističe Sonja Licht, delegaciji je na prijemu uručen svežanj tek odštampanih publikacija koje su direktno promovisale proklamovanu nezavisnost hrvatske države.³³ Takvo držanje zagrebačkih političkih zvaničnika prema akterima pacifističke kampanje odražavalo je raspoloženje koje je u tom trenutku vladalo u Hrvatskoj, nakon što je ta republika, poput Slovenije, u junu 1991. godine napustila jugoslovensku federaciju.

Na osnovu analize štampe i sećanja svedoka, može se zaključiti da su učesnici Karavana prilikom prolaska kroz Sloveniju i Hrvatsku naišli na suzdržanost i nepoverenje, koji su reflektovali političku klimu u tim repu-

²⁷ *Isto.*

²⁸ Janja Beč, „Koliko košta jedan tenk – Međunarodni karavan mira u osam slika“, 18.

²⁹ Svetlana Zelenbaba, „Evropi treba mir“, 7.

³⁰ Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

³¹ *Isto.*

³² Janja Beč, „Koliko košta jedan tenk – Međunarodni karavan mira u osam slika“, 18.

³³ Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

blikama septembra 1991. godine. Može se izneti i pretpostavka da su njihove vlasti posetu Karavana protumačile kao pružanje podrške opstanku Jugoslavije te da mu upravo zbog navodnog jugoslovenskog karaktera nisu pridavale poseban značaj. U prilog toj konstataciji svedoči i činjenica da se o celoj inicijativi u slovenačkoj i hrvatskoj štampi ne može pronaći niti jedan jedini redak, što je bilo direktna posledica potpune medijske nepokrivenosti akcije.

Karavan mira u Srbiji

Pošto su napustili Zagreb, kako svedoči Sonja Licht, učesnici karavana bili su primorani da zaobiđu Slavoniju, zahvaćenu ratnim vihorom, usled čega su preko Varaždina prešli u Mađarsku.³⁴ Preko te zemlje stigli su do granica najveće jugoslovenske republike.³⁵ To odstupanje od planirane putanje na upečatljiv način ističe koliko je sam poduhvat bio logistički zahtevan zbog već razbuktalih ratnih dejstava u Slavoniji. Odmah po prelasku granice zaputili su se u Suboticu³⁶, gde im je, prema sećanju Sonje Licht, priređen doček, srdačniji od onih u Ljubljani i Zagrebu, čiji su organizatori bili pojedinci iz Otvorenog univerziteta.³⁷ Mirovnjaci se nisu dugo zadržali u Subotici, već su ubrzo krenuli prema sledećoj odrednici, Novom Sadu, u koji su stigli 27. septembra. Vesti o poseti Karavana preneo je na svojim stranicama najtiražniji gradski list *Dnevnik*.³⁸ Prema pisanju novosadskog *Dnevnika*, Karavan se zaustavio ispred SPC „Vojvodina“.³⁹ Dočeku, za koji je

³⁴ *Isto*.

³⁵ Svetlana Zelenbaba, „Evropi treba mir“, 7.

³⁶ B. P., „Sleteo golub mira“, 18.

³⁷ Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

³⁸ B. P., „Karavan mira“, *Dnevnik*, 27. septembar 1991, 18.

³⁹ B. P., „Sleteo golub mira“, 18.

bio zadužen Centar za antiratnu akciju⁴⁰, prisustvovalo je nekoliko stotina Novosađana.⁴¹ Učesnici Karavana potom su nastavili put jer je naredna stanica na njihovoj ruti bio Beograd.

U glavni grad ratom pogođene zemlje mirovnjaci su prispeli 27. septembra u večernjim časovima. Opis njihovog dolaska dat je u jednom od najčitanijih dnevnih novina u Jugoslaviji i Srbiji tog doba – *Večernjim novostima*.⁴² Kako je saopštavao taj list, učesnike Karavana dočekalo je oko hiljadu Beograđana uz poznatu antiratnu himnu Džona Lenona *Give Peace a Chance*.⁴³ Neobično je to što liberalno orijentisani listovi *Vreme* i *Republika* nisu izvestili o poseti mirovnjaka. No o prispeću Karavana u Beograd pisala je *Borba*, koja je najvažnije donosila sve informacije o toj akciji. Ulazak Karavana u glavni grad ovekovečilo je, prema navodima tog lista, prisustvo oko dvesta istomišljenika.⁴⁴ Razdraganu atmosferu upotpunjavali su zastave duginih boja s natpisom *Peace* i transparenti na kojima su bile ispisane mirotvorne poruke na svetskim jezicima.⁴⁵ Pozdravne reči gostima uputili su glumica Mirjana Karanović, govoreći tekst iz pozorišnog komada „Majka Hrabrost“ Bertolta Brehta, i Bora Kuzmanović, potpredsednik Skupštine grada.⁴⁶ Utisci navedenih listova koji su dočaravali prijatan doživljaj našli su potvrdu u sećanju Sonje Licht, koja doček Karavana ispred Doma omladine opisuje kao vrlo srdačan, ali istovremeno i kao potresan i težak, jer je kod ljudi budio razne vrste emocija.⁴⁷

⁴⁰ B. P., „Karavan mira“, 18.

⁴¹ B. L., „Crteži slobode na pločniku“, 7.

⁴² Т. Николић, В. Баковачки, „Дајте шансу миру!“, *Вечерње новости*, 28. септембар 1991, 10.

⁴³ *Isto*.

⁴⁴ Svetlana Zelenbaba, „Izbiti rat iz glava“, *Borba*, 28–29. septembar 1991, 3.

⁴⁵ *Isto*.

⁴⁶ Т. Николић, В. Баковачки, „Дајте шансу миру!“, 10.

⁴⁷ Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

Beogradska štampa ispratila je i program koji je u glavnom gradu održan tokom posete Karavana. Centar za antiratnu akciju, koji je preuzeo ulogu domaćina, priredio je nekoliko tribina. U tekstu posvećenom dolasku mirovnjaka, *Večernje novosti* posebno su istakle jednu od njih, o temi „Mir i politička kriza u Jugoslaviji“, koja je organizovana u Domu omladine.⁴⁸ Na toj tribini su, pored učesnika Karavana, participirale ugledne ličnosti iz javnog života Srbije, preciznije iz intelektualne, političke i novinarske sfere. Među njima su bili Vesna Pešić, Zagorka Golubović, Nebojša Popov, Miladin Životić i Stojan Cerović. Kako je indiferentno prokomentarisao list, u svojim obraćanjima pomenuta petorka ukazala je na krucijalnost negovanja pacifističke agende, pružajući punu podršku stremljenjima Karavana, dok se, na drugoj strani, politika mobilizacije nacionalističkih i militarističkih opcija unutar federacije našla na meti njihovih žestokih kritika.⁴⁹ U vezi s tim, može se izneti konstatacija da su intelektualci nastupom na tribini Karavana i prihvatanjem njegovih ideja zapravo težili tome da javnim angažmanom profilisu alternativnu politiku mira, suprotnu dominantnim narativima u zemlji. Osim na pomenutoj tribini, pozitivna reagovanja intelektualne elite Srbije na ovu građansku inicijativu ostala su zabeležena i na stranicama opozicionih glasila. Primera radi, u autorskom tekstu objavljenom u listu *Demokratija*, filozofkinja Svetlana Knjazev Adamović otvoreno je iskazala afirmativan lični stav prema akciji mirovnog karavana.⁵⁰ U oceni te intelektualke, Karavan koji je proputovao Jugoslavijom predstavljen je kao simbol želje Evrope i njenih građana za pronalaskom mirnog rešenja konflikta.⁵¹

Srdačna dobrodošlica u glavnom gradu, sušta suprotnost hladnoj atmos-

⁴⁸ Т. Николић, В. Ђаковачки, „Дајте шансу миру!“, 10.

⁴⁹ *Isto*.

⁵⁰ Svetlana Knjazev Adamović, „Šta to beše mir“, *Demokratija*, 4. oktobar 1991, 8.

⁵¹ *Isto*.

feri u Ljubljani i Zagrebu, te razumevanje i podrška kritičkih intelektualaca pružili su snažan moralni podsticaj mirovnjacima. Međutim, prvobitno optimistično raspoloženje koje su učesnici mirovne manifestacije iskusili u Srbiji ubrzo je pomutio gorki ukus stvarnosti, te je počelo da jenjava kako je njihov boravak u Beogradu odmicao. Opadanju njihovog entuzijazma posebno je doprinelo ophođenje državnih funkcionera Srbije, koji nisu želeli da pruže ni formalnu podršku ideji mirovnog karavana. Prema rečima Sonje Licht, te zadržke najviše su se osetile prilikom pregovora o prijemu karavanske delegacije, koji su bili naročito teški.⁵² Tek na samom kraju posete Karavana, nakon što je jedna grupa mirovnjaka krenula iz grada, delegaciji je konačno priređen prijem u Skupštini Srbije.⁵³ Ugostio ju je Aleksandar Prlja, koji je obavljao funkciju predsednika skupštinskog Odbora za spoljnu politiku, ali se u isto vreme nalazio na poziciji glavnog urednika *Politike*, najuticajnijeg lista u zemlji.⁵⁴ Upečatljivo je to što izveštaj sa tog sastanka nijednom rečju nije pomenut u tim prorežimskim novinama, što je takođe na posredan način reflektovalo ignorisanje mirovne akcije od strane srpskog političkog rukovodstva. Ipak, izveštaj je osvanuo na stranicama opoziciono orijentisane *Borbe*. Tako je, prema pisanju tog lista, tokom razgovora koji je s mirovnjacima vodio o dezintegraciji zemlje, Prlja izložio službeno stanovište republičkog rukovodstva. Sastanak su obeležile optužbe i pripisivanje slovenačkim i hrvatskim vlastima isključive odgovornosti za izbijanje nacionalnih sukoba u federaciji.⁵⁵ Prema tome, može se izvesti zaključak da su i u Beogradu, baš kao u Zagrebu, politički zvaničnici iskoristili dolazak delegacije kako bi predstavili sop-

⁵² Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

⁵³ *Isto*.

⁵⁴ Svetlana Zelenbaba, „Evropi treba mir“, 7.

⁵⁵ *Isto*.

stvena, a uzajamno oprečna, viđenja jugoslovenske krize, ne određujući se pritom prema idejnoj koncepciji inicijative, jer se vrednosti poput pacifizma u tom trenutku i nisu nalazile na dnevnom redu rukovodstava tih republika.

Po okončanju posete Beogradu, jedan deo učesnika Karavana otputovao je u Makedoniju, gde se u Skoplju susreo s predsednikom Kirom Gligorovim.⁵⁶ Ostali su se preko Užica i Višegrada zaputili ka poslednjem odredištu na jugoslovenskoj turneji.⁵⁷ Krajnji cilj bilo je Sarajevo, grad koji je nosio titulu mirotvorne prestonice Jugoslavije.⁵⁸

Završetak akcije: Karavan mira u Sarajevu

Karavan je u Sarajevo došao 29. septembra.⁵⁹ Prema sećanju Sonje Licht, dobrodošlica koja je mirovnjacima priređena u tom gradu može se opisati kao osetno najtoplija u poređenju sa atmosferom u prethodnim centrima, a učesnicima se pridružilo još stotinu entuzijasta iz Italije.⁶⁰ Impresije o izrazito srdačnom dočeku potvrđuje i svedočenje Ibrahima Spahića, predsednika Centra za mir i sarajevskog domaćina Karavana.⁶¹ Kako navodi Spahić, u partnerstvu s Građanskim forumom i sarajevskim ogran- kom Helsinškog parlamenta građana, Centar za mir preuzeo je na sebe ne samo doček učesnika već i realizaciju obimnog programa manifestacija, koji je uključivao organizaciju okruglih stolova i tematskih konferencija te priređivanje Koncerta za mir.⁶²

⁵⁶ Janja Beč, „Koliko košta jedan tenk – Međunarodni karavan mira u osam slika“, 18.

⁵⁷ Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

⁵⁸ Svetlana Zelenbaba, „Evropi treba mir“, 7.

⁵⁹ Natka Buturović, „Pokažimo da smo ljudi“, 7.

⁶⁰ Intervju sa Sonjom Licht, Beograd, 25. jul 2024.

⁶¹ Intervju sa Ibrahimom Spahićem, Beograd, 25. septembar 2024.

⁶² *Isto.*

O događajima koji su pratili boravak Karavana u Sarajevu pisala je beogradska štampa. Kako je izveštavala *Borba*, u gradu je tog dana održan završni mirovni skup, na kojem je oko deset hiljada građana, Sarajlija i učesnika Karavana, formiralo „Lanac mira“ hvatajući se za ruke, na taj način opasavši četiri bogomolje: pravoslavnu crkvu, katoličku katedralu, muslimansku džamiju i jevrejsku sinagogu.⁶³ Prema svedočenju Ibrahima Spahića, ideja je bila da se sinergijom povežu najznačajniji istorijski kvartovi i religijski objekti u gradu.⁶⁴ Lanac mira oformljen u glavnom gradu Bosne i Hercegovine predstavljao je, prema oceni Sonje Licht iznetoj u *Borbi*, ujedno i kulminaciju mirovne misije Karavana u Jugoslaviji.⁶⁵ Taj simbolični gest u multietničkom i multikonfesionalnom Sarajevu van svake sumnje imao je za cilj da pošalje poruku zajedništva u težnji za mirom, čime se isticalo da ona nadvladava ne samo nacionalne, nego i religijske razlike među stanovnicima tog grada.

Boravak Karavana u Sarajevu obeležio je još jedan simbolični čin, koji je predstavljao izraz političke solidarnosti s misijom. Naime, u Centru za mir pročitana je posebna poruka, koju je učesnicima uputio nekadašnji kancelar Zapadne Nemačke Vili Brant.⁶⁶ Kako je istakao list *Borba*, sadržina njegove poruke ogledala se u želji za skorim pronalaskom rešenja jugoslovenske krize, koja je „duboko potresala Evropu“.⁶⁷ Preneti su i stavovi političkog veterana da posthladnoratovska Evropa mora biti integrisana na temeljima društvene tolerancije, da nacionalni i regionalni problemi, poput konflikta u Jugoslaviji, prete da ponište tek prevladanu konfrontaciju na Starom kon-

⁶³ Janja Beč, „Koliko košta jedan tenk – Međunarodni karavan mira u osam slika“, 18.

⁶⁴ Intervju sa Ibrahimom Spahićem, Beograd, 25. septembar 1991.

⁶⁵ Sonja Licht, „Prikupljanja razorene nade“, 13.

⁶⁶ Janja Beč, „Koliko košta jedan tenk – Međunarodni karavan mira u osam slika“, 18.

⁶⁷ „Poruka Vilija Branta“, *Borba*, 5–6. oktobar 1991, 13.

tinentu, te da je neophodno uvažavati princip prava na samoopredeljenje.⁶⁸ Prema rečima Ibrahima Spahića, poruka Vilija Branta prihvaćena je u Sarajevu kao glas razuma državnika koji je pozvao na mir i dijalog, ali ujedno i upozorio na opasnosti i moguće posledice sukoba.⁶⁹ Ta epizoda nosila je osobito znamenje, budući da je Brant imao renome političara spremnog da prevazilazi prošlost zarad oblikovanja budućnosti. Upravo iz tog razloga njegovu poruku treba protumačiti kao svojevrsan apel relevantnim političkim činiocima širom Jugoslavije za prihvatanje arbitraže Evropske zajednice u traganju za demokratskim rešenjem krize, odnosno za protivljenje nasilju kroz kooperaciju i saradnju. U prilog toj konstataciji svedoči i njegovo pozivanje na poštovanje prava na samoopredeljenje naroda, načela na kojem je insistirala i Evropska zajednica.

Kad je reč o prijemu delegacije Karavana od strane političkih zvaničnika, ni Sarajevo nije predstavljalo izuzetak. Štaviše, delegaciju su primili politički predstavnici sva tri naroda u Bosni i Hercegovini. Prema navodima *Borbe*, najpre ju je u zvaničnu audijenciju pozvao tadašnji predsednik Predsedništva republike Alija Izetbegović.⁷⁰ Potom je isto učinio politički funkcioner iz redova Srba i predsednik Skupštine BiH Momčilo Krajišnik, a s hrvatske strane je razgovor s mirovnjacima obavio Jure Pelivan, koji se nalazio na mestu predsednika bosanskohercegovačke vlade.⁷¹ Kako je prenela *Borba*, na tim prijemima zvaničnici su izrazili deklarativnu podršku ideji mira. Ipak, važno je podvući da je Izetbegović na sastanku delegaciji uputio otvoren poziv na suprotstavljanje svakoj ideji o podeli BiH, kategorički odbacivši takvu mogućnost⁷², imajući u vidu da je upravo pitanje deobe te republike

⁶⁸ *Isto.*

⁶⁹ Intervju sa Ibrahimom Spahićem, Beograd, 25. septembar 1991.

⁷⁰ Janja Beč, „Koliko košta jedan tenk – Međunarodni karavan mira u osam slika“, 18.

⁷¹ Natka Buturović, „Pokažimo da smo ljudi“, 7.

⁷² *Isto.*

predstavljalo inicijalnu kapislu za pokretanje rata na njenoj teritoriji osam meseci kasnije, aprila 1992. godine.⁷³ Iako je delegacija u BiH primljena na najvišem nivou, napisi istaknuti u *Borbi* upućuju na zaključak da je i u Sarajevu Karavan iskorišćen kao platforma za slanje političkih poruka tamošnjih vladajućih struktura.

Pošto je skup u Sarajevu priveden kraju, 30. septembra je jedna grupa učesnika Karavana krenula prema Dubrovniku, odakle je isplovila za Italiju, samo nekoliko časova pre otpočinjanja opsade tog grada.⁷⁴ Na taj način se misija te pacifističke inicijative okončala epilogom koji je sa sobom nosio izvesnu dozu ironije; naime, s Karavanom je i mir iščezao s jugoslovenskog prostora, koji će sve do kraja 1990-ih godina ostati poprište razornih oružanih sukoba.

Zaključak

Osnovni cilj Karavana mira bio je ispoljavanje solidarnosti građana Evrope i sveta sa stanovništvom ratom zahvaćene Jugoslavije, što su ilustrovali njegov međunarodni karakter, šarolik sastav i diverzitet učesnika. Simbolički značaj akcije ogledao se u tome što je vremenski korespondirala s održavanjem Mirovne konferencije u Hagu, na kojoj je Evropska zajednica, shodno ulozi medijatora, u terminalnoj fazi jugoslovenske krize tragala za pronalaskom modusa za prevladavanje sukoba. Na putovanju kroz Jugoslaviju Karavan je obišao Ljubljanu, Zagreb, Beograd i Sarajevo. Poseta učesnika tim centrima izazvala je različite reakcije. U Ljubljani i Zagrebu susreli su se s potpunom rezervisanošću, koja je bila posledica činjenice da su Slo-

⁷³ Коста Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992. Књига трећа: Разарање државе, стварање држава* (Београд: Службени гласник, 2022), 171–176.

⁷⁴ Janja Več, „Koliko košta jedan tenk – Međunarodni karavan mira u osam slika“, 18.

venija i Hrvatska proglasile nezavisnost te da su njihova društva već bila *mentalno izvan* jugoslovenske federacije. U glavnom gradu, akteri mirovne inicijative naišli su na razumevanje Beograđana i podršku intelektualaca građanske orijentacije, koje je narušio zakasneli prijem karavanske delegacije. Naposletku, učesnici su u Sarajevu dočekani uz izuzetan entuzijazam, koji je podstakla i dobronamerna poruka Vilija Branta. Boravak u tom gradu kulminirao je obrazovanjem Lanca mira, krune cele akcije, te se može konstatovati da je poseta mirovnjaka Jugoslaviji završena u pozitivnom tonu. Odnos političkih zvaničnika prema toj inicijativi treba oceniti kao ambivalentan. Dok su u Sloveniji i Hrvatskoj predstavnike Karavana hladno primili predsednici parlamenata, u Srbiji je prijem priređen čak uzdržanije i na nižem stupnju, od strane šefa skupštinskog odbora. Jedino je u BiH sastanak organizovan na najvišem nivou, pošto je delegaciju ugostio republički lider. Ipak, svi prijemi iskorišćeni su za slanje različitih političkih poruka, što svedoči o nepomirljivosti pozicija, stavova i tumačenja raspada zemlje, ali i o *de facto* odbacivanju pacifističkih i antimilitarističkih koncepata na nivou republika. Takva instrumentalizacija Karavana sugerisala je nastavak teških dana neizvesnosti pred Jugoslavijom. Paradoksalno je to što su odmah po njegovom odlasku sukobi u zemlji dalje eskalirali, što je stajalo u potpunom kontrastu s porukama koje je mirotvorna misija pasionirano nastojala da prenese. Taj paradoks na ciničan način ujedno odražava razmere tragičnog raspleta jugoslovenske krize.

Spisak izvora i literature

Borba

Demokratija

Dnevnik Politika

Večernje novosti

„Antiratni pokret u Srbiji (1991–1999)“, <https://ratusrbiji.rs/antiratni-pokret-u-srbiji-1991-1999> Intervju sa Sonjom Licht (25. jul 2024)

Intervju sa Ibrahimom Spahićem (25. septembar 2024)

Čalić, Mari-Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio, 2013.

Cupek Hamill, Mirjana, *Konferencija o miru u Jugoslaviji i raspad jugoslovenske federacije: (1991–1992)*, Zagreb: Leykam international, 2008.

Igrutinović, Milan, *Jugoslavija i Evropska zajednica 1957–1992: zbornik dokumenata*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020 (ćirilica).

Jakovina, Tvrtko, *Budimir Lončar. Od Preka do vrha svijeta*, Beograd: Službeni glasnik, 2021. Jakovina, Tvrtko, „SFRJ i svijet od Titove smrti do smrti Jugoslavije“, u: *Jugoslavija: poglavlje*

1980–1991, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021, 435–483.

Nikolić, Kosta, *Jugoslavija, poslednji dani 1989–1992. Knjiga treća: Razaranje države, stvaranje država*, Beograd: Službeni glasnik, 2022 (ćirilica).

Šušak, Bojana, „Alternativa ratu“, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (II deo)*, prir. Nebojša Popov, Beograd: Samizdat B92, 2002, 98–124.

Rat u Srbiji (1991–2001): Jeste se desilo, Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, 2020. Vudvord, Suzan, *Balkanska tragedija: kaos i raspad posle hladnog rata*, Beograd: Filip Višnjić, 1997.

Miloš Tirnanić, MA, Research Assistant
Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade
milos.tirnanic@ifdt.bg.ac.rs

**EUROPEAN CITIZENS' PEACE CARAVAN: A CONTRIBUTION
TO THE RESEARCH OF ANTI-WAR INITIATIVES AND ALTERNATIVE
MOVEMENTS IN YUGOSLAVIA DURING THE 1990S**

Summary: This paper presents and analyze visit of the European Citizens' Peace Caravan, an anti-war action carried out from September 25 to 30, 1991 in Yugoslavia. Apart from the presentation of its course, a focus was placed on presentation of the intellectuals' and politicians' reactions to this peace campaign, which at the same time reflected their attitude towards the concepts of pacifism and anti-militarism. The use of sources such as the press and especially the memories of contemporaries and direct witnesses of events through application of oral history method provides a new perspective in looking at this initiative.

Keywords: caravan, peace, Europe, Yugoslavia, Sarajevo, Belgrade, Helsinki Citizens' Assembly, war.

**Maja Stojanović, studentkinja master studija
Fakultet za medije i komunikacije
Univerzitet Singidunum, Beograd**

MEĐUNARODNE HUMANITARNE INTERVENCIJE U BOSNI I HERCEGOVINI I NA KOSOVU: UPOREDNA ANALIZA

„... ako je humanitarna intervencija zaista neprihvatljiv napad na suverenitet, kako bi trebalo da odgovorimo na Ruandu, na Srebrenicu – na teška i sistematska kršenja ljudskih prava koja vređaju svaki princip naše zajedničke ljudskosti?“¹

Kofi Anan Generalni sekretar Ujedinjenih nacija

Apstrakt: U radu se komparativno analiziraju postupci Saveta bezbednosti UN kada su u pitanju međunarodne intervencije u slučajevima Bosne i Hercegovine i Kosova. Ti događaji dali su presudan doprinos razbuktavanju debate tokom 1990-ih o humanitarnim intervencijama i njihovoj legalnosti i legitimnosti u slučajevima pretnje miru, narušavanja mira i agresije. U vreme intervencija u BiH i na Kosovu nije važio princip R2P (*Responsibility to Protect – odgovornost za zaštitu*), koji je izglasan na zasedanju Generalne

¹ International Commissions on Intervention and State Sovereignty, *The Responsibility to Protect* (Otawa: IDRC, 2001), VII.

skupštine Ujedinjenih nacija 2005. godine, a koji intervenciju direktno nalaže i u slučajevima genocida, ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti. Međutim, ono što je suština principa R2P jeste i tada bio smer u kom se kretala logika međunarodnih humanitarnih intervencija. S druge strane, usvajanje principa R2P može se posmatrati i kao posledica problema koji su se javili prilikom intervencija u BiH i na Kosovu, a koji su ukazali na neophodnost proširenja ingerencija Saveta bezbednosti UN (SB) van glave VII Povelje Ujedinjenih nacija. Problem humanitarnih intervencija obrađen je pre svega korišćenjem dokumenata Ujedinjenih nacija, kao specifične vrste istorijskih izvora.

Ključne reči: UN, Savet bezbednosti, međunarodne humanitarne intervencije, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, Kosovo.

Uvod

U međunarodnim odnosima, intervencija je širok pojam i može predstavljati bilo koji način mešanja u poslove druge države.² Međunarodna humanitarna intervencija, iako ne mora nužno sadržati i vojnu komponentu, najčešće označava upotrebu oružane sile radi intervencije u drugoj državi. Prema definicijama koje se fokusiraju samo na oružane intervencije, humanitarna intervencija je pretnja silom ili upotreba sile izvan državnih granica od strane države (ili grupe država) bez saglasnosti države na čijoj se teritoriji

² Međunarodne humanitarne intervencije od samog početka su predmet žestoke debate u međunarodnoj javnosti, koja se vodi pre svega o pitanjima morala i zakonitosti. Ta pitanja svakako prevazilaze obim ovog rada i nema prostora za detaljniju diskusiju o njima, ali kao primer videti ključne elemente za međunarodne humanitarne intervencije i protiv njih u: Jane Stromseth et al., *Can Might Make Rights? Building the Rule of Law after Military Interventions* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); James Pattison, *Humanitarian Intervention and the Responsibility to Protect – Who Should Intervene?* (Oxford: Oxford University Press, 2010); *Challenges for Humanitarian Interventions – Ethical Demand and Political Reality*, eds. C.A.J. Coady et al. (Oxford: Oxford University Press, 2018).

primenjuje sila, sa ciljem da se spreče ili okončaju masovna i teška kršenja ljudskih prava lica koja nisu državljani država koje intervenišu.³ Međunarodne humanitarne intervencije pojavile su se kao ideja veoma rano, od samog početka institucionalizacije međunarodnih odnosa na konferencijama velikih sila. Od XIX veka predmet su intenzivne debate među stručnjacima, ali i među državicima, a ta debata postala je posebno važna nakon Drugog svetskog rata.⁴ Od formiranja Ujedinjenih nacija, organizacije kojoj je u nadležnost stavljeno da se brine o miru u svetu, humanitarne intervencije dobijaju i institucionalni okvir.⁵

Iako se pod humanitarnom intervencijom uglavnom podrazumeva oružana intervencija, bilo koji oblik mešanja u unutrašnji ili međunarodni konflikt ili situaciju u nekoj državi predstavlja oblik intervencije. Razumevanje šireg pojma intervencije važno je za razumevanje privremenih mera koje je Savet bezbednosti UN (SB) dužan da preduzme pre nego što donese odluku o oružanoj intervenciji.⁶ Glava VII Povelje Ujedinjenih nacija definiše razloge iz kojih SB može da donese odluku o intervenciji – u slučajevima pretnje miru, narušavanja mira i agresije.⁷ Pored slučajeva koji daju povod za intervenciju, ta glava takođe poziva na primenu privremenih mera koje

³ J.L. Holzgrefe, "Humanitarian intervention debate", in: *Humanitarian intervention: Ethical, Legal and Political dilemmas*, eds. J.L. Holzgrefe and Robert O. Keohane (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 18.

⁴ O istorijatu međunarodnih humanitarnih intervencija videti detaljno u: Mark Swatek-Evenstein, *A History of Humanitarian Intervention*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

⁵ O istorijatu intervencija pod okriljem UN i odnosu te organizacije prema humanitarnim intervencijama videti detaljno u: Norrie MacQueen, *Humanitarian Intervention and the United Nations* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011).

⁶ „Ove mere mogu da sadrže potpun ili delimičan prekid ekonomskih odnosa i železničkih, pomorskih, vazdušnih, poštanskih, telegrafskih, radiografskih i drugih veza, a, isto tako, i prekid diplomatskih odnosa.“ Povelja Ujedinjenih nacija, *Međunarodni ugovori FNRJ*, br. 5/1945, član 41.

⁷ Povelja Ujedinjenih nacija, članovi 39–51.

ne podrazumevaju upotrebu oružane sile, a koje treba da prethode oružanoj intervenciji. Tek nakon neuspeha privremenih mera, SB donosi odluku o oružanoj intervenciji. Procena da li su te mere uspele ostavlja se samom SB, bez definisanja konkretnih kriterijuma za procenu. Odluke o intervenciji SB donosi usvajanjem *rezolucija Saveta bezbednosti*, u kojima se uglavnom definišu trenutno stanje, razlozi za intervenciju i način intervencije.

Krajem 2001. godine, završila je s radom nezavisna *Međunarodna komisija za intervenciju i državni suverenitet*, koja je u jednogodišnjem mandatu imala za cilj da ispita odnos između potrebe za intervencijom kada su ugroženi ljudski životi i principa suverenosti država koji se smatra temeljem međunarodnih odnosa.⁸ Komisija je u decembru 2001. godine objavila izveštaj pod nazivom *The Responsibility to Protect* kao rezultat dvanaestomesečnih istraživanja i širokih konsultacija sprovedenih na svetskom nivou.⁹ Izveštaj je dao preporuke za novi odnos prema humanitarnim intervencijama i definisao ciljeve koje treba ostvariti radi legitimizacije intervencija koje se sprovode u cilju zaštite civila. Novi koncept *odgovornosti za zaštitu* izveštajem je postavljen kao smer kretanja međunarodnog prava u toj oblasti.¹⁰ Suverenitet se posmatrao sa aspekta odgovornosti, a u izveštaju se zaključuje da se suverenitet danas sagledava kroz princip dvostruke odgovornosti. S jedne strane, države moraju da poštuju suverenitet drugih država, a s druge – da poštuju „dostojanstvo i osnovna prava ljudi unutar sopstvene države“.¹¹

⁸ Vojin Dimitrijević i dr., *Osnovi Međunarodnog javnog prava* (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005).

⁹ International Commissions on Intervention and State Sovereignty, *The Responsibility to Protect*.

¹⁰ U izveštaju se poziva da se napusti i stara terminologija koja je govorila o „pravu na intervenciju“ u korist „odgovornosti za zaštitu“, a takođe se navodi i da termin „humanitarna intervencija“ nije od koristi za dalju konstruktivnu raspravu. *Isto*, 27.

¹¹ *Isto*, 8.

Ratovi u BiH i na Kosovu

Rat u Bosni i Hercegovini počeo je 6. aprila 1992. godine i završio se 14. decembra 1995. godine, potpisivanjem mirovnog sporazuma između zaraćenih strana (Srbija i Crna Gora, Hrvatska i Bosna i Hercegovina), poznatog kao *Dejtonski sporazum*.¹² Žalbeno veće Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) zaključilo je 1995. godine, u predmetu *Tadić*, da je sukob u BiH međunarodni do 19. maja 1992, kada su se snage VJ formalno povukle iz te države.¹³

Početak rata na Kosovu se po nekim procenama vezuje za 1997. godinu, kada se prvi put pojavljuje Oslobodilačka vojska Kosova, kao nasilna reakcija na višegodišnje kršenje ljudskih prava albanskog stanovništva na Kosovu.¹⁴ Krajem rata smatra se kraj bombardovanja 10. juna 1999. godine, koji nastupa nakon potpisivanja Kumanovskog sporazuma, kada je tadašnji predsednik SRJ Slobodan Milošević pristao na ulazak snaga KFOR-a na teritoriju Kosova i povlačenje srpske vojske i policije.¹⁵ Sukob je nesumnjivo bio unutrašnji, između vojno- policijskih snaga Srbije i SRJ i gerilskih jedinica kosovskih Albanaca.¹⁶

¹² O ratu u Bosni i Hercegovini videti, na primer: Steven L. Burg and Paul Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention* (Armonk/London: M.E. Sharpe, 1999); Ivo Žanić, *Barjak na planini: Politička antropologija rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990.–1995.* (Zagreb: Srednja Europa, 2018).

¹³ Arhiva MKTJ, *Predmet Tadić*, Odluka Žalbenog veća od 15. jula 1999, para. 146–162.

¹⁴ O istoriji OVK videti: Henry H. Perritt Jr., *Kosovo Liberation Army: The Inside Story of an Insurgency* (Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 2008).

¹⁵ Treba ovde imati u vidu da su se zločini povezani sa oružanim sukobima nastavili tokom cele 2000. godine, usmereni pre svega protiv nealbanskog stanovništva, ali i protiv Albanaca koji su bili optuženi za saradnju s Miloševićevim režimom, videti: *Kosovska knjiga pamćenja. Knjiga druga: 1998–2000 – Dostojanstvo za nestale*, Beograd: REKOM/FHP, 2024.

¹⁶ O ratu na Kosovu i krizi koja je do njega dovela videti više u: Julie Mertus, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War* (Berkeley: University of California Press, 1999); *Understanding the War in Kosovo*, eds. Florian Bieber and Židas Daskalovski (London/Portland: Frank Cass Publishers, 2003).

Između ta dva konflikta mogu se uvideti sledeće sličnosti i razlike koje su uticale na neke od odluka međunarodne zajednice:

– Oba rata vođena su na teritoriji bivše SFRJ i posmatraju se kao deo raspada bivše Jugoslavije.¹⁷ Tokom 1990-ih postojale su inicijative, koje su uglavnom poticale od kosovskih intelektualaca, da se pitanje rešavanja statusa Kosova veže za Dejtonski sporazum i na taj način postigne paritet između prava Srba u BiH i prava Albanaca na Kosovu.¹⁸ Prema Škeljzenu Malićiju, u članku koji je pisao uoči potpisivanja Dejtonskog sporazuma, „ovo načelno vezivanje Bosne sa Kosovom nekoliko puta je jezgrovito bilo sažeto u formuli: ono što Srbija traži za Srbe preko Drine, trebala bi da osigura za Albance u Srbiji. Iako ova formula nikada nije postala zvanični stav niti jedne od velikih sila, ona je bila prisutna u njihovim razmišljanjima o varijantama rešavanja kosovskog pitanja, a ponekad je i javno iznošena kao takva.“¹⁹

U oba rata je jedna od strana bila Republika Srbija. Za rat na Kosovu je ta činjenica nesporna, a kod rata u Bosni i Hercegovini to je slučaj pre svega na samom početku rata, dok je uloga Srbije u kasnijem period sporna. Ipak, bar do 19. maja 1992, po presudi MKTJ u predmetu *Tadić*, u pitanju je bio međunarodni sukob u kom je učestvovala i Srbija, kao što je već navedeno.

¹⁷ Literatura o raspadu Jugoslavije i ratu u BiH je ogromna, ovde kao primer navodimo: Lora Silber i Alan Litl, *Smrt Jugoslavije* (Beograd: Radio B92, 1996); Sabrina Ramet, *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); Lenard J. Cohen, *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia* (Boulder: Westview Press, 1995); Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington D.C.: The Brookings Institution, 1995).

¹⁸ O različitim fazama odnosa međunarodne zajednice prema kosovskom problemu tokom 1990-ih videti: Alex Bellamy, *Kosovo and International Society* (London: Palgrave, 2002), 12–15.

¹⁹ Shkëlzen Maliqi, „Dejton preloman i za Kosovo“, AIM, 6. novembar 1995, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199511/51106-002-pubs-pri.htm> (22. februar 2025).

Takođe, u oba rata je odluka o međunarodnoj intervenciji doneta na osnovu činjenja srpske strane, koja je, uz sve probleme u međusobnim odnosima zvaničnika u Beogradu i na Palama, uglavnom posmatrana kao ista strana u ratu.²⁰

U oba rata, srpska strana je bila vojno i strukturno nadmoćnija – u BiH je nasledila naoružanje i strukturu Jugoslovenske narodne armije, a na Kosovu je pod svojom kontrolom imala državne strukture policije i vojske. U oba slučaja, njeni protivnici su bili vojno znatno slabiji i oslanjali su se na gerilske i paravojne formacije koje su se okupljale tokom rata. Dok je to potpuno nesporno i jasno u slučaju OVK, koja je od početka do kraja bila gerilska formacija, u Bosni i Hercegovini je formirana regularna Armija BiH, ali ona je izgrađivana tokom rata, što je veoma otežalo uspostavljanje ozbiljne vojne strukture i komandnog lanca.²¹

Sukob u BiH je otpočeo raspadom bivše Jugoslavije, nakon što političke elite tri najveća naroda u toj republici nisu uspele da pronađu rešenje za budućnost zemlje. Sukob na Kosovu je predstavljao posledicu decenijskog problema između albanske nacionalne manjine i vlasti Srbije i Jugoslavije. Problem se ogledao u suprotstavljenim težnjama dve strane kada je u pitanju nivo samostalnosti AP Kosovo u okviru Srbije i Jugoslavije, a sukob je zaoštren nakon što je krajem 1980-ih režim Slobodana Miloševića ukinuo autonomiju Kosova i zaveo represivni policijski režim obeležen masovnim kršenjima ljudskih prava.²²

²⁰ Videti u daljem tekstu hronologiju donošenja različitih mera kroz rezolucije SB.

²¹ Videti više o ovome u: Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata* (Sarajevo: University Press, 2018).

²² Više o razvoju krize na Kosovu pre početka rata videti u: *Kosovo-Kosova, Confrontation or Coexistence*, ed. Ger Duijzings (Nijmegen: University of Nijmegen, 1997); Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian – A History of Kosovo* (New York: Columbia University Press, 1998); Howard Clark, *Civil Resistance in Kosovo* (London: Pluto Press, 2000).

Hronologija intervencija u BiH i na Kosovu

U periodu od 1991. do 1995. godine (ili, određenije, od rezolucije kojom se uvodi do rezolucije kojom se ukida embargo na oružje), Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je doneo 83 rezolucije koje se tiču sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Većina njih (sa izuzetkom manjeg broja rezolucija koje se odnose isključivo na Hrvatsku i Makedoniju) razmatrala je situaciju u BiH i nalagala mere koje je potrebno preuzeti kako bi došlo do uspostavljanja mira na tom području. Tim rezolucijama su hronološki preduzimane sledeće mere: uvođenje embarga na oružje svim zaraćenim stranama; ²³ uvođenje sankcija prema SRJ; ²⁴ uspostavljanje UNPROFOR-a (međunarodnih snaga za očuvanje mira); ²⁵ dostavljanje humanitarne pomoći; ²⁶ osuda kršenja ljudskih prava; ²⁷ osnivanje komisije za ispitivanje kršenja ljudskih prava; ²⁸ uvođenje zone zabrane letova iznad BiH; ²⁹ osuda zlostavljanja žena; ³⁰ proglašenje Srebrenice sigurnom zonom; ³¹ osnivanje Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju; ³² odobravanje upotrebe sile od strane UNPROFOR-a ukoliko dođe do napada na zone bezbednosti; ³³ odobravanje dodatnih 7.600 vojnika za zone bezbednosti i upotrebe vazdušne moći; ³⁴ definisanje

²³ Rezolucija SB 713 od 25. septembra 1991. Sve rezolucije Saveta bezbednosti nalaze se na sajtu <https://main.un.org/securitycouncil/en/content/resolutions-0> (22. februar 2025).

²⁴ Rezolucija SB 757 od 30. maja 1992.

²⁵ Rezolucija SB 758 od 8. juna 1992.

²⁶ Rezolucija SB 770 od 13. avgusta 1992.

²⁷ Rezolucija SB 771 od 13. avgusta 1992.

²⁸ Rezolucija SB 780 od 13. avgusta 1992.

²⁹ Rezolucija SB 781 od 6. oktobra 1992.

³⁰ Rezolucija SB 798 od 9. oktobra 1992.

³¹ Rezolucija SB 819 od 16. aprila 1993.

³² Rezolucija SB 827 od 25. maja 1993.

³³ Rezolucija SB 836 od 4. juna 1993.

³⁴ Rezolucija SB 844 od 18. juna 1993.

principa za smirivanje krize u BiH;³⁵ rezolucija o Sarajevu i proširenju zona bezbednosti;³⁶ osuda „etničkog čišćenja“ od strane bosanskih Srba; ³⁷ jačanje sigurnih zona Bihać i Sarajevo; ³⁸ odobravanje dodatnih 12.500 vojnika;³⁹ apel bosanskim Srbima da napuste Srebrenicu i prekinu napad (12. jul 1995);⁴⁰ rezolucija o nestalim civilima u Srebrenici i Žepi;⁴¹ osuda svih kršenja međunarodnog humanitarnog prava⁴².

U istom periodu, pre potpisivanja Dejtonskog sporazuma, različiti izaslanici Ujedinjenih nacija i međunarodne zajednice su u sedam navrata (od lorda Karingtona do Galbrajtovog plana Z-4) predlagali različita rešenja za konflikt u BiH. Sva rešenja su bila odbačena od različitih zaraćenih strana.⁴³ Osnovana je i kontakt grupa koju su činile zemlje zainteresovane za situaciju na Balkanu: četiri stalne članice Ujedinjenih nacija i Nemačka i Italija, koje su u to vreme imale najveći broj angažovanih grupa na Balkanu. Kao odgovor na genocid u Srebrenici u julu 1995, krajem tog meseca je održana konferencija u Londonu čiji je cilj bio formulisanje dalje strategije i na kojoj je doneta odluka da NATO reaguje oružano ukoliko dođe do ugrožavanja još neke od sigurnih zona, pre svega Goražda, za koje se pretpostavljalo da je sledeća meta Mladićevih snaga.⁴⁴ Nakon što su srpske snage ispalile gra-

³⁵ Rezolucija SB 859 od 24. avgusta 1993.

³⁶ Rezolucija SB 900 od 4. marta 1994.

³⁷ Rezolucija SB 941 od 23. septembra 1994.

³⁸ Rezolucija SB 959 od 19. novembra 1994.

³⁹ Rezolucija SB 998 od 16. juna 1995.

⁴⁰ Rezolucija SB 1004 od 12. jula 1995.

⁴¹ Rezolucija SB 1010 od 10. avgusta 1995.

⁴² Rezolucija SB 1019 od 9. novembra 1995.

⁴³ Videti sumaran pregled mirovnih predloga i njihovih rezultata u: X. Bougarel, *Bosna, anatomija rata*, 127–133.

⁴⁴ Konferenciji su prisustvovali predstavnici SAD, Velike Britanije, Francuske, Rusije, Nemačke, NATO-a, UN i Evropske unije, videti više o tome u: *Srebrenica – Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of a 'safe' area* (The Hague: NIOD, 2002), 2416–2418.

natu i u jednom od brojnih bombardovanja civilnih ciljeva u Sarajevu ubile 35 ljudi 28. avgusta 1995, dva dana kasnije je počela operacija „Namerna sila“ (*Operation Deliberate Force*), kojom su NATO snage izvršile napad iz vazduha na položaje bosanskih Srba.⁴⁵ U decembru 1995. godine, potpisan je Dejtonski sporazum između zaraćenih strana.

Kao što se vidi iz ove hronologije, Ujedinjene nacije su u slučaju BiH preduzele sve korake koje toj organizaciji stoje na raspolaganju pre nego što je na kraju došlo do međunarodne vojne intervencije. Pritom, mere koje su preduzimane često su kritikovane u javnosti zapadnih država zbog neefikasnosti, pa čak i zbog nuspojave koje su u stvari išle naruku vojsci bosanskih Srba. Posebno je u tom smislu bila sporna zabrana izvoza oružja za sve zaraćene strane u situaciji kada je srpska strana preuzela gotovo kompletno naoružanje JNA i samim tim bila jedina kojoj zabrana uvoza nije štetila. Pored uobičajenih mera koje stoje na raspolaganju SB, u slučaju BiH došlo je i do smišljanja novih, dotad nepostojećih mehanizama, tako da je svetska organizacija preduzela i više od uobičajenog kako bi sprovela svoj mandat kada je pitanju očuvanje mira u svetu. Posebno su inovativne bile mere poput ustanovljavanja MKTJ ili uspostavljanja sigurnih zona u šest bosanskih enklava, koje su izazvale velike rasprave u stručnoj i laičkoj javnosti.⁴⁶

U periodu od 1998. do 1999. godine, u vezi s konfliktom na Kosovu Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija doneo je ukupno pet rezolucija, uključujući dve donete po početku intervencije – rezoluciju 1239 i rezoluciju 1244, koja je sadržala principe za rešavanje krize na Kosovu nakon potpisivanja

⁴⁵ *Deliberate Force: A Case Study in Effective Air Campaigning – Final Report of the Air University Balkans Air Campaign Study*, ed. Robert C. Owen (Maxwell Air Force Base: Air University Press, 2000).

⁴⁶ Videti stavove država u samom SB prilikom uspostavljanja zaštićenih zona u: *The Fall of Srebrenica, Report of the Secretary-General*, 15. novembar 1999, 18–25.

vojno-tehničkog sporazuma u Kumanovu 9. juna 1999. godine.⁴⁷ U prvoj rezoluciji koja je doneta, Savet bezbednosti UN je, pored ostalog: pozvao na mirno rešavanje konflikta; uveo zabranu uvoza oružja; osnovao komisiju za nadgledanje primene preporuka te rezolucije, kontrolu zabrane uvoza oružja i stalno izveštavanje SB o stanju na terenu.⁴⁸ U drugoj rezoluciji, donetoj šest meseci kasnije, SB pored ostalog izražava zabrinutost zbog preterane i nediskriminatorne upotrebe sile srpskih snaga bezbednosti i jugoslovenske armije, što je dovelo do velikog broja žrtava i do, prema proceni generalnog sekretara UN, 250.000 izbeglica i interno raseljenih lica; izražava zabrinutost zbog priliva izbeglica u zemlje u regionu i zemlje EU; osuđuje sve terorističke akte i kršenje zabrane uvoza oružja; izražava zabrinutost zbog preteće humanitarne katastrofe i rastućeg kršenja ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava; traži hitan početak dijaloga i mirno rešavanje sukoba; traži prekid svih akcija protiv civilnog stanovništva od strane srpskih snaga; traži omogućavanje ulaska misija za monitoring i ekipa Crvenog krsta i UN-HCR-a i donosi odluku da, ukoliko se preporučene mere ne primene, uzme u obzir druge mere koje će doprineti uspostavljanju mira u regionu.⁴⁹

U trećoj, poslednjoj rezoluciji o Kosovu pred NATO intervenciju, Savet bezbednosti je pozvao na primenu prethodnih rezolucija; pozdravio osnivanje verifikacione misije OEBS-a na Kosovu; pozdravio potpisan dogovor između načelnika generalštaba SRJ i NATO-a da se uspostavi vazдушna verifikaciona misija na Kosovu; tražio da SRJ omogući nesmetan rad obe verifikacione komisije shodno potpisanim sporazumima; osudio nastavak nasilja i kršenje zabrane uvoza oružja; izrazio zabrinutost zbog zatvaranja

⁴⁷ Rezolucija SB 1239 od 14. maja 1999. i Rezolucija SB 1244 od 10. juna 1999.

⁴⁸ Rezolucija SB 1160 od 31. marta 1998.

⁴⁹ Rezolucija SB 1199 od 23. septembra 1998.

nezavisnih medija od strane vlasti u SRJ; tražio kompletnu istragu o svim zločinima počinjenim nad civilima; tražio omogućavanje povratka izbeglica i doneo odluku da se zabrana uvoza oružja ne odnosi na oružje koje koristi verifikaciona misija na Kosovu.⁵⁰ Pogoršanje situacije na terenu dovelo je do stvaranja mirovnog plana Kontakt grupe u januaru 1999. godine. Severnoatlantski savet je ovlastio NATO da, ukoliko Srbija ne potpiše mirovni ugovor, započne napad iz vazduha. Šest dana uoči početka NATO napada, Srbija je odbila da potpiše mirovni sporazum u Rambujeu, što je bio zvaničan povod za početak vojne intervencije.⁵¹

Legalnost oružanih intervencija u BiH i na Kosovu

Glava VII Povelje Ujedinjenih nacija definiše nekoliko koraka koje je neophodno napraviti pre oružane intervencije u nekom konfliktu. Ti koraci, i njihova primena u konkretnim slučajevima BiH i Kosova, bili su:

1. Savet bezbednosti utvrđuje da postoji pretnja miru, narušavanje mira ili agresija⁵²

U oba slučaja, Savet bezbednosti UN je utvrdio da sukobi predstavljaju pretnju međunarodnom miru i bezbednosti. U slučaju BiH, taj proces je trajao nekoliko meseci. Rat u Bosni i Hercegovini se u aprilu 1992. godine nastavio na već zahuktali sukob u Hrvatskoj, tako da se utvrđivanje da se radi o povredi međunarodnog mira i bezbednosti nadovezalo na prethodne rezolucije. Savet bezbednosti UN je utvrdio da se radi o pretnji miru u avgustu 1992, četiri meseca po početku sukoba u BiH. U različitim rezolucijama iz

⁵⁰ Rezolucija SB 1203 od 24. oktobra 1998.

⁵¹ James Gow, „Rat na Kosovu 1998–1999“, u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama – inicijativa naučnika*, prir. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert (Sarajevo: Buybook, 2010), 295–333.

⁵² Povelja UN, član 39.

tog perioda, Savet bezbednosti:

... izražava zabrinutost da će nastavak situacije [u bivšoj Jugoslaviji] značiti pretnju međunarodnom miru i bezbednosti... (rezolucija SB 713 od 25 septembra 1991);

... primećuje da bi nastavak i pogoršanje situacije [u bivšoj Jugoslaviji] predstavljali pretnju međunarodnom miru i bezbednosti... (rezolucija SB 721 od 27. novembra 1991);

... prepoznaje da situacija u Bosni i Hercegovini predstavlja pretnju međunarodnom miru i bezbednosti... (rezolucija SB 770 od 13. avgusta 1992).

U slučaju sukoba na Kosovu, u drugoj rezoluciji, koja je doneta u septembru 1998. godine, Savet bezbednosti:

... potvrđuje da pogoršanje situacije na Kosovu, Savezna Republika Jugoslavija, predstavlja pretnju miru i sigurnosti u regionu... (rezolucija SB 1199 od 23. septembra 1998).

2. Savet bezbednosti, pre nego što da preporuke ili odluči o daljim merama može, pozvati zainteresovane strane da se povinuju onim privremenim merama za koje smatra da se potrebne ili poželjne. Savet bezbednosti je dužan da vodi računa o neispunjavanju takvih privremenih mera.⁵³

I u slučaju BiH i u slučaju Kosova, jedna od važnijih privremenih mera podrazumevala je embargo na oružje, pri čemu je svim državama naloženo da poštuju zabranu uvoza oružja.

U slučaju Bosne i Hercegovine, Savet bezbednosti:

... donosi odluku da, na osnovu glave VII Povelje Ujedinjenih nacija, sve države moraju, u svrhu uspostavljanja mira i stabilnosti u Jugoslaviji, odmah da uvedu generalni i kompletni embargo na sve isporuke oružja i vojne opreme za Jugoslaviju sve dok Savet ne odluči drugačije nakon konsul-

⁵³ Povelja UN, član 40.

tacija između generalnog sekretara i Vlade Jugoslavije... (rezolucija SB 713 od 25. septembra 1991).

U slučaju Kosova, Savet bezbednosti pored zabrane uvoza oružja uvodi i zabranu treninga za sprovođenje terorističkih aktivnosti:

... donosi odluku da sve države moraju, u svrhu uspostavljanja mira i stabilnosti na Kosovu, da spreče prodaju ili snabdevanje Savezne Republike Jugoslavije, uključujući Kosovo, od strane njenih građana sa drugih teritorija ili upotrebom plovila i letelica, oružjem ili sličnom opremom svih vrsta, kao što su oružje i municija, vojna vozila i oprema i rezervni delovi za gorepomenuto, i da spreče naoružavanje i treninge za terorističke aktivnosti... (rezolucija SB 1160 od 31. marta 1998).

Pored te mere, Savet bezbednosti je u oba slučaja konstantno pozivao na prekid neprijateljstava i dijalog između sukobljenih strana, kao i na zaštitu civila na svim stranama.

3. Savet bezbednosti odlučuje koje mere koje ne povlače upotrebu oružane sile treba da se primene.⁵⁴

I u slučaju BiH i u slučaju Kosova, Savet bezbednosti je naložio različite mere koje ne podrazumevaju upotrebu oružane sile. Kao što se može videti u hronologiji intervencija, u oba slučaja su preporučene i/ili implementirane najrazličitije mere koje je trebalo da dovedu do mirnog rešavanja sukoba. Takođe, u svim rezolucijama se utvrđuje da prethodne rezolucije nisu poštovane i pozivaju se sve strane na poštovanje kako novih odluka Saveta bezbednosti, tako i prethodno donetih rezolucija. U slučaju Bosne i Hercegovine, evidentno je stalno kršenje odluka SB, kao i dugotrajnost u zalaganjima za pronalaženje mirnog rešenja sukoba. U slučaju Kosova, rezolucija je bilo znatno manje (proporcionalno gledano), mada je i u tri rezolucije

⁵⁴ Povelja UN, član 41.

koje su donete pre početka sukoba preporučeni veliki broj mera, uključujući podršku osnivanju i zahtev za nesmetan rad verifikacionih misija, zahtev MKTJ da ispita zločine i kršenja ljudskih prava, ukidanje odluke o zabrani uvoza oružja za rad verifikacionih misija itd.

Pored rezolucija, SB je u dva navrata, u avgustu 1998. godine i u januaru 1999. godine, putem predsedničkih izjava izrazio zabrinutost zbog pogoršanja situacije na Kosovu i pozvao na poštovanje rezolucija SB.

4. Ukoliko prethodne mere ne budu dovoljne za prekid neprijateljstava, SB može preduzeti akciju vazduhoplovnim, pomorskim ili suvozemnim snagama koja je potrebna radi održavanja međunarodnog mira i bezbednosti.⁵⁵

U slučaju Bosne i Hercegovine, vazdušni napad na položaje srpskih snaga izvršen je u skladu sa rezolucijama SB u kojima se definišu zaštićene zone i izražava zabrinutost za ugrožavanje tih zona od strane vojske bosanskih

Srba. Konkretno, rezolucija 836 od 4. juna 1993. direktno je davala ovlašćenje UNPROFOR-u da upotrebi silu ukoliko dođe do ugrožavanja zona ili napada na UNPROFOR.⁵⁶ Nakon napada na Srebrenicu u julu 1995. godine, na konferenciji u Londonu 21. jula 1995. godine, kao što je već rečeno, odlučeno je da, ukoliko srpske snage napadnu još jednu zaštićenu zonu, NATO ima ovlašćenje da uzvrati silom. Nakon konferencije, na dva sastanka Severnoatlantskog saveta, 25. jula i 1. avgusta 1995, precizirano je da NATO ima ovlašćenje da napadne ukoliko postoji zajednička odluka vojnih komandanta NATO-a i UN da je neophodno odbraniti zaštićenu zonu Goražde (na

⁵⁵ Povelja UN, član 42.

⁵⁶ Rezolucija SB 836 „ovlašćuje UNPROFOR, uz mandat definisan u rezolucijama 770 (1992) i 776 (1992), u sprovođenju mandata definisanog u paragrafu 5. gore, delujući u samoodbrani, da preduzme potrebne mere, uključujući upotrebu sile, kao odgovor na bombardovanje zaštićenih zona od strane bilo koje strane ili na oružani upad u njih ili u slučaju bilo kakvog namernog ometanja slobode kretanja UNPROFOR-a ili zaštićenih humanitarnih konvoja unutar ili oko tih zona“.

drugom sastanku, ovlašćenje je prošireno i na Sarajevo, Tuzlu i Bihać). Vojni komandant Mirovnih snaga Ujedinjenih nacija dobio je ovlašćenje od generalnog sekretara UN da odobri NATO napade iz vazduha bez konsultacija sa civilnim UN zvaničnicima.⁵⁷ Kao što je već objašnjeno, nakon napada na pijacu Markale u Sarajevu 28. avgusta 1995. godine, komandanti UNPROFOR-a i NATO-a doneli su zajedničku odluku da sprovedu NATO napad na položaje VRS.

NATO snage su započele vazdušni napad na Republiku Srbiju (uključujući Kosovo) 24. marta 1999. godine. Nije bilo rezolucije Saveta bezbednosti koja je odobrila upotrebu sile radi uspostavljanja mira, mada se neki od argumenata NATO-a oslanjaju na rezoluciju 1199, u kojoj se pored ostalog navodi da će, ukoliko SRJ ne preduzme mere koje se zahtevaju u rezoluciji, dalje akcije biti preduzete u cilju uspostavljanja mira i stabilnosti u regionu.⁵⁸ Nakon početka napada, održana su dva sastanka Saveta bezbednosti na kojima se diskutovalo o početku vazdušnih napada na Srbiju (prvi je održan 24, a drugi 26. marta 1999). Rusija je uoči drugog sastanka, sa Belorusijom i Indijom, podnela draft rezolucije kojom se traži hitan prekid NATO intervencije. Savet bezbednosti je odbio da usvoji tu rezoluciju sa 12 glasova protiv i 3 glasa za (Rusija, Kina i Namibija).⁵⁹ Od 12 glasova protiv, u tom trenutku bilo je 5 zemalja u Savetu bezbednosti koje su bile članice NATO-a. NATO operacija završena je 10. juna 1999. godine, nakon Miloševićevog pristanka na uslove rusko-finskog tima za medijaciju. Razolucijom 1244 SB UN, definisani su dalji koraci za održavanje mira.⁶⁰

⁵⁷ *The Fall of Srebrenica* Report, 89–90.

⁵⁸ Rezolucija SB 1199 od 23. septembra 1998.

⁵⁹ Saopštenje sa sednice SB od 26. marta 1999, <https://press.un.org/en/1999/19990326.sc6659.html> (25. mart 2025).

⁶⁰ Rezolucija SB 1244 od 10. juna 1999.

Pitanja legitimiteta oružanih intervencija u BiH i na Kosovu

Legitimnost oružane intervencije u BiH, zbog legalnosti celog procesa u Ujedinjenim nacijama, ne dovodi se u pitanje. Sasvim drugačije stoje stvari s pitanjem legitimiteta intervencije na Kosovu. Neki od elemenata koji i danas tvore osnov za etičko-političke debate o toj intervenciji jesu:

1. Činjenica da je u oba rata Srbija (odnosno Miloševićev režim) bila jedna od strana u konfliktu, u veoma kratkom periodu i pod sličnim uslovima, dovela je do pitanja svrsishodnosti očekivanja da se konflikt reši mirnim putem. Odbijanje srpskog rukovodstva u više navrata da ili pristupi mirnom rešavanju konflikta ili poštuje odredbe sporazuma na koje je već pristala davalo je municiju pristalicama vojne intervencije kao jedinog načina da se Milošević zaustavi. Takođe, u oba slučaja se međunarodna zajednica susrela s neuporedivom vojnom nadmoći srpskih snaga, što je odmah ukazivalo na ranjivost protivnika i na neophodnost brze i efikasne reakcije.

2. Pitanje suvereniteta SRJ bilo je pitanje koje se nije moglo ignorisati. U svim rezolucijama SB ističe se suverenitet SRJ. S druge strane, redovno se evidentiralo kršenje ljudskih prava građana SRJ za koje je odgovorna sama država. Način reakcije u takvim slučajevima bilo je predmet žestoke debate na sednicama Saveta bezbednosti. Na osnovu transkripata sednica može se zaključiti da je glavna rasprava bila utemeljena na različitim prioritetima „suprotstavljenih“ strana: pitanje suvereniteta države kao neprikosnovo (osim u slučajevima agresije, pretnje međunarodnom miru ili njegovog narušavanja) ili, s druge strane, vrednost ljudskog života ili šire – poštovanje osnovnih ljudskih prava. Ta polemika je bila direktan povod za osnivanje komisije koja će se baviti pitanjem odnosa suvereniteta i kršenja ljudskih prava koja je iznedrila koncept *odgovornosti za zaštitu* (R2P).

3. Usled oklevanja SB i NATO-a da reaguju, iako je već postojao pravni osnov za oružanu reakciju u rezolucijama SB, u BiH je izvršen genocid 1995. Moralna odgovornost koju je međunarodna zajednica „osećala“ zbog izvršenog genocida znatno je uticala na donošenje odluke o tome da li pristupiti blagovremenijoj intervenciji u slučaju Kosova.⁶¹ Čak i da izuzmemo iz jednačine nivo kršenja ljudskih prava pre početka intervencije (prema izveštajima verifikacionih misija), većina postojećih indicija (prethodno završen rat, premoć na terenu, preduzete akcije od strane srpskih snaga itd.) ukazivala je na veliku mogućnost ponavljanja scenarija iz BiH.

4. Pitanje reakcije NATO snaga bez odobrenja Saveta bezbednosti takođe je osnov za polemiku. Nema nikakve sumnje u to da je intervencija bez tog odobrenja presedan i da je izazvala žestoke polemike u stručnoj i laičkoj javnosti, koje traju do danas. Treba imati u vidu i istorijski trenutak u kom je intervencija izvedena, i u tome takođe treba tražiti razloge za to što je podržana od strane tako velikog broja država. S druge strane, Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je, na sednici održanoj nakon početka oružane intervencije, odbio rezoluciju u kojoj se traži prekid intervencije. Većinu zemalja koje su glasale protiv rezolucije o prestanku intervencije nisu činile članice NATO-a. Na neki način, većina u Savetu bezbednosti stvorila je situaciju u kojoj se donosi odluka o prestanku intervencije, a ne o početku intervencije, i time zaobilšla pravilo o vetu. Takvim redosledom zbivanja, Rusija i Kina nisu imale priliku da stave veto na odluku o intervenciji, čime su skoro sve ostale članice SB dobile mogućnost da reaguju na način na koji smatraju da je odgovarajuće – oružanom intervencijom. Naravno, takav postupak ne daje legalitet operaciji, ali jeste važan kada se razmatra njena

⁶¹ Richard Falk, *Humanitarian Intervention and Legitimacy Wars – Seeking Peace and Justice in 21st Century* (London/New York: Routledge, 2015), 75–77.

legitimnost, jer ukazuje na probleme koje sistem veta u SB može prouzrokovati stvarajući očigledan sukob na liniji legalitet– legitimitet.⁶²

Zaključak

Međunarodni odnosi i međunarodno pravo razvijali su se uvek pod dejstvom konkretnih istorijskih okolnosti. Oni su nerazdvojni od društvenog konteksta koji ih okružuje, bilo regionalnog bilo globalnog. Ratovi u bivšoj Jugoslaviji neiscrpan su izvor za proučavanje tog fenomena. U pitanju su konflikti koji su nakon Drugog svetskog rata najviše uticali na razvoj međunarodnih institucija i organizacija, na izmenu pravila u oblasti međunarodne politike, ali i na revolucionarno nove kodifikacije i rešenja u oblasti međunarodnog prava. Kao što je u ovom radu pokazano, posebno je važna bila uloga Ujedinjenih nacija, to jest Saveta bezbednosti kao organa direktno odgovornog za održavanje mira u svetu. Rat u Bosni i Hercegovini stavio je sistem UN pred ogromna iskušenja i nametnuo mu da se bavi tom državom na gotovo dnevnom nivou. Zato i imamo na raspolaganju širok dijapazon rezolucija SB posvećenih BiH, na osnovu kojih možemo da rekonstruišemo kako su tekli napori međunarodne zajednice da se uspostavi mir u toj državi. Kada je sve drugo bilo iscrpljeno, usledila je i vojna intervencija protiv vojske bosanskih Srba.

Relativan uspeh vojne intervencije, koji se ogledao u bržem nametanju mira u BiH, ali i ogromni pritisci i kritike zbog toga što je intervencija usle-

⁶² Ovaj sukob uočen je i od strane međunarodnih eksperata koji su 2000. formirali nezavisnu komisiju, s Ričardom Goldstounom na čelu, kako bi analizirali rat na Kosovu. Oni su predložili da SB nađe načine da se usklade legitimna potreba za humanitarnim intervencijama i opstrukcija stalnih članica SB, videti detaljno u njihovom izveštaju: *International Commission on Kosovo, The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned* (Oxford: Oxford University Press, 2000).

dila tek nakon tri godine rata i 100.000 mrtvih – doprineli su tome da sledeći rat koji je vodila Miloševićeva vlast, onaj na Kosovu, dobije mnogo brže razrešenje. NATO je tom prilikom odlučio da reaguje ekspresnije i efikasnije, ali je pritom zaobišao legalni put kroz SB Ujedinjenih nacija. Naravno, u međuvremenu su se i međunarodne okolnosti promenile, pa su velike sile poput Rusije i Kine bile spremnije da se suprotstave intervenciji protiv Miloševića, za razliku od bosanskohercegovačkog slučaja. Vojna intervencija na Kosovu 1999. tako je s jedne strane dočekana u zapadnoj javnosti kao konačna pobeda principa da u ekstremnim slučajevima zaštita ljudskih prava ne poznaje državne granice, dok je na drugim stranama sveta bila upozorenje da je teorija suvereniteta ugrožena i da je to udarac na temelj međunarodnog poretka. Nakon Kosova, klatno se pomerilo mnogo više ka multipolarnom svetu i prevlasti realpolitike, dok su vrednosti koje su pretendovale na globalni status nakon 1989. gurnute dobrim delom van arene međunarodnih odnosa.

Spisak izvora i literature

Arhiva MKTJ, dostupno na: <https://ucr.irmct.org/>.

International Commissions on Intervention and State Sovereignty, *The Responsibility to Protect*, Ottawa: IDRC, 2001.

International Commission on Kosovo, *The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned*, Oxford: Oxford University Press, 2000.

Kosovska knjiga pamćenja. Knjiga druga: 1998–2000 – Dostojanstvo za nestale, Beograd: REKOM/FHP, 2024.

Povelja Ujedinjenih nacija, *Međunarodni ugovori FNRJ*, br. 5/1945.

Rezolucije Saveta bezbednosti, <https://main.un.org/securitycouncil/en/content/resolutions-0>.

The Fall of Srebrenica, Report of the Secretary-General, 15. novembar 1999.

Bellamy, Alex, *Kosovo and International Society*, London: Palgrave, 2002.

Bougarel, Xavier, *Bosna, anatomija rata*, Sarajevo: University Press, 2018.

Burg, Steven L. and Shoup, Paul, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, Armonk/London: M.E. Sharpe, 1999.

Challenges for Humanitarian Interventions – Ethical Demand and Political Reality, eds. C.A.J. Coady et al., Oxford: Oxford University Press, 2018.

Clark, Howard, *Civil Resistance in Kosovo*, London: Pluto Press, 2000.

Cohen, Lenard J., *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia*, Boulder: Westview Press, 1995.

Deliberate Force: A Case Study in Effective Air Campaigning – Final Report of the Air University Balkans Air Campaign Study, ed. Robert C. Owen, Maxwell Air Force Base: Air University Press, 2000.

Dimitrijević, Vojin i dr., *Osnovi Međunarodnog javnog prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005.

Falk, Richard, *Humanitarian Intervention and Legitimacy Wars – Seeking Peace and Justice in 21st Century*, London/New York: Routledge, 2015.

Gow, James, „Rat na Kosovu 1998–1999“, u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama – inicijativa naučnika*, prir. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, Sarajevo: Buybook, 2010), 295–333.

Holzgrefe, J.L., “Humanitarian intervention debate”, in: *Humanitarian intervention: Ethical, Legal and Political dilemmas*, eds. J.L. Holzgrefe and Robert O. Keohane, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 15–52.

Kosovo-Kosova, Confrontation or Coexistence, ed. Ger Duijzings, Nijmegen: University of Nijmegen, 1997.

MacQueen, Norrie, *Humanitarian Intervention and the United Nations*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011.

Mertus, Julie, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, Berkeley: University of California Press, 1999.

Pattison, James, *Humanitarian Intervention and the Responsibility to Protect – Who Should Intervene?*, Oxford: Oxford University Press, 2010.

Perritt Jr., Henry H., *Kosovo Liberation Army: The Inside Story of an Insurgency*, Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 2008.

Ramet, Sabrina, *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Silber, Lora i Litl, Alan, *Smrt Jugoslavije*, Beograd: Radio B92, 1996.

Srebrenica – Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of a ‘safe’ area, The Hague: NIOD, 2002.

Stromseth, Jane et al., *Can Might Make Rights? Building the Rule of Law after Military Interventions*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Swatek-Evenstein, Mark, *A History of Humanitarian Intervention*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

Understanding the War in Kosovo, eds. Florian Bieber and Židas Daskalovski, London/Portland: Frank Cass Publishers, 2003.

Vickers, Miranda, *Between Serb and Albanian – A History of Kosovo*, New York: Columbia University Press, 1998.

Woodward, Susan L., *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington D.C.: The Brookings Institution, 1995.

Žanić, Ivo, *Barjak na planini: Politička antropologija rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990.–1995.*, Zagreb: Srednja Europa, 2018.

Maja Stojanović, MA candidate
Faculty of Media and Communication,
Singidunum University, Belgrade

INTERNATIONAL HUMANITARIAN INTERVENTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND KOSOVO: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract: The paper comparatively analyzes the procedures of the UN Security Council when it comes to international interventions in the cases of Bosnia and Herzegovina and Kosovo. These events made a decisive contribution to fueling the debate during the 1990s about humanitarian interventions and their legality and legitimacy in cases of threat to peace, breach of peace and aggression. At the time of the interventions in BiH and Kosovo, the principle of R2P (Responsibility to Protect), which was voted on at the session of the United Nations General Assembly in 2005, and which directly mandates intervention in cases of genocide, war crimes and crimes against humanity, did not apply. However, what is the essence of the R2P principle was even then the direction in which the logic of international humanitarian interventions moved. On the other hand, the adoption of the R2P principle can also be seen as a consequence of the problems that arose during the interventions in BiH and Kosovo, which pointed to the necessity of expanding the powers of the UN Security Council (SC) beyond Chapter VII of the United Nations Charter. The problem of international interventions was dealt with primarily through the use of United Nations documents, as a specific type of historical source.

Keywords: UN, Security Council, international humanitarian interventions, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Kosovo.

BIOGRAFIJE AUTORA

Dragan Popović (1980) je završio Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu gde je odbranio i master tezu "Pravo na istinu u međunarodnom pravu". Doktorsku tezu „Promene u politici istorije i kulturi sećanja u Evropi – slučaj Srbija 1980 - 1990.“ odbranio je na Filozofskom fakultetu (Odeljenje za istoriju) u Beogradu 2024. godine. Konsultant je za Srbiju Evropskog fonda za demokratiju i ima višegodišnje iskustvo rada u organizacijama civilnog društva. Objavio je veliki broj publikacija, članaka, analiza i izveštaja iz oblasti kulture sećanja, studija nacionalizma, ljudskih i manjinskih prava i tranzicione pravde. Bio je predavač i trener na brojnim školama, seminarima i radionicama na temu zaštite ljudskih prava, suočavanja s prošlošću, istorije SFRJ i vladavine prava u Srbiji i regionu.

Katarina Beširević (1995) je istraživačica-saradnica i doktorantkinja na Univerzitetu u Beogradu, na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta. Master studije je završila na Centralnoevropskom Univerzitetu u Budimpešti. Saradnica je i asistentkinja na projektima Centra za američke studije Filozofskog fakulteta i mentorka pri Nevidljivom univerzitetu za Ukrajinu. Učestvovala je na brojnim konferencijama, skupovima i projektima i publikovala je nekoliko naučnih radova, koji uključuju metodološki osvrt na devedesete i angažman istoričara kroz rad i delo Andreja Mitrovića, kao i ratno izveštavanje u nedeljniku *Vreme* tokom devedesetih. U svojim istraživanjima bavi se devedesetim godinama, postsocijalizmom, imagologijom, kulturom sećanja i usmenom istorijom. Za doktorat izučava temu „Slika Sjedinjenih Američkih Država u političkom i javnom životu Srbije (1990-2000)“.

Andrija Mihajlov (1997) je doktorand na Katedri za opštu savremenu istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu i istraživač-pripravnik u Shoahlab-u, Laboratoriji za istraživanje Holokausta na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Osnovne i master studije istorije završio je na departmanu za istoriju Filozofskog fakulteta u Nišu. U fokusu njegovih interesovanja nalazi se istraživanje različitih aspekata istorije Holokausta, antisemitizma i ideologije nacionalsocijalizma.

Sanja Lukić (1998) je istraživačica-pripravnica i doktorantkinja na Katedri za savremenu istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Za svoju disertaciju „Stipendije američke vlade u Jugoslaviji: obrazovna diplomatija i američko-jugoslovenki odnosi u Hladnom ratu“ bavi se Fulbrajtovom stipendijom, njenom ulogom i značajem za širenje američke meke moći u Jugoslaviju u periodu od 1964. do 1992. godine. I u svom dosadašnjem radu je iz različitih persepektiva posmatrala i izučavala odnose Sjedinjenih Država i Jugoslavije u periodu Hladnog rata, a za master rad „Slika Jugoslavije u časopisima *Life* i *Time* 1945–1980.“ dobila je nagradu „Ljubomir Ljuba Petrović“ za najbolji master rad iz oblasti savremene istorije i istorije Jugoslavije, koju dodeljuje Institut za savremenu istoriju. Njena akademska interesovanja leže u istraživanju političkih i kulturnih veza između Jugoslavije i Sjedinjenih Država. Angažovana je kao demonstratorka u nastavi na predmetu Propaganda u 20. veku, a od 2022. godine je saradnica Centra za američke studije.

Žika Petaković (1996) je student doktorskih studija na Katedri za srpsku istoriju u Novom veku Filozofskog fakulteta u Beogradu. Završio je osnovne studije komparativne književnosti sa teorijom književnosti i master studije

kulturologije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Bavi se istorijom nacionalizma.

Miloš Tirnanić (1997) je završio osnovne i master studije istorije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Trenutno je na doktorskim studijama istorije na istom fakultetu, a tema istraživanja je „Predstave o Evropi u krugovima intelektualne, društvene i političke elite Srbije (1989-1992)“. Godine 2022. izabran je u zvanje istraživač-pripravnik na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu gde je angažovan kao stipendista Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija. Autor je nekoliko naučnih članaka i prikaza knjiga.

Maja Stojanović (1979) je završila osnovne studije iz komunikologije na Fakultetu za medije i komunikacije u Beogradu, gde je trenutno na master studijama. Izvršna je direktorka udruženja građana Građanske inicijative. Ima višedecenijsko iskustvo bavljenja zaštitom ljudskih prava, suočavanjem s prošlošću i razvojem civilnog društva. Objavila je i uredila nekoliko publikacija koje se bave ovim temama. Osnivačica je brojnih domaćih i međunarodnih mreža i organizacija, uključujući i Kuću ljudskih prava i demokratije u Beogradu.

